

Милан Ст. Протић

**УСПОН И ПАД
СРПСКЕ
ИДЕЈЕ**

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES
AND ARTS
INSTITUTE FOR BALKAN STUDIES

Special editions
54

MILAN ST. PROTIĆ

**THE RISE
AND FALL OF
THE SERBIAN IDEA**

Editor
Nikola Tasić

**BELGRADE
1994**

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА
И УМЕТНОСТИ
БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ

Посебна издања
54

МИЛАН СТ. ПРОТИЋ
УСПОН И ПАД
СРПСКЕ
ИДЕЈЕ

Одговорни уредник
Никола Тасић

БЕОГРАД
1994

Рецензенти

✠ **Академик РАДОВАН САМАРЦИЋ**
Академик ДИМИТРИЈЕ ЂОРЂЕВИЋ

Корице

Александар Палавестра

Рачунарска обрада

Миомир Кораћ

Драган Прља

Техничко уређење

Кранислав Вранић

Штампа: "Добра вест" Ветерник

Тираж: 1000 примерака

СР - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

323 (=861) "18/19"

ПРОТИЋ, Милан Ст.

Успон и пад српске идеје / Милан Ст. Протић. - Београд : Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт, 1994 (Ветерник:Добра Вест). - 365 стр. ; 21 цм. - (Посебна издања / Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт ; књ. 54)

На спор. насл. стр.: The Rise and Fall of the Serbian Idea. - Тираж 1000. - Белешка уз текст. - Summary.

ISBN 86-7179-017-7

949.711"18/19"

а) Срби - Историја - 19-20в б) Србија - Политичка историја - 19-20в

ИД = 23647756

САДРЖАЈ

РЕЧ УНАПРЕД	7
УВОД	10
НАЦИОНАЛНА ИДЕЈА И НАЦИОНАЛНА ДРЖАВА	15
СРПСКИ НАЦИОНАЛНИ ПРОГРАМИ	45
ПАРЛАМЕНТАРНА ДРЖАВА	91
СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ	135
КОРАЦИ УНАЗАД	217
КРАХ	259
СТУБОВИ СРПСТВА	310
THE APPROACH	335

РЕЧ УНАПРЕД

Можда је и ово махнито време пресудило да ова књига буде написана. А можда је требало написати много раније.

Како било, ево сад је предајем читаоцима.

Дуго се покушавало, силом, да се српска прошлост раздвоји од српске садашњости. Нажалост, изгледа да се у томе успело. Уместо учитељице живота, историја је узимана као прост след збивања. Тумачења су се редовно заснивала на новој идеологији, која је, сама по себи, имала одговоре на сва питања. Тако смо, као народ, сасвим неспремни дочекали пропаст марксистичке доктрине.

Догађаји су ишли испред нас. Зато се и десило да српска историја, њена порука и сми-

сао, постану предмет злоупотреба или, још горе, оруђе у рукама власти.

Намера пишчева била је бар у томе да отвори кључна питања српске историје последња два столећа. У овој књизи, управо због тога, недостаје строге хронологије и поступка. Ово је уствари само један низ размишљања о судбини Србије током деветнаестог и двадесетог века. И то размишљања из личног угла ауторовог. Моје амбиције нису прелазиле ту границу.

Усуђујем се да овим списом одам последњу пошту свом уваженом учитељу пок. професору Радовану Самарџићу. Судбина је хтела да међу његовим последњим записима буде мишљење управо о овом раду.

Благодарност, на првом месту, дугујем г. Петру Димитријевићу, свом старом пријатељу и добротинитељу, без чије потпоре и охрабрења ни ова књига не би била објављена, као уосталом ни она претходна.

Захвалан сам и својој кући, Балканолошком институту САНУ. За све ове године, у свакој прилици, Институт је стајао на мојој страни и свесрдно помагао остварења мојих замисли. Тако је било и овог пута.

Бројна сазнања изнета у овој књизи, скупио сам у бескрајним разговорима са пријатељима историчарима. Међу њима морају да буду поменути имена гг. Душана Т. Батаковића, Во-

јислава Павловића, Александра Фотића и Николе Самарцића..

Најзад, велики посао обавио је мој другар г. Милан Стојадиновић, који је својим знањем и трудом средио првобитни рукопис и дао му основну рачунарску обраду. И њему овим путем исказујем своју захвалност.

Ова је књига пуна вредносних судова. Неки су оригинални, неки преузети од других писаца. Без обзира на извор и порекло, одговорност за сваку исписану реч и дату оцену сноси једино аутор.

Милан Ст. Протић

УВОД

Српска историја модерног времена имала је два велика раздобља. Ако је деветнаести век био столеће рађања савремене српске државе, онда је двадесети век одвео Србију у многонационалну Југославију. Ако је минуло столеће било доба узлаза, онда је наш век био време силаза.

Током прошлог века, Срби су, у таласима, израњали на позорницу европске савремености. Упоредо су градили своју државу и споља и изнутра. Национална свест читавог народа развијала се из деценије у деценију да би се на послетку претворила у свеобухватан националан програм у чијем се средишту налазила Србија као држава европског кова.

Унутрашња кретања исто су тако пратила европске токове. Државно уређење тежило је, корак по корак, оном политичком поретку који је најбоље могао да изрази општу нацио-

налну сагласност. После многих покушаја, и успешних и мање успешних, Србија је коначно, почетком нашег столећа, досегла до највишег степеника у развоју националне државе - парламентарне демократије.

Тек је тада, оснажена и чврста, постала спремна да оствари идеал Европе деветнаестог века - национално уједињење.

У главним цртама, српска историја 1804-1914 није одударала од оног правца којим је ишла већина европских народа. Србија је дочекала Први светски рат као парламентарна монархија са стабилном материјалном основом и уравнотеженим друштвеним устројством. Свака социјална група пронашла је своје место у односу на друге и у односу на друштво као целину. Политички систем стекао је основна обележја оног уједињујућег споразума на основу којег су сви чиниоци сагласни у поштовању општих правила политичке утакмице.

Исход рата донео је преокрет. Србија се утопила у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, несвесна колико је тај чин био судбоносан. Национално и државничко самопоуздање, победилац опијен својим победама, сан о великој држави на Балкану, све је то Србију и њене предводнике одвело ка југословенском уједињењу.

Удруживање са јужним Словенима из бивше Аустроугарске, убрзо је Србима угрози-

ло главне ослонце националног постојања, оне ослонце који су са много напора изграђени током деветнаестог века. Постепено, али неумитно. Неспоразум је, изнад свега, лежао у супротстављеним националним и државним идејама. Српска мисао била је сва државотворна, и по правцу и по последицама. Хрватска идеја, била је противна држави и њеним носиоцима. Сукоб између народног јединства и тежњи ка националној индивидуалности био је уствари сукоб две државне идеје од којих се свака налазила на различитом степену зрелости. Југословенство није могло да опстане само зато што је његов карактер рушио и једну и другу идеју.

Период између два рата сведочио је низом догађаја да је то пут без повратка. Хрвати су морали добити, јер нису имали шта да изгубе. Из једне вишенационалне државе просто су се преселили у другу. Срби су били осуђени да изгубе, јер је њихов улог био највећи. Они су у Југославију унели сва своја достигнућа.

Други светски рат потврдио је, сасвим огољено, до које мере су национални циљеви међусобно сукобљени. Национална мржња проистекла је из узајамног поништавања две нације. Крваво искуство Другог светског рата морало је бити последњи знак да је опстанак заједничке државе увод у нову трагедију. Стварање Независне државе Хрватске и планско уништење Срба као народа била су крајња упозорења

да хрватска национална мисао иде право против српске и да ту помирења не може бити никада. Једино је могло бити раздвајања.

Долазак комуниста на власт по завршетку рата и ново револуционарно уређење поново је помутило јасне представе о односима две главне југословенске нације. Комунистичка идеологија и поредак на њој изграђен збрисали су сазнања из претходног заједничког живота. Сувереност и државност признате су свим етничким групама, без обзира на историјска и народна права. Југославија је преуређена као федерација утемељена на националном начелу и праву на самоопредељење до отцепљења сваког народа и његове републике појединачно. Јемац јединства била је искључиво комунистичка партија са својом војском и неприкосновеним вођом.

Али, ово решење, које је несрпским етничким целинама обезбедило излазак из рата на страни победника уместо на страни поражених, било је колико насилно толико и погубно. Послератна Југославија дала је привид државности и Хрватима и осталима.

У читавом овом кругу судбине, улога великих сила није могла бити без утицаја. И стварање уједињене државе 1918, и победа комунизма 1945, остварени су уз страну помоћ и у страном интересу. Европска политика никада није хтела јаку национално јединствену државу на

Балкану. За то су моћ, пре свих, поседовали Срби. Отуда је притисак на њих био најјачи. Нема завере, постоји само рачуница.

Све оно што су Срби градили током деветнаестог века, камен по камен, разграђивало се у двадесетом веку, исто тако камен по камен.

Пошли смо од Првог српског устанка, изборили аутономну кнежевину, потом државну независност и Краљевину. Имали смо власт аутократску, олигархијску, просвећену, чиновничку и на послетку, демократску. Заокружили смо своја национална пространства и кренули у остарење тог циља.

Створили смо националну културу до самих граница светских узора.

Али смо направили један корак више него што су нам снаге дозвољавале, један корак више него што нам је било допуштено. Прелазећи ту линију, све је кренуло низбрдо. Губили смо редом: демократију, државу, нацију, веру...

Зато и нисам умео да смислим бољи наслов за ову књигу од - *Усјон и њад српске идеје*.

НАЦИОНАЛНА ИДЕЈА И НАЦИОНАЛНА ДРЖАВА

Историја не подлеже строгим законима. Ипак, историјско кретање поседује одређене правилности. Скривене и уопштене токове развоја. На том месту научно разматрање постаје и опасно и клизаво. Лако се губи у натегнутим и недовољно верним представама о људској прошлости. Али, управо тај правац мишљења, који се обично назива историјском синтезом, може да донесе виши степен знања и разумевања појава и догађаја.

Покушај да се проникне у сам смисао и значење историјских феномена уствари и јесте највећи истраживачки изазов.

Срби у сваком погледу припадају европској породици народа. Сви они сложени процеси који су захватили Европу, стигли су и до Срба, остављајући посебна обележја и дубоке трагове. Нема озбиљног изучавања српске историје

без ослонца на историјске токове у Европи. И идеје и појаве преплитале су се и преливале до те мере да је европско истовремено постајало и српско. Она изузетна, српска народна својства ретко су се показивала потпуно чиста, ослобођена европских утицаја. Српска историја деветнаестог и двадесетог века отуда и јесте један огранак европске историје. Није Српство ишло насупрот Европи чак ни онда када је са Европом било у раскораку. Поједини национални интереси увек су у сукобу, али су општи правци и тада слични, понекад и истоветни.

* * *

Модерна европска историја у последња два века одређена је једним основним фактом: изграђивањем савремених нација. А нацију је најбоље дефинисати као народ, дакле етничку групу, која има три темељна својства: свест о самој себи, вољу за заједничким животом и изграђене институције свог постојања. Стварање европских нација, наравно, био је разгранат процес, неједнак у времену и појединачним одликама. Сваки од европских народа тражио је свој пут ка националном потврђивању. Само је општи циљ био јединствен. И деветнаести и двадесети век ухватили су Европу у великом превирању. Старе вредности из претходног доба падале су једна за другом у револуцијама,

устанцима и бунама. Нови ред стварао се тешко и напорно уз небројене жртве и заблуде. И никада се до краја није створио. Систем националних држава требало је да буде тај савремени европски поредак. Противречно само по себи, јер еманципација једне нације на својим ивицама потире другу, ново европско устројство остало је неокончан процес. Стабилност је постигнута решењима победничких нација или, још чешће, замрзавањем постојећег стања. Старије нације и њихове државе успеле су да своја национална питања и територије утврде и ограниче тако да се задовоље суштински национални интереси и очекивања. Они мањи и задоцнели народи с муком су се пробијали кроз замке, и унутрашње и спољашње, ка остварењу својих националних циљева.

Развој европских националних држава водио је једном вишем реду ствари. Прихватањем демократског система, пронађен је погодан начин да се унутар једне нације постигне задовољавајући степен друштвене и политичке сагласности. Политички споразум супротстављених делова националног друштва обезбедио је укупан економски и државни напредак. Овај европски историјски образац, национална и демократска држава, никада није овладао читавим Континентом. Ни тамо где је изишао као победник није до краја успео да заустави сукобе између појединих националних интереса.

После многих оружаних сукоба и два светска рата, западна Европа је најзад пронашла наизглед успешан одговор. Уједињење на темељима сродних политичких, економских и културних вредности требало је да замени немир националних супротности.

Онај други део Континента ишао је другачијим путем. Подељени између три старомодне и многонационалне империје (Русије, Аустрије и Турске), народи источне Европе лутали су између националних тежњи и утицаја споља. Процес националног ослобођења био је спорији и тежи. Уступајући пред јачим супарником источноевропски народи углавном су се задовољавали борбом за националну аутономију. Отуда је коначни циљ постигнут са задоцњењем или никада и није достигнут. Демократска држава остала је готово сасвим ван домашаја источноевропских нација. Дуготрајна борба за националну еманципацију није дозвољавала слободан унутрашњи развој институција власти.

Демократско уређење могло је да се развије само у оним срединама у којим се национално осећање поистоветило са припадношћу држави. Тачније, само у тренутку у којем национална свест добија свој свеобухватни израз у индивидуалном и колективном држављанству. Примера ради, Француз више није припадник француског народа истог етничког и верског порекла, и језика, него једноставно сваки грађа-

нин француске државе. Све оне претходне националне особине већ су уграђене и распрос-трањене деловањем државе, дакле једног уређе-ног друштвеног механизма.

Национална држава као универзални из-раз модерне европске историје имала је три сво-ја основна облика. Први су чиниле оне државе у западној Европи чији је развој почео најраније и био најмање ометан. Предвођене Великом Британијом и Француском, ове нације изгради-ле су демократске националне државе већ ток-ом деветнаестог века. Другу групу чиниле су на-ционалне државе средње Европе, у првом реду Немачка и Италија. Њихово је национално ује-дињење дошло тек крајем минулог столећа. Сасвим удаљене од демократског модела, ове државе подлегле су искушењима спољашњег потврђивања своје националне зрелости. Нај-зад, источна Европа је и почетком двадесетог века остала заробљена у многонационалним царствима, без истинске прилике за национално осамостаљење. Тек је на крају Првог светског рата победило начело нације. Али, ни тада овај општи принцип није примењен на најдоследнији начин.

Демократски облик државног уређења нашао се на још једном испиту. Изазови тотали-таризма, интернационалног (Совјетски Савез) и националног (Немачка и Италија), довели су Европу до новог сукоба у којем је, после неза-

мисливог крвопролића, национални тоталитаризам побеђен уз огромну цену. Европа је наставила да опстаје на оштрици два сукобљена света, два супротна схватања, два непомирљива блока. Сваки од њих имао је своју унутрашњу логику постојања: први заснован на демократским начелима националних држава, други утемељен на револуционарној доктрини класне борбе. Тако је стари Континент остао пресечен на двоје у последњих педесет година. А када се гвоздена завеса подигла, видело се да нити је Запад остао веран чистоти својих демократских традиција, нити је Исток имао ону идеолошку непоколебљивост из које је годинама црпео своју одлучност.

Народи источне и југоисточне Европе уствари никада и нису стигли до степена утемељене националне државе. Само у кратком раздобљу између два рата створене су националне државе на истоку. Опасност од продора комунизма спречена је једном преградом састављеном од нових државних јединица (*cordon sanitaire*). Ни у том периоду нове земље источне Европе нису успеле да своје националне државе стабилизују, што из унутрашњих разлога, што због међународних притисака. Углавном су све подлегле првом озбиљном искушењу.

Осећај националне угрожености код народа средње и источне Европе није дозвољавао да се процес еманципације одвија редовним пу-

тем. У огромној жељи да се тешко стечена самосталност заштити кренуло се супротним правцем. Различите форме недемократских система и војних режима били су претежни облици заштите тек остварених националних тежњи.

Једини истински изузеци у овом делу Европе биле су Србија и Грчка. Њихов национални и државни развитак током деветнаестог и почетком двадесетог века највише је личио на процесе у западноевропским државама. После ослободилачких устанака почетком деветнаестог века следила је борба за државну сувереност, која је у оба случаја и остварена у минулом столећу. Код Грка релативно брзо, код Срба много спорије. Тако су и Србија и Грчка закорачиле у нови век са заокруженим националним и државним институцијама, на добром путу да остваре и онај идеал националне државе који смо назвали парламентарном демократијом. Тек је исход Првог светског рата раздвојио историјска искуства Србије и Грчке.

* * *

У основи преображаја западне Европе којим су створене националне државе демократског уређења лежао је нови економски поредак слободног тржишта. Процес је текао у два основна смера.

С једне стране индустријска револуција друге половине осамнаестог и читавог деветнаестог века створила је примарни капитал, дакле концентрисан новац способан да оплођује сам себе. Из тога је произишла основна правна и економска претпоставка - апсолутно заштићена приватна својина. Ова првобитна акумулација створена у производњи даље се преливала у трговачки и најзад финансијски капитал. Индустријски развој водио је ка развијању тржишта, а деловање ослобођеног тржишта узроковало је стварање банкарског, кредитног и монетарног система. Западна економија се тако претворила у сложен систем изразито ефикасног пословања.

С друге стране, савлађивањем нових технологија и убрзаним техничким напретком испоставило се да производња није и не може бити основни стваралац вредности. Класичан редослед привредног циклуса од производње преко промета и расподеле до потрошње, рушила је сама економска реалност. Читав економски систем преламао се на тржишту. Оно је преузело улогу јединог судије у одређивању вредности. Овај реални израз материјалних добара била је и јесте цена одређена искључиво односом понуде и тражње на тржишту и ничим више. Није производња више подстицала промет, него обратно. Тржишни закони будили су одређени вид производње, из простог разлога

што је та производња доносила највећу зараду. Промет ствара вредност, а тиме стимулише производњу. Марксистичко схватање ове појаве по којем је људски рад једини извор новог квалитета могло је да опстане само као заводљиво средство за оправдање социјалне револуције и визије неког праведнијег друштва. Али у стварности, тржиште је постало мерило за све облике људског делања.

Савремена историјска разматрања немогућна су без основа политичке економије. Зато је изгледало неопходно да се бар основни теоријски појмови разјасне. У супротном, слика европског развитка у последњих две стотине година не би била укупна и заокружена.

Слобода у економском наметала је потребу за слободом у политичком животу. Представничка демократија, или прецизније демократски парламентаризам, рођен је спонтано, упоредо са изградњом система слободног тржишта. Исто онако као што је функционисало тржиште у виду скупа људских потреба и жеља, тако је и демократски поступак чинио систем уређених односа којим се организује државна власт.

Оба ова система, и економски и политички, одликују се готово неограниченом способношћу прилагођавања. Форме су се мењале, али је суштина остајала иста. Принцип индивидуалне користи по којем је појединачни интерес пр-

венствен, а колективни само збир индивидуалних, показао је све своје врлине и у трајању и у ефикасности. Западноевропска цивилизација створила је националну државу посебне врсте, испуњену демократским поступком и системом слободног тржишта.

* * *

Српска национална мисао појављивала се у три своја основна вида: ослободилачком, државном и културном. Сваки од тих модела исказивао је одређено стање националне свести и водио је, следствено томе, остварењу одређених националних циљева. Узети заједно, то су уствари били појавни изрази националне идеологије у три степена укупног сазревања српског народа.¹

Ни у овом погледу, развој српске идеје није много одступао од општих праваца европске историје. Ове три фазе модерног национализма биле су својствене већини европских народа, нарочито оним највећим и најутицајнијим.

Прва од ових историјских равни одређена је националним и ослободилачким тежњама српског народа. Свест о припадности једној националној групацији, колико год магловита у представи о распрострањености Срба и њиховим етничким границама, била је, у сваком погледу, и извор и темељ борбе за националну сло-

боду. Даљи правац развоја националне свести водио је стварању националне државе. Национално ослобођење и није ништа друго већ оружани, економски и духовни рат против страног господара. Као крајњи циљ увек се јавља национална држава. Отуда следећа степеница у народном развиту, овде названа државотворни образац, добија много јасније обресе. Постепено се склапала слика о особинама, вери, обичајима, језику, и што је најважније, самосталном државном устројству. Демократска држава могла је настати само као најзрелији стадијум државотворног националног модела. Крајем прошлог века Србија као држава и Срби као нација стигли су до те боље форме националне државе.

Најзад, последња етапа у преображају националне идеје јесте она у којој се национално биће једног народа укључује у универзалну заједницу Европе и света. Доба када Срби, свесни свог Српства и у духовном и у материјалном смислу, добијају вољу да уграде себе у опште оквире светске политике и културе, а да при томе не изгубе ништа од свог посебног националног идентитета. Овај културни образац Срби никада нису потпуно достигли, али су у једном тренутку своје историје били на добром путу (прва трећина двадесетог века). Тачније, само најугледнији Срби стигли су до оних висина на којима се национално улива у универзално. Српско друштво као целина ипак је до данас ос-

тало ограничено својим исконским и наслеђеним особинама.

1. Модерна српска историја с правом се рачуна од Првог устанка 1804. године. Ако се у европској историји узима Француска револуција као почетак савременог доба, онда Срби нису много заостали у односу на Европу. "Нема ничег изван или изнад Велике француске револуције", написао је одавно један умни мислилац. Слично би се могло утврдити за Први српски устанак. Излазак Србије на позорницу модернизма дошао је само петнаест година доцније.

Одлука да се дигне општа буна против страховладе дахија убрзо је прерасла у истински ослободилачки покрет. Први устанак се невероватном брзином претворио у борбу за национално ослобођење. Он је уствари започео прву фазу у развоју националне идеје. Срби су се покренули тражећи излаз из једног реално неповољног положаја. Зулум отпадника од султанске власти био је само повод за побуну. Унутрашња жеља за националном еманципацијом Срба као народа била је истинска суштина Првог српског устанка.

Срби нису сасвим неспремни дочекали ту 1804. годину. После четири века под турском влашћу, они су заборавили многе од оних средњовековних установа и идеала који су, у то давно време, створили српско царство. Дуготрајно ропство под Турцима учинило је да Срби изгубе

готово све одлике аристократског друштва. Прво је нестала сама држава, а са њом и српска феудална господа. Ускоро од величанствене средњовековне краљевине није остало ничега, осим памћења. Срби су невољно пристали да живе под страним господаром, туђим и непознатим, али су спонтано чували представе о својој светлој прошлости. Народна поезија је, тако, настала као спонтани израз којим се штитила осетљива и интимна свест о историји и прецима. Народно певање сликало је прошлост улепшаним бојама. Мрачна стварност тражила је утеху у идеализованом народном сећању. Када један народ падне на само дно свог постојања, национално се претвара у морално. Отуда и српске народне песме увек носе јачу поруку моралне заповести, него бујицу националних осећања. Опстанак народа, Срби су схватили као чин жртвовања за опште Добро у борби против општег Зла. И Свети Сава и Косовска битка и Марко Краљевић значили су много више од националних јунака и легенди. Израсли су у симоле српског моралног завета.

Од свих древних српских установа преживела је само Српска православна црква. Њена улога под Турцима била је двострука: заштитничка и духовна. Црквене зидине биле су последњи бедем пред ударима освајача, али је Српска црква носила и ону лучу православља која је уједињавала хришћанство и Српство. У Цркви,

Срби су пронашли три стуба свог народног постојања: доказ да су некад били велики, моћни и своји, организованог браниоца народа и тумача свог посебног, српског погледа на свет.

Народна поезија и Српска црква биле су главни ослоњци на којима је могао да се дигне устанак против Турака. Срби се никад нису помирили са животом под османском влашћу. Ни национално, ни духовно, ни морално. Устанак је постао питање савести.

У историографији, и домаћој и иностраној, често се постављало питање карактера Првог српског устанка. Старији историчари видели су у устанку истинску националну револуцију. Неки савременији писци одређивали су Карађорђевог устанак као једну социјалну буну уперену против турског друштвеног и економског поретка. Поједини, посебно страни, аутори одрицали су сваку другу суштину устанка, осим сељачке. Они су српски устанак оцењивали једноставно као сељачку побуну. Сматрајући да српско друштво у освит деветнаестог века није поседовало друштвену снагу и зрелост за нешто више од тога, ови научници су гледали на Први устанак у изразито упрошћеним категоријама.

Устанак јесте био све то, али и много више од тога. Још је Стојан Новаковић своју књигу о првом устанку назвао *Васкрс државе српске*. Неспорна је чињеница да је Први српски устанак у својој основи био један ослободилачки

покрет. Иако је захватио само део српског народа, онај који је живео у Београдском пашалуку, он је пре свега исказао дуговековну тежњу Срба за ослобођењем од туђинске власти. Дакле, у самом почетку, био је то народни устанак означен борбом против свакодневних злоупотреба самозваних властодржаца. Првобитни мотив састојао се у оружаном супротстављању дахијском терору. Тај негативни, рушилачки, одречни карактер Првог устанка првенствено пада у очи просто зато што се налази на самој површини историјског посматрања.

Већ после 1805. Карађорђево устанак добија дубљи и далекосежнији смисао - тежњу ка националној еманципацији која је, у својој крајњој последици, требало да доведе до стварања националне државе. Образовање Правитељствујушег Совјета као врховног политичког тела устаничке Србије и Карађорђеви закони били су уствари заметак модерне српске државе.

2. Државотворни образац, отуда, градио се упоредо са борбом за националну слободу. Прва два стадијума националне идеје смењивала су се током читавог деветнаестог века, али су ослободилачке тежње постепено препуштале главну улогу процесу стварања државе и њених установа.

Већ је у Другом устанку Кнез Милош прилично учинио у том правцу. Он је грађење

државе разумео као свој примарни задатак. Колико је радио на међународном признању Србије у статусу аутономне кнежевине, још се више трудио да удари унутрашње државне темеље. Милошево схватање власти проистекло је из дугековног турског искуства. Без великог знања о европским државним институцијама, он је свој неограничен ауторитет поистоветио са српским националним и државним интересима. Из та два основна елемента настала је прва српска држава у новијој историји. Мада ослобођена од Турака, Милошева Србија наликовала је свом дојучерашњем господару. Први Обреновић владао је попут турског паше. Он другог начина није ни познавао, а није ни био спреман да научи.

Отпор Милошевом самовлашћу појавио се убрзо после избијања Другог устанка и није престајао све до Кнежевог одласка из Србије 1839. Сваких неколико година незадовољне старешине дизале су буне против Милошеве аутократске владавине, али је Милош увек успевао да их угуши. Најозбиљнији покушај да се Кнежевина Србија уреди по европским мерилима био је Сретењски устав из 1835. године. Тада су се у Србији сударила два схватања државе. Прво је било Милошево, домаће, настало из османског наслеђа. Друго је било увезено са стране, европско, Србима непознато. У том тренутку, они још нису били спремни за оштар заок-

рет ка демократској држави. Зато је Милош однео победу над заступницима европске државности.

Ни после Милошевог пада, Србија није ушла у раздобље демократије. Поступни развој установа власти стигао је само до олигархијске управе у Србији. Ову фазу у развоју државне мисли предводили су и оличавали уставобранитељи. Од владавине једног човека поредак у Србији се претворио у владивину одабране групе. Смењивале су се династије, владари и људи на власти, али се сам систем мењао споро и с мучком. И на Светоандрејској скупштини 1858. која је на површину избацила либерале, једну странку са западним погледима на политику, опет је превагу однео стари начин владања. Кнез Милош се у позним годинама вратио на српски престо.

За владе Михаила Обреновића, Србија се приближила оном моделу државе који се обично назива - просвећени деспотизам. Од свих српских кнезова деветнаестог века, Михаило је добро разумео историјску улогу Србије у међународним односима. Сви његови напори да читав Балкан покрене и уједини, а Србији обезбеди водеће место у том покрету, права су потврда националне политике овог српског владоца. Михаило је сањао о ослобођењу читавог Полуострва и о уједињењу свих српских земаља под његовим жезлом. За разлику од свог оца, млађи

Обреновић је владао савременије. Био је свеснији оних неминовних економских и културних потреба које су од Срба могле да створе модерну нацију. Али, у погледу унутрашњег устројства, држава се и даље ослањала на апсолутну власт Кнежеву и његов чиновнички апарат. Систем је деловао углађеније него онај претходни. Био је то српски пример европске аутократије. Поново су национални циљеви однели превагу над политичким променама. Овога пута обухватније и утемељеније него раније. Учвршћивала се држава споља, али не и изнутра.

3. Западне политичке идеје стизале су у Србију заједно са првим нараштајима учених људи школованих у западној Европи. Либерали су били први весници новог времена. Либерални покрет у Србији добио је свој пуни замах шездесетих и седамдесетих година прошлог века. Задојени западним духом либерализма, ови млади и образовани Срби донели су са собом прегршт нових погледа на државу и политику. Недовољно сталожени да вишеструке утицаје преточе у једну политичку идеологију, српски либерали најстаријег колена лутали су између концепција романтизма, модерног национализма и нејасних представа парламентарне демократије. Упркос томе, захваљујући либералном покрету узбуркао се политички живот у Србији.

У то рано време либерали нису чинили једну строго организовану групацију, а још мање политичку странку. Био је то неформалан скуп људи блиских више по годишту и образовању, него у идејама. Оно што су либерали започели у Уједињеној омладини ипак ће се окончати стварањем модерних политичких странака у Србији. Али, тај пут до демократског парламентаризма потрајаће све до почетка двадесетог столећа.

Међу либералима тешко је утврдити најважније групе, пошто је индивидуални дух његових предводника увек односио победу над могућностима чвршћег уједињења. У сваком случају, могућно је издвојити два правца или још боље две тежње међу либералима. На једној страни нашли су се они који су на прво место стављали идеје правог либерализма (слобода, једнакост, правда). У самом почетку њих је најбоље представљао Владимир Јовановић. Доцније се из тог круга развила Либерална странка на челу које се налазио Јован Ристић један од умеренијих и практичнијих либерала. Ону другу струју, склонију европским теоријама о друштву и политици предводио је свакако Светозар Марковић. Од свега овде је најважније запазити да су либерали били ти који су започели једно ново раздобље у којем су политичке идеје са запада први пут крочиле на тле Србије. Тог тре-

нутка Срби су отворили нову страницу своје политичке историје.

Дело Светозара Марковића је прича за себе. Он је из многоструких разлога јединствена појава на српској политичкој сцени. Не само зато што је заорао дубље од либерала и што је први поставио радикалне захтеве за увођење политичких промена, него пре свега зато што је ударио темеље, и идејне и организационе, будуће Радикалне странке.

Марковић је умро млад. Није још био навршио тридесету. Управо зато није стигао да све своје мисли и идеје коначно уобличи у једну политичку доктрину. Живе и несталне природе, препун жеље да постигне што више, Светозар је у размишљању остао разбацан и несрећен. Утицаји су били интензивни и различити. Од руских народњака и социјалиста, преко западноевропских либерала до трагова марксизма. И по областима за које се занимао, Марковић је показивао до које мере су његова интересовања била широка и разнородна. Писао је и о књижевности, и о економији, и о политици, и о националном питању. Паметан и даровит често је боље осећао појаве него што је био способан да их разложно протумачи. Идеалист, он се тешко мирио са реалностима упорно покушавајући да стварност прилагоди својим и туђим теоријама. Обратан поступак ишао му је много теже. Али, један тако бујан мислилац, изданак новог срп-

ског нараштаја, успео је да покрене и људе и идеје. Нажалост, посао који је започео није стигао да доврши.

Оно што је са нашег становишта најбитније јесте то што је Светозар Марковић преокренуо однос националног и политичког. За разлику од либерала који су у спољашњем ослобођењу тражили први услов за унутрашњу слободу, Светозар је сматрао да унутрашњи политички преображај треба да добије предност над остварењем националних циљева.

Некако у исто време, одмах после трагичне погибије Кнеза Михаила, пришло се изради новог устава у Србији. Под утицајем умерених либерала тај документ је и донет 1869. за владе намесништва малолетном Кнезу Милану Обреновићу и отуда добио име - намеснички устав. Удаљен од истинске парламентарне демократије, овај документ успоставио је Народну скупштину, једно стално представничко тело, али са суженим законодавним овлашћењима. Устав је јемчио и основне грађанске слободе. Ипак, у односу на претходно стање потпуног апсолутизма владаоца и Савета, био је то корак напред.

Уставне и политичке борбе за демократију узеле су пуног маха у Србији почетком осме деценије деветнаестог века. Из сазива Народне скупштине за 1880. годину издвојио се један број посланика и почетком 1881. основао

Народну радикалну странку. Истовремено је објављен и политички програм тек створене странке. Сасвим кратко саопштени су основни политички циљеви који се могу свести на следеће тачке: уставна реформа; јемства свих политичких права и слобода; општинска самоуправа; и национално ослобођење и уједињење. У радикалном програму најзад су се разјасниле и сјединиле све оне политичке идеје које истовремено одсликавају европски модернизам и аутентично политичко наслеђе.

Народна радикална странка била је пре политички покрет, него политичка странка. Она је била та која је покренула српско сељаштво, далеко најмногољуднију друштвену групу и храбро га увела на политичку сцену. Предвођена млађом генерацијом српске интелигенција она је обухватала све социјалне слојеве: и елиту, локално чиновништво, и имућне трговце, и сељаштво. Врло блиска некадашњој породичној задрузи, са нечим завереничким међу члановима, Народна радикална странка убрзо је постала најбројнија политичка организација у Србији. Поједностављена политичка начела, сведена на основне захтеве модерне демократије и неизбежну демагогију као политички метод, постала су главно радикално оружје. Радикали су понели барјак савремене Србије.

Устав из 1888. који је донет под превасходним притиском управо радикала обележио је

то ново доба. По угледу на најбоље европске основне законе, он је утемељио оне битне политичке захтеве које је Пашићева странка поставила. Иако је формално донет сагласношћу свих политичких чинилаца, овај акт је са правом стекао име - радикалски устав. Народна скупштина је постала законодавно тело, уведено је практично опште право гласа пунолетних мушкараца, обезбеђене су све демократске слободе, а општинска самоуправа је заменила бирократски централизам.

Поводом доношења новог устава, Краљ Милан је изјавио, не без пакости:

"Сви су се драли и викали и тражили нови устав. Због тога сам га и прихватио. Хтео сам да то питање доведем до бесмисла и да тако докажем да овај устав није за Србију".

Али, борба за коначну победу демократије у Србији трајала је све до 1903. године. Последња четвртина деветнаестог века била је означена непрекидним сукобом оних који су снагу државе видели у ауторитету централне власти и Краља и оних за које су уставност и парламентаризам били једино политичко решење. Тек после Мајског преврата у позно пролеће 1903, Србија је коначно ушла у период пуне демократије и тиме се сасвим приближила свом европском узору.

Политички преображај однео је победу над националном еуфоријом. Србија и српски

политичари нису заборавили на своју неослобођену браћу ван граница Србије, у Аустроугарској и Турској. Напротив, тражећи другачији модел за своју државу, јачали су углед Српства и међу Србима и у иностраном свету. Тек тада је постало могућно да се српско питање отвори и да се реши на повољан начин. Исти онај народ који је поражен у рату против Бугара 1885. ушао је победнички у два балканска и један светски рат. Искључиво унутрашње политичке промене биле су узрок великог обрта.

Током деветнаестог века Србија као држава и Срби као нација прошли су све три степенице у процесу националног сазревања. Од ослободилачког устанка до парламентарне монархије. Од османског пашалука до модерне државе. Зато је тих стотину година и најбоља потврда да су Срби, у освит нашег столећа, били уистину европски народ чија политичка искуства нису била битно различита од оних својствених највећим нацијама.

* * *

Природан развој националне идеје увек тежи оном степену националне свести који смо назвали - културни образац. То је уствари историјска раван на којој се систем националних вредности укључује у систем општих вредности и постаје његов део. Национална култура се ви-

ше не задовољава откривањем суштинских особина појединог народа, већ полази непознатим стазама у потрази за универзалним одговорима на универзална питања.

Највиша сфера националног увек дотиче општечовечанско. Парламентарна демократија јесте творевина енглеског националног искуства, али је постала пример који су следиле многе друге нације у свом државном развоју. На крају је парламентаризам као демократски поредак израстао у општи принцип. *Декларација о ѿравима човека и грађанина* била је израз политичких превирања у Француској захваћеној револуцијом, али и данас служи као темељ свих човечанских тежњи ка правди и једнакости. Марксизам је производ немачке филозофије осамнаестог и деветнаестог века који су прихватили многи као једини пут друштвене еманципације.

У уметности је овај процес још видљивији. Најмоћније националне државе стварале су и најмоћније националне културе. Од раног романтизма који је био живо обојен националним осећањима па све до надреализма и даље, уметнички правци почињали су у развијеним националним срединама. И онда када су изграђивали националну културу и онда када су рушили колективне националне представе, стављајући појединачне и подсвесне доживљаје изнад свега другог. Снага једне националне држа-

ве и њених установа управо се и огледала у способности занемаривања или чак одрицања од саме себе.

Прелаз националних одлика у културне обично полази од појединаца или у најбољем случају од мањих кругова упутар националне елите. Правац кретања иде одозго надоле и продире онолико дубоко у друштвено ткиво колико то дозвољава степен образовања читавог друштва. Само у појединим државама овај процес успео је да обухвати шире слојеве народа. По правилу, двојство националног и културног модела карактерисало је оне државе које су оствариле идеал демократског политичког уређења. Културни образац постигнут је углавном на врху националне лествице. Разлика је само у ширини и бројности тог врха.

И у овом погледу, модерна историја Србије пратила је главне европске токове. Изградња националне културе одвијала се упоредо са изградњом националне државе. Још од Доситеја Обрадовића, културни правци у Европи проналазили су свој одбљесак међу Србима. Доситеј је био рационалист осамнаестог века и то рационалист западног типа. Његова потреба за стварањем народног језика била је у основи просветитељска. По Доситеју то је био најбољи начин да се народ образује и осавремени. Он је тражио европску еманципацију, пре него нацио-

налну. Отуда је посао који је започео дошао преурањено.

Ако је Доситеј био српски изданак европског рационализма, онда је Вук прихватио идеје немачког романтизма. Он је усвојио оно схватање по којем се нација тумачила као духовно јединство интелектуалних и етичких особина. То је уствари значило да је Вук, у крајњој линији, био националист. Сакупљајући народне умотворине, он је пре свега желео да Србима открије заборављена српска обележја и тим сазнањима их одвоји од турских утицаја. Реформа књижевног језика требало је да приближи књижевност народу и учини да Срби постану свесни ко су, шта су и у шта верују. Вук је био истраживач српског националног карактера. Увођење фонетске азбуке и ослобађање језика од русизама и црквенословеских примеса срушило је разлику између учевног језика и оног народног. Зато се са сигурношћу може тврдити да је својим огромним делом Вук ударио темеље српске националне културе.

Све је потом ишло својим редом. Објављивањем Вукових збирки народне књижевности и победом његове језичке реформе Срби су направили први, али велики корак ка својем освешћењу. Национални правац и морални захтеви показали су се сами од себе. Срби су постали сигурни у то којим путем иду, из којих мотива и са каквим циљем. Тежња ка изградњи на-

ционалне државе добила је своју културну подршку, оправдање и потврду. Вуково дело дало је подстрека да се ослободе интелектуалне снаге народа.

Други талас културног препорода у Србији дошао је крајем минулог столећа. Оно што је Вук почео, завршило се стварањем београдског стила у списатељству. Српски језик најзад је пронашао свој прави и потпуни облик. Четири велика представника београдског стила Богдан Поповић, Слободан Јовановић, Јован Скерлић и Јован Дучић довели су српску писменост до оних висина на којима национална књижевност досеже свој врхунац.² И по књижевном изразу и по интелектуалном занимању ова четворица писаца дотакли су границу где се национално претвара у универзално - културни образац као највиши облик националне свести. Није зато случајно што је један странац рекао за Слободана Јовановића: "Његова несрећа била је у томе што је писао мало познатим језиком". Њихов настављач и наследник, књижевни критичар и есејист, Бранко Лазаревић, можда је најбољи пример пробоја српског списатељства у поља универзалног, и у изразу и по садржини. Он је устао против претераног национализма у уметности и доказивао да велика уметност "никада није уско национална него широко човечанска".

Продор српске културе у европску и светску није остао ограничен на књижевност. Српска наука следила је европску посредством младих Срба образованих на западу. Идеје су стизале у Србију да би се доцније враћале у Европу. Сасвим природно много више су долазиле него што су се враћале, али је сам врх српске науке уистину припадао свету. И у интелектуалном и у друштвеном смислу. Срби су изградили своје грађанско господство, а у њему и своју интелектуалну елиту. На површини, Срби су почетком двадесетог века били европски народ. У сред Европе, а не покрај ње.

Немогућно је на овом месту побројати појединце у свим областима духовног живота који су Србију извели на светску сцену. То би требало да буде предмет посебне студије. За нашу тему, довољно је да се разуме дух времена и народа у одређеном историјском простору - непрекидно уздизање нације од борбе за ослобођење до сврставања у систем универзалних вредности. Истини за вољу, Срби као малобројан народ, много су више примили из света него што су му дали. Ипак, удео Српства у вредностима човечанства у једном моменту када су Срби били на врхунцу свог националног развитака, не може се ничим одрећи.

* * *

На српску несрећу, историјска судбина одвела је Србе на националну странпутицу. Губитак националне државе засноване на демократском парламентаризму и потоњи догађаји скренули су природан правац у развоју српске националне идеје. Од тада су Срби почели да се сударају са историјом и самима собом, поништавајући све оно што су дотад постигли.

Точак историје понекад уме да крене уназад.

1 Два покушаја да се класификује укупан развој Српства у XIX веку заслужују да буду споменути.

Први је учинио Слободан Јовановић у расправи под насловом "Један прилог за проучавање српског националног карактера", објављеној први пут посмртно 1964. године.

Видети:

Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности II*, Београд 1991, 543-566.

Други је проистекао из пера нашег савременика г. Предрага Протића.

Видети:

"Развој политичке културе код Срба", *Књижевности*, Београд, јануар-април 1990.

2 Посебну пажњу аутора ових редова привукла је расправа Радована Самарџића "Дело и писац" у последњем тому (XII) *Сабраних дела* Слободана Јовановића, Београд 1991, 673-719

СРПСКИ НАЦИОНАЛНИ ПРОГРАМИ

Има различитих метода којима се може приступити српском националном питању. Овде је одабрано да се тумаче само они српски национални програми и планови истакнутих појединаца или политичких група, чији је утицај на државну политику Србије био најснажнији и најдалекосежнији.

1

Национални програми по правилу јесу државни програми. У српском случају, то је сасвим очевидно. Србија је почела да се окреће ка својој неослобођеној браћи на западу и на југу пре свега зато што је тражила начина да своју државност оснажи. Сигуран опстанак Србије као државе зависио је од њене снаге и величине. Само јака Србија могла је да издржи спољашње

притиске и искушења. Стешњена између моћних царевина, од којих је у једној провела безмало пола миленијума, Србија је у националном уједињењу видела излаза. Српска државотворност родила је националну идеју, а не обратно.

Сав српски развој од 1804. био је управљен ка једном главном циљу - успостављању Србије као државе. Оно што је Карађорђе почео устанком, то је Милош завршио споразумом са Турцима. Хатишерифима од 1830. и 1833. Србија је постала аутономна кнежевина у оквиру Османског царства, а Милош је за себе и своје потомство осигурао наследни престо. Изградња српске државе није се тиме завршила. Била је једино на добром путу.

Колико се Србија осамостаљивала од власти Цариграда, још је више постајала сфера руског непосредног утицаја. Русија је била та која је гарантовала статус Србије и чија је војна и дипломатска делатност довела до српске аутономије. Русија је у Србији видела своју продужену руку на Балкану, а не једну независну државу. Отуда је њено мешање и пресуђивање у унутрашњим пословима Србије било тако осетно и неизбежно. Русија се понашала као да је Србија била једна од њених провинција.

Било је потребно да протекне извесно време да би Срби схватили сву тежину свога питања. Непрестана борба за државно признање доносила је нова искуства и сазнања.

Српско национално питање први пут је сагледано и протумачено у спису Илије Гарашанина познатом као *Начертаније*. Ту су ударени темељи спољашње политике Србије који се у бити нису мењали све до 1914. године. Сви потоњи програми истог карактера, без обзира од кога долазили, српско питање су постављали на исти начин: као питање у чијем су средишту интереси државе Србије.

2

Гарашинин није самостално дошао на идеју да напише српски национални програм. Подстицај је дошао са стране.

Пољски националисти, после пораза устанка 1831. године, скупили су се у Паризу да под окриљем Француске наставе своју борбу. Гроф Адам Чарториски, бивши руски министар спољних послова (1806-1809), основао је пољски дипломатски биро у француској престоници (хотел Ламбер) и раширио мрежу својих агената по читавој Европи. Пољске намере састојале су се у простој логици. Њихов народ и земља били су подељени између три велике империје, Пруске, Аустрије и Русије. Отуда и њихова заинтересованост да на сваки начин ремете руске и аустријске планове где год и кад год се укаже прилика, па и на Балкану. По истом обрасцу,

они су видели и југоисточну Европу: подељену између Аустрије и Русије. Та подела могла се спречити једино стварањем једне велике јужно-словенске државе. Ослонац тог југословенског покрета чинили су Срби. Уместо пропалог Османског царства никнула би једна нова и снажна хришћанска држава, коју би западне силе свесрдно прихватиле као препреку аустријским и руским империјалним тежњама на европском југоистоку.¹

Адам Чарториски је 1843. израдио Савете за политику коју Србија треба да следи.² Пољски погледи сводили су се на следеће: ни Русија, ни Аустрија, већ разграната делатност за стварање државе јужних Словена; у питању верских разлика, Срби треба да покажу довољну ширину и да своје деловање у Босни и Херцеговини ослоне на католичко свештенство; у привредном развоју, као темељу националне еманципације, Србија треба да се ослободи аустријске доминације тако што ће осигурати излаз на море правцем преко Скадра.

На захтев Илије Гарашанина, почетком 1844, пољски агент у Београду, Франтишек Зах, саставио је један детаљнији спис на исту тему под насловом "План словенске политике Србије". И овде је мисао о јужнословенском уједињењу добила првенство. Зах је препоручивао да спољашња политика Србије иде путем потпуног удаљавања од Русије, обазривости према Аус-

трији и приближавања Француској и Великој Британији. У односу према Турској, Србија ће најбоље учинити ако води политику погађања и тражења уступака, без претераног наваљивања за пуном државном независности.

Гарашанин није дословно примио ни Савете Чарториског, ни Захов План. Он је само узео оно што му је изгледало добро и прихvatљиво, а остало је изменио. С правом се може тврдити да је *Начертаније* једно оригинално дело. Још битније од тога јесте то што је *Начертаније*, без сумње, први истински национални програм српске државе:

"Ако Србија добро проесали шта је она сад, у каквом се положенију налази и какви њу народи окружавају, то се она мора уверити о томе да је она мала, да она у овом стању остати не сме и да она, само у сојузу са осталим окружавајућим је народима, за постићи своју будућност свој задатак имати мора."³

Следи најчувенији навод из *Начертанија*.

"Из овог познања проистиче черта и темељ српске политике: да се она не ограничава на садашње њене границе, но да тежи себи приљубити све народе српске који је окружавају."⁴

Као средство за остварење основног српског циља, Гарашанин помиње:

"Да би се определити могло шта се учинити може и како се у послу поступити има, мора правитељство знати у каквом се положенију

свагдар налазе народи разних провинција Србију окружавајућих. Ово је главно условије тачног одређенија средства. За ову целу треба пре свега оштроумне, од предпоњатија не заузете и правитељству верне људе као испитатеље стања ових народа и земаља послати; и ови би морали после свог повратка тачно писмено известије о ствари дати."⁵

Начертаније одређује политику према великим силама, слично као и Захов План, али не истоветно. Мада се предвиђа распад Турског царства, саветује се да "Србија мора настојавати да од зданија турске државе само камен по камен отцепљује и прима."

За Аустрију се каже да, у случају раздјељења османске државе, сви Срби морају допасти под аустријску власт. Зато се тврди да је Аустрија непрестани непријатељ српске државе.

У погледу Русије донекле се мења став пољских саветодаваца. Гарашанин оставља могућност сарадње са Русијом, али уз услов да се Русија не меша непосредно у српске ствари:

"Србија ни с ким лакше не би могла своју целу постићи но у согласју с Русијом. Али то само онда кад би Русија савршено и потпуно примила и условија Србије која би преднаведену намеру, тј. будућност њену у пространом смислу осигуравала."⁶

Гарашанин је заокружио српске земље тако што је набројао Босну и Херцеговину, Цр-

ну Гору, северну Албанију, Срем, Бачку и Банат. У посебном поглављу о односима Срба и Бугара, указао је на снажан руски утицај у Бугарској, као и на потребу да се просветним, културним и црквеним утицајем међу Бугарима обезбеди српска противтежа.

Има различитих мишљења о карактеру Гарашаниновог списа. Класично тумачење је најпростије: то је био план српске државне политике чијих ће се основних идеја држати грађански политички покрети и људи у XIX и XX веку:

"Док Зах, доследан својој широкој југословенској замисли, тежиште целокупног рада поставља на широко засновану југословенску политику Србије, Гарашанин се од почетка повлачи у уске границе политике Србије и Српства..."

То је онај "конкретни" државни програм Србије кога ће се њени конзервативни грађански државници држати све до рата 1914-1918...

У свом Начертанију свуда изразе "јужни Словени", "југословенски", "јужнословенска држава," замењује са Србин, српски, Србија и српско царство."

Изричито српски карактер *Начертанија* наглашавао је један други аутор, уз додатно објашњење:

"Под утицајем националне традиције, а и услед схватања да се Србија не може борити на

два фронта, и против Турске и против Аустрије, *Начертаније* не претпоставља југословенско питање."⁸

Постоје писци који су у *Начертанију* гледали само оно што су желели да виде: једну визију велелепне југословенске мисли. По њима, српска идеја је нужно водила југословенској идеји - Југословенство јесте највиши степен Српства:

"*Начертаније* није теоретска синтеза једне доктрине, оно је плод историјског искуства једног народа да одбрани начело своје државне независности."⁹

Исто то, само мало прецизније:

"У настанку Начертанија, Кнез Милош је дао садржај, а Пољаци оквир. Рвање са контролом Русије и Аустрије над српском националном политиком, изградња словенски усмерене српске нације - као језгра за државно окупљање јужних Словена - у сарадњи са најближим суседним покретима, као и тежња за државом по западним демократским обрасцима јесте основни историски смисао Начертанија."¹⁰

Сасвим је одмерена оцена о Гарашаниновом *Начертанију* коју су изrekli амерички историчари:

"Оно што је аутор уствари желео јесте обнова средњовековног српског царства Цара Душана око језгра аутономне Србије. Земље

које је хтео да присаједини Србији... биле су територије које је он сматрао у основи српским. Он је планирао да уведе и развије образовну и пропагандну делатност међу тим народом, као и Србима у Угарској. Он је схватао да је Хабсбуршка империја стална опасност за овај програм, а да му ни Русија неће дати подршку. Зато је предлагао да Србија потражи помоћ у Паризу и Лондону. Овај програм, као и доцнији програми српске владе, стављао је тежиште на добијање подручја насељених српском и православном популацијом."¹¹

Вероватно је најјасније гледиште једног из генерације наших модернијих писаца историје: у *Начертанију* је "дат један заокружен пројект главних праваца рада на путу остварења коначног циља: ослобођења и уједињења српског народа."¹²

Исти аутор иде још даље и закључује:

"Начертаније се... може схватити и као поука да се српско питање не може трајно решити у оквиру једне мултиетничке државне заједнице у којој ниједан народ не намерава да се одрекне своје националне посебности."¹³

Начертаније је било она врста националног програма, настао по угледу на покрете у Европи, који су листом тежили националном ослобођењу и уједињењу у националне државе. Поређења ради, у Грчкој је исте године обелода-

њен истоветан пројект велике Грчке, познат као - Велика идеја (Мегали Идеа). Њен творац, грчки државник Јоанис Колетис, дао је најбоље образложење овог програма у свом говору у Уставотворној скупштини јануара 1844:

"Краљевина Грчка није Грчка: она је само најмањи и најсиромашнији део Грчке. Грчка обухвата не само Краљевину, него и Јањину, и Солун, и Сер, и Једрене и Константинопољ, и Крит, и Самос и сваку другу земљу где је грчка историја или грчка раса била присутна... Постоје два велика средишта Хеленизма, Атина и Константинопољ. Атина, то је само престоница Краљевине. Константинопољ, то је велика престоница, Град и Полис, чежња и нада свих Хелена!"¹⁴

Европски одјек огледа се и у ослањању на историјско наслеђе Србије као државе. Гарашанин упорно истиче обнову Душановог царства као основни циљ Кнежевине Србије. И грчка Велика идеја почива на истим темељима: обнова старогрчке и византијске државности.¹⁵ И српски и грчки национални програм заснива се на принципу неутуђивог историјског права, потпуно у складу са националним идеологијама тога времена у Европи.¹⁶

Гарашанин је у *Начертанију* показао спољашњи положај у четвороуглу између Турске, Аустрије, Русије и западних сила - Фран-

цуске и Велике Британије. Све до Првог светског рата то ће остати односи у којима ће се кретати српска међународна политика. Смењивале су поједине државе у превасходном утицају на Србију, али се све задржало у овом четворуглу. Као неријатељи, као савезници или као покровитељи, увек је ових пет земаља пресудно утицало на Србију и њен положај.

Начерџаније је тачно дефинисало она подручја под туђом влашћу која треба присајединити Србији: Босна и Херцеговина, Црна Гора, северна Албанија, Срем, Бачка и Банат. То исто учињено је и у грчком националном програму. Као неспорне грчке територије означене су: Епир, Тесалија, Македонија, Тракија, Егејска острва, Крит, Кипар, западна обала мале Азије и источна Румелија.¹⁷

Најзад, Гарашаниновом делу се с правом приписује начело: Балкан балканским народима. У *Начерџанију* се нашироко говори о блиским везама између балканских народа, али увек и само са српског становишта. И кад се спомињу везе са Хрватима имају се у виду искључиво српски државни и национални интереси.

3

Разлика између Гарашаниновог *Начерџанија* и каснијих националних програма лежа-

ла је у другачијим концепцијама унутрашњег устројства Србије. Ослобођење и уједињење целокупног Српства стајао је као највиши национални задатак за све њих.¹⁸

Уставобранитељи и Кнез Михаило везивали су националне циљеве за бирократску централизацију државе. Либерали су национално ослобођење заснивали на политичким слободама. Светозар Марковић и радикали решење националног питања условљавали су друштвеним променама, тј. сељачким питањем.

Сва три тока слила су се у један тек у ослободилачким ратовима 1912-1918.

Михаилова инострана политика била је сва окренута у том правцу да се изазове општи балкански рат против Турске у којем би Србија предводила остале балканске народе. Михаило је стекао ореол главног носиоца српске националне идеје, али је, више од тога, виђен и као узданица балканског национализма уопште.

Своју велику замисао српски Кнез почео је да остварује закључујући политичке и војне савезе са свим државама на Балкану: са Црном Гором 1866, са Грчком 1867-68, Румунијом 1868. Ни у једном од ових уговора не спомиње се могућност формирања јужнословенске државе. То су, сви до једног, били уговори политичког и војног карактера.¹⁹ Године 1866. Гарашанин је имао додира са Народном странком у Хрватској и њеним првим човеком, Јурајом Штросмаје-

ром. Дошло се само до усменог споразума, на основу којег је договорена заједничка делатност за стварање независне државе јужних Словена. Штросмајер се обавезао и на то да ће дати потпору српској ствари у Босни и Херцеговини.

У јануару 1867, у име Србије, Гарашанин је у Букурешту потписао са Бугарским централним револуционарним комитетом "Програм политичког одношаја Србо-Бугара (Бугаро-Срба)". Главне тачке тог споразума биле су ове:

"Народ српски и народ бугарски, који су по суседству Словени од исте крви и једноверни, који произилазе из истог стабла и обитавају пределе додирујући се, самим провиђењем позвани да живе у будућности под једном истом управом и под једном заставом; због тога што образују једно тело, задахнуто истим осећањима, и што имају исте тежње, и што могу постићи њихове тежње само у једном заједничком народном животу, ова два братска народа носиће у будуће с разлогом име Србо-Бугари или Бугаро-Срби, и њихова заједничка отаџбина Бугаро-Србија или Србо-Бугарска; Његова светлост Књаз Михаило Обреновић у кога је отачествољубље толико пута осведочено, потомак славне лозе и син јунака ослободитеља Србије, проглашава се за узвишеног шефа Србо-Бугара и за команданта њихове војске."²⁰

Однос спољашње политике Србије и свих ових планова за стварање балканске федераци-

је, најтачније је описао сам Илија Гарашанин у писму Кнезу Михаилу:

"Ја мислим да ћемо тек онда испунити нашу дужност кад Србију у овом смотренију осигурамо и за ону најдаљу будућност, и то на сваки начин, пре него би отпочели дело уједињења јужних Словена."²¹

И либерали, који су били велики противници Михаилове унутрашње владавине, прихватили су његову националну политику. Они су били једнако убеђени националисти, као што су били и убеђени демократи.²²

Либерални покрет у Србији израстао је на романтичарским традицијама западне Европе. Запахнути идејама оног национализма који су ширили националисти средине деветнаестог века, либерали су били уверења да само демократски преображена Србија може извршити свој национални задатак.²³

Претходница овог новог таласа у српској политици била је Уједињена омладина српска, једно интелектуално друштво младих и школованих људи. Основана у Новом Саду 15. августа 1866, Омладина је одмах истакла ослобођење и уједињење свих Срба. Култ српске средњовековне државе узет је као историјски основ за остварење националног програма. Још тада су либерали окупљени у Уједињеној омладини видели да је рушење Аустрије и Турске неопходно

да би се извело национално ослобођење. Као Гарашанин, и они су истицали потребу за балканском сарадњом и појачаним везама са осталим јужним Словенима.²⁴ У своје надахнућу српски омладинци су пропагирали народно јединство темељено на стварању посебног српског националног идеала.²⁵

Омладина се нарочито окренула пропаганди и своје либералне идеје успела да прошири по свим крајевима неослобођеног Српства. Њеној организацији пада заслуга што је покренула и обичан народ, а не само интелигенцију, да размишља о националним проблемима, мада је то чинила доста приземно, подилазећи често ниским страстима примитивног света. Тиме је у Србији и спољња политика постала предмет интересовања читаве јавности, упркос каткад неприкладним изливима националних осећања. Али и романтичарска Европа познавала је сличне падове у патетичну болест. И оно недолочно из западног искуства налазило је своје путеве до Србије.

Главни идеолог раног либерализма у Србији свакако је био Владимир Јовановић. Он је био тај који је у сусретима са првацима европског романтичарског национализма, донео у Србију дух буђења националне свести. У својим мемоарима, он је редовно користио израз "либерални патриоти" за себе и своје истомишљенике у Уједињеној омладини, као и за све наци-

оналисте из бројних европских држава са којима се познавао.²⁶

Јовановић је стајао под најјачим утицајем идеалистичког национализма Мацинијевог.²⁷ Од Мацинија је прихватио уверење да је национализам непобедива духовна моћ, али моћ која се може показати само ако се пробуди политичким слободама. Његово основно гледиште било је да су спољашња и унутрашња слобода једна иста ствар, само посматрана из два угла.

О једном од својих разговора са Мацинијем, Владимир је записао:

"Са тог разлога и либерални патриоти српски, којима је главни смер ослобођење и уједињење народа, па према томе и ослобођење "Источних Хришћана" и њихово организовање на начелу народности... На то је Мацини изјавио да он појима положај Србије и демократијске аспирације либералних патриота српских. Србија, говорио је он, има судбу сличпу са судбом Италије. И једна и друга имају да се боре против туђинског господства, а за своје народно ослобођење и уједињење."²⁸

Либерали су били мишљења да Срби своје уједињење треба да споје са италијанским и немачким покретима за национално уједињење, јер би тиме отклонили све спољашње препреке које су стајале на путу српског ослобођења и јединства.

Ево како је Владимир Јовановић обра-
злагао однос српског питања и политике вели-
ких сила, сасвим у духу свог националног либе-
рализма:

"У борби за слободу и правду Србија и
Срби примали су и примаће са признањем и
благодарношћу потпору сваке велике силе. Ну,
као што умеју бити захвални на таквој потпори,
Србија и Срби умели би и одбити сваки поку-
шај који би тежио да њихово одушевљење за
идеале слободе и правде експлоатује у смеру ос-
вајачког ширења на истоку, па ма од куд тај по-
кушај долазио...

Ривалитет великих сила најјачи је бедем
против освајачког ширења на истоку ма које од
тих сила, па и против покушаја да се један тур-
ски јарам на врату "Источних Хришћана", заме-
ни јармом које друге од тих сила."²⁹

Од руских револуционара у изгнанству
Јовановић је прихватио мисао о савезу свих сло-
венских народа, увек заснованог на либералним
идеалима слободе и правде. О томе је највише
расправљао са Михаилом Бакуњином и оставио
следећи запис:

"Одушевљени за слободу, руски емигран-
ти развијали су мисао о братској сарадњи за оп-
шту слободу тако да је Савез слободних и неза-
висних словенских народа био постао руско-
српским идеалом. У том духу ја сам изјавио же-
љу да јужни Словени, једном ослобођени, у са-

везу међу собом, придруже се великом савезу слободних и независних Словена."³⁰

У првом броју листа *Будућносџ*, који је покренуо управо Владимир Јовановић почетком 1873, изложен је свеобухватан национални програм либерала:

"Сасвим је природно да они који су пореклом Срби теже да се народ Србски сав колико га има, ослободи и у своју собствену државу уједини...

Сви који име Србина носе, сви синови Србски имају право и дужност да сложено и као браћа спремају своје народно ослобођење и уједињење...

Браћа Хрвати и Бугари јесу природни и најпречи савезници Срба. Ми ћемо тежити да се што живље развија народна сагласност и узајамност свију јужних Словена. А тежићемо и узајамном познавању и зближавању свију словенских народа."³¹

Ако је Гарашанин схватио да се у међународном четвороуглу, Србија мора ослањати на западне силе, Јовановић и либерали отишли су корак даље. Они су прихватили и унутрашњу страну западне политике, и по угледу на њу, спојили либерализам и национализам. Сада је сасвим јасно да европске идеје долазе у Србију у таласима, по оном реду по којем настају у својој постојбини.

Читавим током модерне српске историје све до стварања Југославије, то ће остати главно обележје укупног развоја Србије.

4

Светозар Марковић био је весник трећег таласа у схватању српског питања. Његова бескомпромисна критика постојећег стања и владајућих вредности, садржала је у себи дах нове европске науке. Марковић је био српски издањак социјалистичке мисли.

Марковић је ишао још даље од либерала. Ако су либерали спајали национализам са политичком слободом, Светозар је национално ослобођење видео у коренитој друштвеној реформи.

У схватању српског питања, он је полазио од српске револуције 1804. и предлагао општи устанак против османске власти на Балкану:

"Један до најпретежнијих преврата у умном развиту српског народа, што га је донела прва српска револуција, без сумње је она револуционарна мисао покорене раје: мисао да створи српску народну државу која би обухватила цео српски народ... Та раја замишља да обухвати и обнови своју државу и уништи Турско Царство у Европи... Српски народ не може корисније за себе употребити државну снагу, но да из-

веде потпуну револуцију у Турској и да помоћу револуције изврши потпуно ослобођење своје и друге угњетене браће."³²

Попут уставобранитеља и либерала, Марковић је сматрао да је први услов за стицање српске независности рушење Турске и Аустрије. Као и они које најватреније критикује (Илија Гарашанин, Кнез Михаило, Владимир Јовановић), Светозар заступа гледиште по којем Србија може уништити турску власт само оружаним средствима - револуцијом.

О идеалу српског јединства, Марковић је 1874. писао овако:

"Мисао српско јединство, то је најреволуционарнија мисао што постоји на целом Балканском полуострву од Стамбола до Беча. Та мисао садржи већ у себи уништење Аустрије и Турске, престанак Србије и Црне Горе као самосталних кнежевина и преврат у целом политичком склопу српског народа, из делова ове две царевине, из две српске државе постаје једна нова српска држава, то значи - српско јединство."³³

Своје основно политичко гледиште образложио је најбоље сам Светозар:

"Социјални преображај изнутра, на основу народног суверенитета и општинске самоуправе, револуција у Турској и федерација на балканском полуострву."³⁴

Неколико година доцније, још једном је поновио сличан став и разрадио концепцију балканске федерације:

"Унутарњи развитак и спољњи политички услови гоне српски народ да на своју мету постави: ослобођење и федерацију, и то федерацију српско-бугарску, не по националности-ма, но по стварним потребама. И ова федерација може се врло лако раширити у федерацију народа на Балканском полуострву и још даље ако се узму у рачун наши суседи преко Саве и Дунава."³⁵

Ову последњу могућност, Светозар при-ма условно:

"Изричући ово јавно, ми смо у исто време одредили одношаје спрам Срба и Хрвата у Аустрији, Ми ћемо с њима бити све донде док је њихова радња управљена на то да садашња Аустрија нестане."³⁶

Марковић је посебно противан стварању велике српске државе, пре свега зато што се у таквој творевини крије опасност по добробит самих Срба. Он је чврстог уверења да таква замисао није ништа друго него оружје у рукама властодржаца у Србији и владајуће династије:

"Политичка мисао: основати Велику Србију, тј. од данашње српске кнежевине начинити велику полунезависну или сасвим независну државу простим присвајањем суседних српских земаља, одговара потпуно унутрашњој полити-

ци Србије која је тежила да у земљи утврди неограничену владу династији Обреновића. Такву исту политику терали су владари Сардиније и Пруске, кад су на својој застави износили "Велику Сардинију" или "Велику Пруску". Основасти Велику Србију значило би пренети владу над Босном и Херцеговином од султана на породицу Обреновића."³⁷

Опасности од нереаланих територијалних претензија, Светозар је објашњавао на следећи начин:

"Српски народ у Турској царевини једва да броји више од 2.5 милиона људи. Па рецимо да српска монархија задобије у своју државу и остале Србе који живе у Аустро-Угарској, то је тек мала држава од 5 милиона. Може ли таква држава да присаједини себи више од 10 милиона других народности? Па то би било нешто налик на Аустрију или Угарску, што по тврђењу самих српских државника не може да постоји! Је ли вредно да се српски народ бори за такву бесмислицу"³⁸ ...

Од свих српских политичких идеолога, за Светозара Марковића је најтеже тврдити шта је уистину мислио. Он је упијао различите политичке утицаје. Зато и гледишта Марковићева делују недовољно зрело, понекад и противречно. Пун жеље за сазнањем, све је то код њега изазивало огромно интересовање, али је, истовремено, остајао збуњен пред толиким учењима

и знањем. Светозареви погледи на национално питање уклапају се у ову оцену. Његова размишљања крећу се на широком простору од националног ослобођења до снова о балканској федерацији. У једној ствари, он се није много удаљио од својих либералних пријатеља из ране младости. Једино је уништење Турске и Аустрије водило еманципацији балканских народа. Исто је тако битно и то што су Марковићеви мотиви били национални. Све што је говорио и писао, без обзира каква је решења предлагао, имало је као основу српски национални интерес. По томе се најбоље види да је и Светозар у ствари био једна посебна врста српског националиста.

5

Никола Пашић био је под снажним упливом мисли Светозара Марковића када је, 1876. године, изнео програм будуће Радикалне странке. У одељку овог документа који се односио на решење српског питања, Пашић је написао:

"Што се тиче "ослобођења и уједињења" спољног, ми га потпомажемо увек, само што би нам милије било да се то ослобођење изврши револуцијом, јер се тим народ одушевљава за слободу, подноси мање жртве и дело ослобођења насигурно започиње и дело уједињења извр-

шиће се по вољи народа, а не власника. Ми смо за савез српско-бугарског народа, а по могућству и дунавске конфедерације, наравно да се опет српски народ уреди по принципу самоуправе. Што се ослобођење пре изврши то имамо наде да ћемо пре достићи до извршења свог програма."³⁹

У програму Народне радикалне странке из јануара 1881, оснивачи су своје главне циљеве одредили овако:

"Као циљ нашег државног уређења сматрамо: унутра народно благостање и слободу, и споља државну независност и ослобођење и уједињење и осталих делова Српства."⁴⁰

У поглављу о спољашњој политици, радикали су препоручили:

"... да се живо ради на савезу балканских народа, а нарочито да се што пре постигне споразум са Црном Гором и Бугарском, да се организује културно потпомагање раскомаданих и неослобођених делова Српства, као и живо буђење свести о нашем народном јединству у удаљеним покрајинама српским које су изложене страним елементима."⁴¹

Пада у очи постепено удаљавање радикала од учења Светозара Марковића. У програму из 1881. више се не помиње револуција као средство за остварење националног идеала. Ублажен је и став о односима према другим бал-

канским народима: наместо "савеза српско-бугарског народа" и "дунавске конфедерације" предлаже се "споразум за Црном Гором и Бугарском" и "државна независност."

Народна радикална странка на сам врх свог политичког програма ставља чист национални циљ: ослобођење и уједињење свих Срба. Тако су се радикали, одмах по организовању своје странке, сврстали у ред националних покрета, везујући остварење тог циља за јачину српске државе. Политичка стварност натерала је радикале да полако напуштају идеализам Светозара Марковића, и да се у тумачењу националног питања, бар у основним цртама, врате оном правцу који су обележили Гарашанин и либерали. Оно што је остало од Светозара састојало се у зависности националног задатка од унутрашњих друштвених и политичких промена. Али, и у томе су радикали нашли један практичнији план од оног Светозаревог.

Посебну пажњу привлачи мишљење радикала о односима Срба и Хрвата. У низу чланака крајем 1882. они су изнели своје ставове о овом сложеном проблему. Ту се између осталог каже и ово:

"Јаз који данас постоји између Срба и Хрвата је много дубљи него што ми то понекад мислимо. Питања религије, историје и политике су толико помешана да човек може с правом

да пита да ли смо ми уопште један народ или нисмо"⁴² ...

Разматрајући будући развој српско-хрватских односа, радикали су предвидели две могућности. Навод је из истог извора:

"Да постанемо чланови исте државе, да даље приближавамо језик и да тежимо истом циљу. У том случају само ће нас вера раздвајати. Међутим, нешто сасвим друго може да се догоди. Наша непријатељска раздвојеност може да остане. Језик ће се још више раздвајати и између Срба и Хрвата ништа заједничко неће остати."⁴³

По њиховом мишљењу камен спотицања између Срба и Хрвата лежао је у овом:

"Ми тражимо срећу за наш народ ван Турске, али Богу хвала, и ван Аустро-Угарске. Ово ван Аустро-Угарске води нас ка сукобу са нашом хрватском браћом."⁴⁴

Тако су радикали размишљали 1882.

Тринаест година доцније, 1895, Милован Ђ. Миловановић објавио је расправу *Срби и Хрвати*⁴⁵ у којој су се радикали вратили тумачењу природе односа између два народа. Тада већ постаје јасно да су радикали стављали политичке интересе изнад научних мерила. Писац закључује да су Срби и Хрвати "по интимном осећању свакога који се зове било Србином или Хрватом, а који је у стању уздићи се до концеп-

ције укупних интереса своје народности и своје отаџбине, један исти народ."⁴⁶

Миловановић признаје да су по својој прошлости Срби и Хрвати "несумњиво два народа", јер им недостаје заједничко осећање историзма, "заједничко осећање успомена" и воља за уједињењем, "осећање свесно или инстинктивно о непоходној потреби заједничког живота."⁴⁷ Рађање свести о припадању истој нацији, аутор ставља у доба Илирског покрета и у заслугу Људевита Гаја и његових другова. Тиме се, уствари, народно јединство успоставља као политички циљ, а не као историјска чињеница. Више од тога, аутор даје јаспу предност Српству над Хрватством:

"У трећој десети нашег века... најумније и најувидљивије хрватске патриоте... решили су се, гоњени потребом самоодржања, да своју судбину и своју будућност народну солидаришу са српством, да своје биће тако рећи унесу у биће српства."⁴⁸

Несумњива је и побуда Миловановићева. Страхујући од могућног решења хрватског питања у оквиру Хабсбуршке монархије, он покушава да придобије хрватску наклоност за интересе Србије. Ствар је проста: практична политика налаже да се привуку Хрвати. У супротном, Аустроугарска, највећи противник Србије, неће се моћи победити. О томе аутор пише:

"Пред очи Хрвата изнета је тада варљива слика велике државне целине на Словенском Југу, чији би центар био Загреб и која би на се морала примити хрватско обележје...

У Тројединици се Хрвати потискују помоћу Срба, а у Босни и Херцеговини, које су по огромној већини народа и по својој прошлости, својим успоменама, неоспорно српске земље, хрватство се подржава упоредо са пропагирањем католичанства, не само на штету српства... већ и на општу штету наше заједничке народности."⁴⁹

Мисао о јединственом српско-хрватском народу постала је инструмент српске спољашње политике, тј. средство за остварење српског националног програма:

"Хрвати остају и даље, остају неповратно, за вечита времена у крилу народности српске, са којом су се данас већ неразлучно спојили."⁵⁰

Године 1909. Миловановић се поново вратио разматрању проблема Босне и Херцеговине с националног становишта. После рђавог искуства у анексионој кризи, он показује много више уздржаности и реализма. У том спису, он упозорава на претераност српских националних тежњи и на све опасности које из таквог предубеђења могу произићи:

"Ми Срби засновали смо не само свој широки народни програм, него и своју позитивну

националну и државну политику, на поставкама које поред свог револуционарног карактера са гледишта међународно-правних измена имају још и ту ману да не одговарају стварности и истини, него су израз наших жеља и нашег уверења да би тако требало бити."⁵¹

О расположењу у Босни и Херцеговини, Миловановић је записао:

"Иако сав народ босански говори српским језиком, већа половина његова, мухамедовци и католици, не осећају се српски, неће да буду Срби, не желе да се споје са Србијом. Она мања половина, оне две петине управо православних Босанаца, осећају се и кажу Србима, али многи би и од њих, кад би имали бирати између аутономије и уједињења са Србијом, изабрали прву."⁵²

Зато Миловановић опомиње:

"Ово што овде рекох, као год што је имало пресудног утицаја на судбину Босне и Херцеговине приликом окупације и анексије, имаће исто тако силну улогу у организовању уставног живота у Босни и уопште за будућност њену."⁵³

Нешто доцније, на Миловановићеву расправу *Срби и Хрвајци* стигао је одговор у брошури под истоветним насловом.⁵⁴ Ту се отворено одриче свако постојање хрватске нације:

"Хрвати нити имају посебног језика, ни заједнице обичаја, ни чврстог јединства живота,

ни, што је главно, свести о међусобној припадности, и стога не могу бити посебна народност."⁵⁵

Ево како аутор полемише са гледиштем Миловановићевим:

"Год. 1848. коју госп. Миловановић (*Дело* 1895), а и остали српски писци уздижу као узор српске и хрватске свести, била је само гола превара обојих, јер су служили као оруђе бечкој влади против бунтовних Маџара. Ми с тога треба да прекинемо поносити се том борбом, јер је то један од ретких случајева у нашој историји, да се Срби боре против слободе другог народа. Док је Аустрија требала јако јужно-Словенство, дотле је и стварала Илирство и Југословенство" ...⁵⁶

Суштинску разлику између Срба и Хрвата, писац ове књижице види у следећем:

"То је, мислимо, најбољи доказ да нас деле само појмови о слободи, да смо две политичке партије.

У борби тих странака не може бити говора о "слоги", јер су начела њихова из основа противна, и јер су Хрвати туђинска авангарда, а Срби претставници принципа Балкан балканским народима."⁵⁷

Овом крупном и судбоносном питању посветио је пажњу још једном Стојан Протић у низу чланака 1910-11 године. Супротно својим и

страначким погледима из 1882, сада и он заступа мисао о народном јединству Срба и Хрвата. Расправљајући овај проблем са војвођанским радикалима и њиховим прваком Јашом Томићем, Протић показује мањи степен обазривости него четврт века раније:

"Ту теорију о два народа морају, дакле, радикали напустити. Она не само неће појачавати позицију Срба у Хрватској, него ће јој шкодити. Теорија о једном народу, која одговара и науци и фактичком стању, има све добре стране идеје о народном јединству, а не смета ни једном делу народа да своје особине и историјске успомене негује и развија."⁵⁸

Своје схватање народног јединства Протић дефинише као "један народ са две главне индивидуалне одлике."⁵⁹ Другим речима истог писца: "Разноликост у јединству, јединство у разноликости"...

И поред свег свог одушевљења за српско-хрватску ствар, Протић ипак запажа и ово:

"Наше народно јединство има да савлађује многе сметње и отклања многе препреке које му је на пут ставила историја и које му ставља политика непријатеља."⁶¹

Шта се то догодило да радикали промене своје држање према Хрватима и да тако свесрдно пригрле мисао о једном српско-хрватском народу? Национална политика водила је

Србију неизбежном сукобу са Аустроугарском, пре свега у Босни и Херцеговини. У анексионој кризи тај сукоб је довео две државе на саму ивицу рата. Ни пошто је Србија под притиском пристала на анексију Босне и Херцеговине, међусобни односи се нису смирили. Напротив. Српска политика је једино схватила да ће бити немогућно остварити националне циљеве без сарадње Хрвата у Хабсбуршкој монархији. Српски политичари су почели да користе идеју о народном јединству исто онако као што је то чинила Аустрија током деветнаестог века. Ривалство Србије и Аустроугарске преламало се на питању ко ће успети да придобије Хрвате. Отуда је и дошла велика промена у националној политици српских државника и странака. Ево и доказа:

"Познато је да су Хрвати у Босни и Херцеговини у мањини. Познато је и то да је та мањина до окупације била тако незнатна да се једва видела. Познато је да ту мањину нарочито протежирају баш они фактори које г. Супило сматра као главне виновнике рђавога положаја Хрватске и слабљења њене аутономије - на штету већине народне у Босни и Херцеговини које носи име Србин."⁶²

6

Све су српске политичке странке имале истоветне циљеве у националном питању. Као по правилу, у њиховим политичким програмима на врх је долазило начело народног ослобођења и уједињења. Оно по чему су се разликовале била су средства за остварење овог циља. Тачније, разлика се састојала у томе која ће од великих сила бити узета за покровитељицу Србије у њеној националној мисији.

Један сажет преглед делова страначких програма који говоре о националној политици лако ће потврдити ово становиште.

Програм Српске напредне странке усвојен је 10. јануара 1881. Био је то уствари програм листа *Видело* од 2. фебруара 1880. У одељку који се односио на националну политику, напредњаци су објавили:

"Осећајући да осамљеност на међународном пољу не носи благослова, наша је света дужност да помажемо душевну и чување драгоцених народних особина Срба и изван граница Српске кнежевине, а да учвршћујемо братске свезе у великој породици словенских народа, и да са осталим народима суседним, на основу узајамног поштовања и потпомагања, дамо живота и смисла начелу: да исток припада источним народима."⁶³

У прерађеном програму Напредне странке из 1889. поновљен је исти став:

"... радња и борба за српски напредак значи, да се ради за самосталност, ускрс и јединство Срба."⁶⁴

Коначно, Напредна странка обновила је свој политички програм 1906. У том документу још једном су потврђени познати принципи:

"11. да у спољњој политици Србија, верна дужности које има као члан међународне заједнице, мотри једино на интересе свеколикога српског народа, ма где он био, и да то чини што год се може легалним средствима за унапређење тих интереса и одржавање што живље везе међу раскомаданим племенима српским;

12. да стојећи у балканској политици на земљишту девизе "Балкан балканским народима" увек заступа слободно самоопредељење балканских народа, искључујући свако инострано туторство и свачије мешање у балканске послове које би било противно интересима националнога ослобођења и самоопредељења балканских народа."⁶⁵

Либерална странка изнела је свој политички програм десет месеци после радикала и напредњака. Имајући најдуже искуство политичког деловања, либерали се нису журили да оформе странку и објаве свој програм. Када су то најзад учинили у октобру 1881, на самом почетку су утврдили:

"Народни развитак у Србији кретао се у новије доба главно у два правца: прво у тежњи да се створе прилике и услови за ослобођење и уједињење раскомаданих српских покрајина"...⁶⁶

У програму из 1888. Либерална странка још једном је показала своју оданост националном идеалу и историзму:

"... народно-либерална странка држи, да и српском народу мора бити главна брига и непрекидно старање, уједно, највиша и најсветија циљ: да раскомадане делове и земље своје на балканском полуострву уједини у природним етнографским границама, а у облику старе славе и моћи, како на политичком, тако и на црквеном пољу."⁶⁷

Либерални програм допуњен је већ следеће 1889. године, али је гледиште о националном питању остало неизмењено:

"Српски народ па и Либерална странка, сматрају јединство српских земаља на Балканском Полуострву као божју правду, која се може извршити, као јемство мира и напретка на Истоку.

У овом смислу спољња политика Либералне странке поштоваће савесно законита права суседних народа и држава, но тражиће и браниће права свога народа. А поглавито, стараће се, како би се пронашао мирни пут и начин, да се источни и балкански народи међу собом зближе, да своје интересе сложе и ступе у савез

за заједничку одбрану свог државног и народног опстанка и свога самосталнога развитка."⁶⁸

Расцеп међу либералима догодио се 1904. године. Већи део странке пришао је новој политичкој организацији под именом Народне (националне) странке. Један мањи број либерала основао је Странку либералне демократије. Али већ наредне године, оба крила су се опет ујединила, овога пута у странку под називом - Народна странка.

Народна (национална) странка обелоданила је свој програм у којем је национални циљ добио највећи значај:

"Стога Народна (национална) странка сматра и објављује као највишу циљ српског народа: Уједињење раскомаданих делова своје земље на балканском полуострву у природним етнографским границама, како на политичком, тако и на црквеном пољу...

За осигурање слободе и независности целога народа Српског, Народна (национална) странка водиће строга рачуна о заједници интереса Србије и свију Балканских држава и стараше се да их доводи у сагласност, не жртвујући при том никаквих праведних интереса Србије и Српства."⁶⁹

Народна радикална странка се поделила на две струје 1901. године. Млађи радикали основали су нову партију - Самосталну радикалну странку. Тада су обновили стари радикалски

лист *Одјек* као званично гласило своје партије. У свом првом обраћању јавности, они су у националном питању остали верни ставу из 1881. и дословно преписали прву тачку из програма Народне радикалне странке.⁷⁰ У разради су додали још и ово:

"А кад је реч о ослобођењу и уједињењу осталих делова Српства, о том највећем идеалу Србиновом, ми морамо рећи да само политика одржавања најискренијих односа са великом словенском царицом Русијом и братском Црном Гором може, поред наше снаге, помоћи да се тај наш идеал оствари, политика која не искључује добре односе с осталим државама."⁷¹

Свој прави политички програм самосталци су израдили 1905. У националном погледу, ништа се битно није померило:

"...да се нарочито одржава и јача културна заједница и помагање раскомаданих и неослобођених делова Српства, и да се живо буди свест о народном јединству у удаљеним покрајинама српским, које су изложене навали страних елемената - све у тежњи: да Србија, као Пијемонт Српства, учини све што је кадра за уједињење свију делова Српског народа."⁷²

Само у једној јединој непотпуној реченици спомиње се потреба "да се гаји дух југословенске заједнице" - и ни речи више.

Тајна организација "Уједињење или смрт" (познатија као *Црна рука*) створена је 1911. године међу српским официрима којима се придружило и неколико цивилних политичара. То је било једно превратничко, револуционарно удружење јарких националних боја. Главни циљ организације одређен је у првом члану оснивачког акта:

"У циљу остварења народног идеала - уједињења Српства ствара се организација чији члан може бити сваки Србин"⁷³...

Методе рада утврђене су у члану 4. и то:

"1) Према карактеру свога бића утиче на све службене факторе у Србији као Пијемонту и на све друштвене слојеве и целокупни живот у њој.

2) Спроводи револуционарну организацију по свим територијама на којима Срби живе.

3) Ван граница, бори се свим средствима противу свију непријатеља ове идеје.

4) Одржава пријатељске везе са свима оним државама, народима, организацијама и појединим личностима, који су пријатељски расположени према Србији и српском племену.

5) Указује сваку помоћ оним народима и организацијама који се боре за своје национално ослобођење и уједињење."⁷⁴

7

Не би више смело да буде икакве сумње у то да је основна линија српске националне политике у деветнаестом веку тежила искључиво ослобођењу и уједињењу свих Срба. Сви други планови и визије о балканској федерацији или јужнословенској заједници појављивали су се као додатна или успутна решења за остварење великог националног идеала. Исто тако, не би требало да буде спора у томе да је тај национални правац ишао упоредо са подударним токовима међу другим европским народима и државама. Непобитно је и то да је столеће за нама било доба националних идеологија.

Средишњу улогу имала је сама Србија као матица око које се имало извршити српско уједињење. Отуда су сви српски национални програми уистину били државни програми. И то је сасвим јасно. Сви су се слагали још у једном: само независна и јака Србија могла је постати јемац којим ће се гарантовати остварење националног задатка.

Разлике у погледима на национално питање сводиле су се на две тачке. Прво, у томе шта значи снажна и чврста Србија, тј. какво јој је унутрашње устројство потребно да би се узимала као важан чинилац европске политике на југоистоку. И друго, како ће се усмерити спољашња политика српске државе и где ће се, међу

којим силама, тражити потпора за српску ствар. Наравно да су ове разлике биле од пресудног значаја, али су се кретале у оквиру практичне политике, а не и коначног циља.

На крају је победила руска струја. После многих неспоразума и разочарања ипак је остала само царска Русија као највећа заштитница српског национализма. И док је њена величина стајала иза Србије, наша национална мисао имала је некаквих изгледа. Државно и национално самопоуздање Србија је изградила сама, али је народни посао био олакшан тиме што су Срби уживали наклоност велике Русије.

Из тога се јавила једна рђава околност. Српски политичари су се, у првој деценији двадесетог века, осетили снажнијим него што је то било реално. Самоуздање је донекле прерасло у државну уображеност. Многи су се заносили да ће велика држава на Балкану, без обзира како се звала и колико ће несрпских народа у њу ући, бити остварење оног идеала који је постављен још средином минулог столећа. Зато се, наједном, појављује југословенска идеја упоредо са српском, а потом и испред ње.

Срби су желели више него што су други били ради да им допусте.

Па, можда и више него што су им биле стварне могућности.

- 1 Видети: Слободан Јовановић, "Спољашња политика Илије Гарашанина", *Политичке и њравне расцраве 2*, Београд 1932, 215-235
- 2 Оригинални документ писан је на француском, под насловом: "Conseils sur la conduite a suivre par la Serbie".
Видети:
Драгослав Страњаковић, "Како је настало Гарашаниново Начертаније", *Споменик Српске Краљевске Академије*, ХСГ, Београд 1939, 104-115
Васа Чубриловић, *Историја њолиитичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1982, 131
Душан Т. Батаковић, "Приступ", *Начертаније Илије Гарашанина*, Београд 1991, 7
- 3 *Начертаније Илије Гарашанина*, Београд 1991, 15
- 4 *Начертаније*, 16
- 5 *Начертаније*, 21
- 6 *Начертаније*, 27-28
- 7 Чубриловић, 137-140
- 8 Јован Милићевић, *Историја српског народа VI*, Београд 1981, 272
- 9 Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, Београд 1989, 476
- 10 Екмечић, *Стварање...*, 479-480
- 11 Charles and Barbara Jelavich, *The Establishment of Balkan National States 1804-1920*, University of Washington Press, Seattle and London, 1977, 63
- 12 Батаковић, 6
- 13 Батаковић, 13
- 14 Јоанис Колетис, говор у Уставотворној скупштини Краљевине Грчке, 15. јануар 1844.
Наведено у: Edouard Driault et Michel Lheritier, *Histoire diplomatique de la Grece de 1821 a nos jours*, vol. II, Paris 1925, 252-253
- 15 Jelavich, 77-78

- 16 Видети: Димитрије Ђорђевић, "Улога историцизма у формирању балканских држава у деветнаестом веку", *Огледи из новије балканске историје*, Београд 1989, 87-103
- 17 Jelavich, 77-78
- 18 Ово је запазио Васа Чубриловић када је инсистирао на непрекидној линији у националној политици Гарашанин - Ристић - Пашић.
Чубриловић, 142
Исти аутор је мало доцније развио своју тезу и изрекао свој суд о српској националној политици у другој половини деветнаестог и првој половини двадесетог века:
"Већ се код њих (Гарашанин и Кнез Михаило, прим. М.Ст.П.) јављају идеје великосрпског карактера у оквиру опште југословенске проблематике, које ће довести за време првог светског рата до сукоба између Николе Пашића и људи из Југословенског одбора, а после 1918. до великих криза у држави и бити један од главних узрока њеног слома 1941."
Чубриловић, 181
- 19 Чубриловић, 174-175
- 20 Уговор је потписан 14. јануара 1867. Као подручје будуће српско-бугарске краљевине одређене су следеће територије: Србија, Бугарска, Тракија и Македонија. Допуна овог споразума углављена је четири месеца доцније под називом - Протокол. У овом додатку заједничка држава означена је као - Југословенско царство.
Видети: Милета М. Марковић, "О документу "Програм политичког односа Србо-Бугара (Бугаро-Срба)" из 1867. године донесеном у Букурешту", *Свештозар Марковић и Љубен Каравелов*, зборник радова, Београд 1992, 87-91
- 21 Чубриловић, 176
- 22 Слободан Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, Београд 1933, 378-379

- 23 Слободан Јовановић, "Владимир Јовановић", *Моји са-временници*, Виндзор 1962, 55-56
- 24 Чубриловић, 184-188
- 25 Расправа Владимира Јовановића, "Србѣнда и гото-ван", *Срїски дневник*, Београд 1864, била је најозбиљ-нији покушај да се изгради аутентична српска нацио-нална култура на темељима патријархалне традиције, витештву и отмености народне поезије и слободарским тежњама српског народа.
- 26 За време боравка у Лондону, Јовановић је написао и објавио брошуру *The Serbian nation and the Eastern Question*, London 1863, у којој је образложио своје пог-леде на српско питање, покушавајући да Енглезима приближи националне интересе Србије. Ово дело је исте године преведено на српски и објављено у Новом Саду.
Видети: Владимир Јовановић, *Усїомене*, Београд 1988, 125-132
- 27 Владимир Јовановић је одржавао сталне везе са Маџи-нијем пуне четири године: од 1862. до 1866.
Видети: Слободан Јовановић, *Друѓа влада Милоша и Михаила*, 383
- 28 Владимир Јовановић, *Успомене*, 150
- 29 Ово је Јовановић изрекао у разговору са двојицом истакнутих чланова Либералне партије у Великој Бри-танији Ричардом Кобденом и Едмундом Потером (Richard Cobden, Edmund Potter), ириликом свог боравка у Лондону 1863.
Владимир Јовановић, *Усїомене*, 125
- 30 Овде се израз "јужни Словени" у првом реду односи на Србе и Бугаре.
Владимир Јовановић, *Усїомене*, 162
- 31 Владимир Јовановић, "Шта хоћемо и како хоћемо", *Будућности*, бр.1, 1. јануар 1873

- 32 Светозар Марковић, *Србија на Истикоу*, Београд 1873, 157-160
- 33 Светозар Марковић, "Социјализам или друштвено питање", *Рад*, бр. 22, 1874
- 34 Светозар Марковић, "Словенска Аустрија и српско јединство", *Раденик*, бр 27, 1871.
- 35 Марковић, "Социјализам или друштвено питање"
- 36 *Раденик*, бр. 3, 1871.
- 37 Марковић, *Србија на Истикоу*, 154
- 38 Марковић, *Србија на Истикоу*, 159-160
- 39 Видети: Јован Радонић, "Никола Пашић и његов радикални програм из 1876. године", *Црпцице из историје и књижевности*, Београд 1938, 259-262
- 40 *Самоуправа*, бр. 1, 8. јануар 1881.
- 41 *Самоуправа*, бр. 1
- 42 Стојан Протић, "Српско-хрватско питање", *Самоуправа*, 2. децембар 1882.
- 43 Стојан Протић, "Српско-хрватско питање"
- 44 Стојан Протић, "Српско-хрватско питање", *Самоуправа*, 31. децембар 1882.
- 45 Милован Ђ. Миловановић, "Срби и Хрвати", *Дело*, књ. VI, и посебно, Београд 1895.
- 46 М. Ђ. Миловановић, "Срби и Хрвати", 4
- 47 М. Ђ. Миловановић, "Срби и Хрвати", 13
- 48 М. Ђ. Миловановић, "Срби и Хрвати", 15
- 49 М. Ђ. Миловановић, "Срби и Хрвати", 15-16
- 50 М. Ђ. Миловановић, "Срби и Хрвати", 30
- 51 *Архив Србије*, фонд Милована Ђ. Миловановића, XXXII, "Рефлексије", 6. септембар 1909. Овај рукопис остао је необјављен, вероватно са одређеним разлогом. Налази се у личним хартијама М. Ђ. Миловановића.
- 52 М. Ђ. Миловановић, "Рефлексије", 247
- 53 М. Ђ. Миловановић, "Рефлексије", 247
- 54 Н.С., "Срби и Хрвати", прештампаано из *Српског књижевног гласника*, Београд 1902.

- 55 Н.С., "Срби и Хрвати", 5
56 Н.С., "Срби и Хрвати", 11
57 Н. С., "Срби и Хрвати", 11-12
58 Стојан Протић, "На један испад", *Самоуџрава*, 12. мај 1910.
59 Стојан Протић, "Наше народно јединство", *Самоуџрава*, 10. септембар 1911.
60 Стојан Протић, "Народно јединство Срба и Хрвата", *Самоуџрава*, 30. август 1911.
61 Стојан Протић, "Није коректно!", *Самоуправа*, 11. март 1911.
62 Стојан Протић, "Није коректно!"
63 *Видело*, бр. 1, 2. јануар 1880.
Наведено у : Василије Крестић и Радош Љушић, *Програми и сјтајуџи српских њолиџичких сџранака до 1918. године*, Београд 1991, 108
64 Програм је утврђен на збору 14. маја 1889.
Бели орао, илустровани календар за просту 1897. годину, Београд 1897, 1-3
Наведено у: Крестић и Љушић, 183
65 "Начела Српске напредне странке", *Видело*, бр. 30, 6. мај 1906
Наведено у: Крестић и Љушић, 336-337
66 *Српска независносџ*, бр.1, 1. октобар 1881.
Наведено у: Крестић и Љушић, 121
67 *Српска независносџ*, 2. фебруар 1888.
Наведено у: Крестић и Љушић, 167
68 *Српска независносџ*, 11. март 1889.
Наведено у: Крестић и Љушић, 174
69 Програм Народне (националне) странке, Београд 1904.
Програм је усвојен 20. октобра 1904. и објављен у листу *Српска засџава*, бр.8-10, 18-22 октобар 1904.
Наведено у: Крестић и Љушић, 311-312

Спољнополитички одељак у овом програму прегледао је и дотерао Владимир Јовановић. Отуда се примећује знатан утицај његових мисли о националном питању.

Видети: Владимир Јовановић, *Успомене*, 503-504

70 "Наша прва реч", *Одјек*, бр. 1, 1. октобар 1902.

71 "Наша прва реч"

Наведено у : Крестић и Љушић, 245

72 *Самостјална радикална сџранка Начела, Програм, Сџајшџи*, Београд 1905.

Наведено у: Крестић и Љушић, 322

73 *Усџав* организације "Уједињење или смрт", чл. 1

74 *Усџав* организације "Уједињење или смрт", чл. 4

ПАРЛАМЕНТАРНА ДРЖАВА

Није много времена прошло од када су се Срби побунили против Турака, да би идеје демократије почеле да стижу у Србију. Прво стидљиво и у фрагментима, а онда све јаче и утицајније. Требало је, напротив, да прође далеко више деценија да би те идеје прерасле у политичко устројство.

Модерна демократија је изум западног искуства, пре свега оног острвског.¹ Она и није замишљена као идеалан систем државног уређења. Пре би се могло тврдити да је демократски поредак најмање рђав од свих знаних и постојећих. Отуда он ретко одаје утисак уређеног политичког функционисања. Проистекла из уобичајеног понашања, које се тек накнадно кодификовало, демократија, по правилу, нема онај углађени изглед других политичких система. Пут ка успостављању демократског устројства

увек је трновит и мукотрпан. Никад и нигде демократија није успостављена преко ноћи и на мах. Није тако било ни у Србији.

На изласку из османског ропства, Срби нису поседовали готово никаквог искуства у изграђивању државне власти. Све што су знали било је патријархално наслеђе и оно што су видели од Турака. Понешто су доносили Срби из Угарске, али и та сазнања била су удаљена од савремених политичких стремљења у развијеном свету. Сам народ, навикао да се штити од турских злоупотреба, постао је изузетно неповерљив према сваком државном ауторитету. Зато је, током читавог деветнаестог века, тешко примао нову власт и често устајао против ње. Не схватајући да су потребе самосталног државног живота и захтевне и скупе, Срби су дуго пружали отпор сопственој управи.

Тек током последњих двадесет година минулог столећа, у Србији се постепено стварало једно ново политичко расположење. Уз помоћ масовних политичких странака, обичан свет је уведен на политичку сцену. Још значајније од тога, народ је почео да стиче поверење у органе власти и постао свестан да на њихово деловање може пресудно утицати. Био је то увод у демократију.

Од Карађорђа и Кнеза Милоша, у Србији се непрестано водила борба за ограничење власти. Прво су се устаничке старешине побуниле

против Карађорђевог ауторитета. Доцније су се Милошеве главешине упорно супротстављале апсолутној власти српског Кнеза. Отпор се наставио и у доба уставобранитеља као и у раздобљу владавине последња три Обреновића. По угледу на Европу, демократија је у Србији проишла из настојања да се врховна власт надзирује и умањи.²

Иностране политичке идеје које су допирале до Србије нису сваки пут прихватане у свом изворном облику. У понечем су се начела државног устројства преплитала и сажимала са традиционалним друштвеним институцијама. Установа кнежинске самоуправе била је онај вид локалне организације који је Србима обезбеђивао заштиту од насиља освајача за време живота под Турцима. Принцип децентрализације власти, дакле локална самоуправа, постојао је и као искуство британског и француског схватања модерне демократије. Када је група Светозара Марковића, а доцније и Народна радикална странка, истакла овај принцип као основ државног преуређења, обичан становник Србије прихватио га је као нешто блиско и препознатљиво, лако схватајући његов главни циљ и смисао.

Борба за национално ослобођење и процес стварања демократске државе били су упоредни токови у српској историји деветнаестог века. Иако су често тумачени као међусобно су-

протстављени интереси, јер унутрашња трвења и сукоби слабе спољашњу снагу Србије, ипак је Србија постала најјача управо онда када се претворила у парламентарну демократију са живим, готово неуредним унутрашњим животом. Велики део прошлог века, Србија је провела у личним режимима у којима је власт углавном чинила оно што је желела без контроле и одговорности. Али оно што је овде битно запазити, јесте кључни правац српског политичког развоја. Он је несумњиво водио оном моделу који је највише личио на примере тадашњег европског парламентаризма.

За сто година (1804-1903) Србија је преваљила дугачко растојање од ивичне провинције Османског царства до модерне државе. Онај период који се неретко назива златним добом српске демократије (1903-1914) није одавао утисак савршеног политичког устројства. Истини за вољу, ни они најугледнији европски системи не одају такав утисак. Ни тада Србија није остварила свој демократски идеал, али је била на добром путу да то учини.

Политички развитак Србије током прошлог столећа није имао поступности и реда. Био је то пре низ скоковитих успона и падова. Сваки покушај да се достигне нека од демократских слобода био је спутаван са изричитом намером да се обустави. Борба за ограничење власти владоаца или оног ко је на власти обележила је

српску историју деветнаестог века. Али то и је-
сте знак демократског развоја. Ни у овом пог-
леду, политички догађаји у Србији нису значај-
но одударали од основног правца у европској
политици.

1

Мисли западноевропске демократије у
свом истинском значењу допрле су до Србије
негде средином прошлог века. Њихови носиоци
и весници били су припадници младе генерације
српских учених људи школованих на страни. Та
почетна сазнања заступали су и тумачили чла-
нови Уједињене омладине и либералног покре-
та. Њихов глас најснажније је одјекнуо за време
Светоандрејске скупштине 1858. Један од глав-
них либералних писаца из раних дана, Стојан
Бошковић писао је са отвореним усхићењем ка-
ко: "Ми треба да учимо од Енглеске - мајке сло-
боде и уставности целог света."³ Године 1876,
један други либерал и по припадности и по уве-
рењу, Владимир Јовановић, опчињен британ-
ским парламентарном теоријом превео је на
српски гласовиту расправу Џона Стјуарта Мила
"О представничкој влади", књигу која се смат-
рала за буквар демократије. Зна се да је Петар
Карађорђевић, будући Краљ Србије, у свом де-
мократском заносу такође превео спис истог

писца "О слободи". Ова књижица је објављена у Бечу још 1868. године.⁴ Од радикала, Коста Таушановић је превео 1880. године студију Ховера "Швајцарска, њен устав, влада и самоуправа."⁵ Приближно у исто време, Ђорђе Симић, један од умеренијих радикала и доцнији председник министарског савета, приредио је српско издање књиге Бенжамена Констана "Политички принципи и о министарској одговорности."⁶ Године 1884. Стојан Протић је превео неколико од либералнијих устава тога времена: швајцарски, белгијски и амерички. Сви ови преводи објављени су исте године у радикалном гласилу *Одјек*.⁷

На састанку у двору 11. јануара 1889, непуних месец дана после доношења устава од 1888, чланови уставотворног одбора донели су одлуку да се изради нацрт изборног закона. У том циљу решено је да одређени људи путују по европским земљама и упознају тамошње изборне законе. Тако су Милован Ђ. Миловановић и Живан Живановић посетили Француску, Белгију и Данску, а Андра Ђорђевић и Јован Ђаја Грчку. Прва двојица су на путу боравили од 15. јануара до 20. фебруара 1889.⁸

Слободан Јовановић је оставио драгоцен запис о своме оцу у којем је покушао да оцрта политичку идеологију прве генерације српских либерала. Он је утврдио да су либерали стајали под западним утицајима и у свом национализму

и у свом либерализму.⁹ О свом родитељу забележио је и ово:

"Владимир није много водио рачуна о практичним тешкоћама на које би енглески парламентаризам наилазио у нашој средини. Енглески парламентаризам изгледао му је најсавршенија политичка машинерија."¹⁰

По сведочењу Слободановом, Владимир је у Лондону пријатељевао са Мацинијем, Бакуњиним, Херценом, Кошутом и француским противницима Другог царства Жил Бернијем и Едгар Кинеом. Боравећи у Паризу, он је упознао представнике француске републиканске левице, од којих су најпознатији Фавр, Жил Фери (будући председник републике) и Флоке:

"За њега су највећма пријањале идеје француске левице", написао је син о оцу и додао:

"За њега је највећи политички мислилац био Џон Стјуарт Мил, који је у својој расправи "О слободи" дао теоријску основу либерализма... За њега је највећи државник био Гледстоун, који је могао служити као доказ да је, на вишим ступњима цивилизације, код просвећених народа, могућно владати саобразно слободоумним начелима и хуманим осећањима."¹¹

Будући оснивачи Радикалне странке били су у својим младалачким данима претежно под утицајем европске социјалистичке мисли. Њихов предводник, Светозар Марковић, узи-

мао је идеје руске револуционарне теорије, у првом реду Николаја Чернишевског, али је стајао и под дејством гледишта Доброљубова и Лаврова. Мало доцније, за време боравка у Швајцарској упознао је и учења Карла Маркса, али и осталих западних социјалиста, пре свих Ласала и Диринга. Од француских социјалиста читао је Луја Блана и Прудона. Тај дух ухватио је и његове другове који су заједно с њим студирали на универзитету у Цириху. Тако је и настала група школских омладинаца с краја шездесетих година, који ће десетак година доцније створити Народну радикалну странку.

Спреман да се упусти у борбу за корени-те друштвене и економске промене у Србији по иностраном образцу, Светозар се вратио у Србију. Његова теоретисања препуна политичког одушевљења, наишла су у домаћој средини на зид реалности. Српско друштво тога доба није одговарало концепцијама припремљеним споља. Стварност се садржала у постојању једног сељачког друштва и једне бирократске власти склоне самовољи и злоупотребама. Ни трага од радништва и његове револуционарне свести. Светозар и његови другови нашли су се одједном на пустом пољу, у раскораку између замишљеног и стварног. И сам Марковић није био начисто шта је тачно желео да узме из богате левичарске традиције Европе. У настојању да све те разбацане мисли некако повеже, он је

остао недоречен и збуњен. У којој мери је Марковић био растргнут између идеја социјализма и либерализма најбоље ће сведочити његове речи:

"Сва ова питања сви економисти које знам, осим Чернишевског, Маркса и унеколико Мила, решавају наопачке" ...¹²

И Светозар Марковић и његови другови су се убрзо удаљили од својих социјалистичких корена и средином седамдесетих сасвим приближили доктрини демократског радикализма. Последњих година свог кратког живота Светозар се сав окренуо политичким питањима. Његова делатност превасходно је била усмерена на борбу за доношење новог слободоумног устава и супротстављање државном бирократском апарату. Интересовање за револуционарне социјалне и економске реформе, које је Марковић наследио од својих руских учитеља, престало је да буде главна тема његових размишљања после 1873. Некако у то време Светозар је, насупрот либералима, истакао два политичка захтева: 1) Народна скупштина треба да ужива право законодавне иницијативе, а право владоца треба ограничити на суспензивни вето; и 2) право избора председника и чланова министарског савета треба пренети са владоца на Народну скупштину.¹³ Оба ова захтева несумњиво упућују на важну промену у размишљању Светозара и пријатеља. Ови захтеви јасно говоре да су они

решили да крену парламентарним путем уместо револуционарним.¹⁴ Уствари, они су правили једну политичку странку која је настављала оно што су либерали започели још 1858. У свом парламентаризму, радикали су врло мало примили од Марковићевог социјализма, а много више од својих каснијих политичких супарника, либерала. И сам Светозар, у последњим годинама, сасвим се примакао идејама оних људи које је сматрао за своје највеће противнике.

Трагови социјалистичке мисли задржали су се међу радикалима и у доцнијим годинама, али су били све више измешани са идејама радикалне демократије. Тако је Пера Тодоровић, један од оснивача Народне радикалне странке и њен први идеолог, био редовно претплаћен на француске левичарске листове разнородних политичких погледа.¹⁵

Примери да су социјалистичке идеје остале међу радикалима све до средине осамдесетих година могу се пронаћи у полицијским извештајима приликом претреса радикалских домова после слома Тимочке буне у јесен 1883. године. Међу одузетим списима нађени су и Маркс-Енгелсов Комунистички манифест из 1848, Програм немачке социјадемократије из 1869, дела француског револуционара Бабефа из 1789. и књиге Васе Пелагића.¹⁶ Ипак, превагу су све више односиле идеје радикалне демократије. Социјализам је међу радикалима заузео место

младаљачке љубави према којој се довека осећа наклоност и симпатија. У политичком погледу, нарочито после 1883, стварни утицај социјалистичке мисли био је сасвим занемарљив.

2

У чему је била суштина парламентарног система који је, крајем минулог столећа, ипак однео победу у Србији?

Почетна мисао састојала се у томе што би савршено устројство било оно у којем би народ владао непосредно. Сложеност савременог друштва и државе чини овај једноставан систем практично немогућним. Стога, народ треба да влада преко представничких тела на која преноси своја суверена права. Тако он бира и шаље у парламент своје посланике изабране на слободним и тајним изборима. Дакле, полазна тачка јесте принцип народне суверености:

"Сваки члан државни, сваки њен грађанин има свог удела у општем интересу државне заједнице, сваки од њих има и право на изванстан део државног ауторитета који тежи за остварењем тога општег интереса, тј. сваки од њих има изванстан удео у сувереној власти државној."¹⁷

Другим речима истог писца:

"Сувереност не припада ником другом до народу, али своја суверена права народ врши преко својих представника."¹⁸

Ево и одговора зашто је представничка демократија боља од других политичких система:

"С теоријске тачке гледишта... демократска влада је увелико боља и савршенија. Она је боља и савршенија и од аутократије и од аристократије. Најбоља је ако је умерена, тј. ако да је свима грађанима удела у вршењу власти, али води рачуна о заслугама и способностима."¹⁹

Али, ни жеље, ни интереси народни нису увек складни, истоветни. Напротив, по правилу су међусобно сукобљени. Зато и настају политичке странке као организовани изрази тих различитих интереса и уверења. Свака политичка група заступа одређени склоп политичких захтева. Највећа група, која претставља већину народну, добија право да образује владу:

"Влада се рађа, живи и умире заједно са скупштинском већином."

Управо о томе овако је некада писао један уважени професор и радикалски првак:

"Партије и политика - то је реалност, то је неопходност, без тога се не може... јер људи не мисле једнако, а људи хоће слободу... дакле, на јавност излазе различита мњења."²⁰

Преузимајући енглеско начело партијског система, Радикална странка је усвојила ус-

танову страначке владе. Партија која на слободним и равноправним изборима освоји већину добија мандат да састави кабинет, али:

"Суштина парламентаризма лежи у зависности владе од скупштине и у њеној одговорности тој скупштини."²¹

Однос монарха и народа одређује се потпуно у духу енглеског парламентаризма:

"Основни закони у земљи - устави - треба тако да одреде однос владоца према народу: да поставе границе њиховој власти и да даду пуне гаранције да они неће да их прекораче. Народ има право да узме на одговор свог владоца кад погази устав и кад проневери интерес своје отаџбине који су њему поверени на чување."²²

О уставом питању још једном, али из различитог угла. Опет из пера једног радикала:

"Језгро све ове наше борбе је уставни преображај. По дубоком уверењу мом и свију свесних и поштених Срба ма којој партији припадали, једини природан и лак излаз из ових тразавица и честих прелаза и промена у Србији јесте - промена устава у духу потпуно обезбеђене уставности и свестране слободе... У недостацима нашег устава корен је свему злу."²³

Целокупна делатност Народне радикалне странке заснивала се на борби за ограничење власти Круне. Залагање за демократију и парламентаризам било је на првом месту последи-

ца радикалског отпора аутократији. Зато су се непрекидно враћали том основном мотиву:

"... улога владаочева мора да буде улога модератора. Краљ има следећа три права: право да даје савете, право да прави предлоге влади и право да храбри министре."²⁴

Следећи навод о истом питању и са истом поруком потиче из 1894:

"Утицај Краља треба да буде моралан: заснован на размишљању и памети."²⁵

Из овога се јасно види да су сва овлашћења дата суверену само саветодавна. Иако је у оно време било незамисливо оставити Круну без иједног обележја врховне власти, радикали су доследно извели теоријски принцип народне суверености. То што ниједан од устава донетих у Србији током деветнаестог и двадесетог века није прогласио апсолутну сувереност народа, него поделу суверености између народа и монарха, није значило да тај принцип није узиман као најбољи и најсавршенији. Његово практично неостварење било је просто резултат неспремности саме Круне да прихвати споредну улогу у управљању.

Саму бит парламентаризма радикали су, још раних осамдесетих, тумачили и овако:

"Беседа је програм владе, али је адреса програм Скупштине. Ако је програм владе у сагласности са програмом Скупштине, онда влада ужива њено поверење. Међутим, ако програм

влада није у сагласности са програмом Скупштине, влада мора да поднесе оставку, јер је народ изнад владе. Ако се Скупштина подели на две групе, влада мора да стане на страну групе која има већину... Народ, само народ и нико други, има суверено право да одлучује ко је на погрешном путу."²⁶

Први услов парламентарне демократије јесу слободни избори. Од избора све почиње, на њима се све руши. Зато радикали и кажу:

"Слободан избор народних посланика, то је прва, основна погодба сваке представничке владе. Кад ње нема - све је друго што устав утврђује и самообмана и лаж."²⁷

Радикали су у свом зрелом добу усвојили не само идеју парламентаризма, него и оно што из ње неминовно произилази - начело поделе власти. О томе се огласио поново Милован Ђ. Миловановић, најпозванији радикал да о томе говори. Ево шта је тим поводом рекао у Народној скупштини 1902. године:

"Једно од битних начела, једна од основних гаранција за слободу - то је подела власти, то је независност власти једна према другој... Народна скупштина није конвент, она не може ни у чему да заповеда органима судским, ни органима извршне власти, као што ни они не могу заповедати Народној скупштини. Те власти стоје једна према другој независно, а нису једна другој субординиране."²⁸

Радикална странка, у свом парламентаризму, стајала је под претежно западним утицајима.²⁹ То је већ безброј пута утврђено. Колико су радикали били упознати са европским појмовима о уставности сведочи и овај пример:

"Између уставности енглеске и континенталне постојала је та битна разлика што је у Енглеској уставност дело стварних друштвених сила, докле се на континенту покушава да се уставом створе те друштвене силе."³⁰

Како ће се страна политичка искуства пренети у Србију? И на то радикали имају одговор:

"Ми можемо из туђинских устава позајмити начине којима су у њима организовани разни елементи друштвене снаге, али се морамо најпре уверити из нашег властитог живота, из наше историје да ли ти елементи које хоћемо да организујемо на изврстан, одређен начин постоје у нашем друштву."³¹

Не остаје друго него да се пресуди. Ако идеје британског парламентаризма и нису продрле до свих слојева српског друштва, сигурно је да су биле познате, схваћене и усвојене у оном делу политичке елите који је Србију водио управо остварењу тог модела. Бар у томе више не би смело да буде спора.

3

Србија је у деветнаестом столећу имала шест устава (1835, 1838, 1869, 1888, 1901, 1903). Прва три донета су у периоду аутономне кнежевине. Последња три створена су у време независне државе. Знатан број уставних нацрта и предлога допуњују слику о развоју српске уставности прошлог века.

Од свих ових устава само је основни закон из 1888. увео у Србију парламентарни систем. Релативно кратко време Срби су провели у добу парламентарности. Важење устава 1888. трајало је само у раздобљу 1888-1894. и 1903-1914. када је овом документу, уз мале измене, повраћена правна снага. Није то било довољно да се ово политичко уређење до краја устали и развије. Ипак, не може се оповргнути факт да је то уистину био период парламентарне демократије, макако несавршене и нестабилне.

Устав 1869. био је први који је Србија донела самостално, без одобрења страних сила. Он је и најдуже био на снази; означио је читаву једну епоху: он је успоставио Србију као уставну државу, али је није увео у парламентаризам. Био је то уствари компромис између намесништва малолетном Кнезу Милану Обреновићу и либерала.

По уставу 1869. Народна скупштина стекла је положај уставног чиниоца, пореде Кнеза и

Савета. Али ниједно од права које јој је дато није било потпуно. Скупштина јесте постала законодавна,³² али без права законодавне иницијативе. Кнез је у ванредним околностима могао и сам доносити привремене законе. Буџетско право Скупштине било је толико ограничено да се сводило само на формалност. Влада је могла продужавати важење претходног буџета у недоглед и без сагласности Скупштине. Оно што је најважније није постојала обавеза да се влада образује из скупштинске већине, него искључиво из реда саветника, које је опет постављао Кнез. Састав Скупштине био је двострук: три четвртине чинили су изабрани посланици, а једну четвртину је постављала влада. Устав није обновио општинску самоуправу, већ је задржао "полицијску управу". Најзад, иако је проглашена слобода штампе, укидање цензуре било је једина појединачно утврђена гаранција.³³ Изборни систем по овом уставу предвидео је низак бирачки порез (15 динара). Посредни избори у срезовима и јавно гласање давали су згодну прилику властима да утичу на народну вољу, па ако је неопходно и да је нетачно протумаче. Једном речи, овај изборни систем пружао је могућност злоупотреба од стране власти.

Устав 1869. био је највише дело Јована Ристића. Он је замерао либералима првог колена да су претерано слободоумни и да њихови захтеви не одговарају српској средини. Заступ-

ник бирократске државе, он је уместо енглеске уставности изабрао једну немачку варијанту у којој је држава уведена у уставне оквире, али без парламентаризма. Монарх је био везан Скупштином у питањима буџета и доношења закона, али се није морао обазирати на скупштинску већину у избору министарског савета.

Основни мотив лежао је у сумњи Ристића и истомишљеника у то да једна неразвијена земља може напредовати под апсолутном влашћу једне слободно изабране, али сељачке и необразоване Скупштине. Као и други школовани људи, и он је веровао у чиновништво које треба да донесе држави и народу правни ред и уведе одозго, својим ауторитетом и уставним положајем, оно уређење које је Ристић упознао као студент у Немачкој.³⁴

Безмало две деценије доцније, Србија је, тада већ као Краљевина, добила нови устав. Тај познати документ изгласан је у Великој народној скупштини 22. децембра 1888. године. Формално, текст устава усаглашен је између свих политичких странака и примљен "од корица до корица."³⁵

Најбитнија особина устава 1888. била је та што је њиме у Србији установљен парламентарни систем. То је значило да је Краљ био обавезан да узме председника министарског савета из скупштинске већине, тј. из оне странке која је у парламенту освојила највећи број посланич-

ких места. Из овог уставног решења произишао је и принцип строге поделе власти на законодавну, извршну и судску.

Основна начела овог документа могу се сажети у седам тачака:

1. Јемство свих политичких и грађанских права која се остварују преко вишестраначког система.
2. Слободни избори свих народних представника (опште право гласа) и једнодомни парламент (Народна скупштина).
3. Сувереност подељена између Круне и народног представништва: двојство законодавне иницијативе између Краља и Скупштине.
4. Право Народне скупштине да надгледа рад министарског савета (интерпелације, извештаји, скупштинска питања).
5. Потпуна министарска одговорност: политичка и кривична.
6. Право Народне скупштине да доноси буџет.
7. Административна подела државне територије на начелу локалне самоуправе у срезовима и општинама.³⁶

Поред овога, устав од 1888. гарантовао је апсолутну слободу штампе, политичког удруживања и јавног окупљања и увео обавезно основно школовање.³⁷ Устав је такође укинуо смртну казну за политичка кривична дела, осим у случају атентата на чланове Краљевског дома.³⁸

Ако је устав 1869. настао на компромису намесништва и либерала, онда је устав 1888. настао на компромису Краља Милана и радикала. Главни уступак који су радикали учинили Круни био је у томе што су се одрекли начела народне суверености и пристали на поделу законодавне надлежности између владоца и парламента.³⁹ Ипак, узет у целини, овај акт представљао је остварење политичких гледишта Народне радикалне странке.⁴⁰

Основни закони државе обично настају у споразуму између политичких чинилаца. Ово неписано правило потврдио је и устав из 1901. До њега се дошло компромисом Краља Александра Обреновића и радикала. Тражећи излаз из личног режима, радикали су примили један устав који није одговарао њиховим погледима. Пред крај своје владавине, суочен са многим опасностима по опстанак династије, Александар је покушао да придобије на своју страну најјачу политичку партију.⁴¹

По начину доношења овај устав није изгласан у Уставотворној скупштини, него га је Краљ "даровао" народу. Отуда назив "октроисани устав". Била је то својеврсна мешавина елемената из устава 1888. и напредњачких уставних нацрта, од којих је најпознатији онај израђен под владом Стојана Новаковића 1896.⁴² Уведен је дводомни парламент. Поред Народне скупштине, постојао је и Сенат у којем су ско-

ро две трећине чланова били именовани, а само једна трећина изабрани.⁴³ Доњи дом је био потпуно изборан, по угледу на Скупштину из устава 1888. (практично опште право гласа, непосредни избори,⁴⁴ тајност изборног поступка). Парламентаризам је био битно ограничен не само Сенатом, већ и Краљевим условом да радикали и напредњаци уђу у коалицију. Тиме се Круна обезбеђивала од радикалне већине и њене владе. Овом комбинацијом настала је једна неприродна ситуација. Радикална странка која је имала већину морала је власт да подели са напредњацима, иако је могла владати и сама.⁴⁵

Краљеубиство 29. маја 1903. окончало је Александрову самовољу, мада побуде официра-завереника нису биле управљене ка обнови парламентаризма. Тај чин је означио завршетак доба владавине династије Обреновића. Нови Краљ Србије, Петар Карађорђевић, изабран је на српски престо тек пошто је враћен у живот устав од 1888, који је он морао да прихвати као први услов свог избора.

4

После 1903. Србија је коначно закорачила у онај период своје политичке историје који се назива - период парламентарности. Али, далеко од тога да су те године биле године мирног

развоја. И савременицима и млађим познаваоцима, то раздобље изгледа препуно сукоба и политичке нетрпељивости. До 1914. на власти се променило ни мање ни више него осамнаест влада. Оно што је ово доба разликовало од претходних било је то што се уместо борбе за ограничење самодржавља владаоца, појавила борба политичких странака. На главној сцени кренули су једни на друге радикали и самосталци.

Почетком века, једна млађа група одвојила се од Народне радикалне странке и основала Самосталну радикалну странку.⁴⁶ Разлог се састојао у уверењу самосталаца да је странка одустала од од програма из 1881. и изневерила оне политичке принципе на којима је створена.⁴⁷

Под уставом 1903. прво се покушало са коалиционим кабинетима радикала и самосталаца, али је тај покушај био кратког века. У новембру 1904. састављена је хомогена радикална влада. Читавих годину дана (мај 1905 - април 1906) на власти су сами самосталци, да би наредних две и по године поново радикали образовали министарски савет. Тек је, услед анексионе кризе 1908, дошло до новог савеза радикала и самосталаца. Ова коалиција трајала је знатно дуже од претходне, све до 1911. У ослободилачке ратове Србија улази предвођена поново радикалима, а нова коалиција створена је у новембру 1914. Избијање Првог светског рата спречило је парламентарне изборе. Током рата опста-

ла је једна већ распуштена Скупштина. Коалиција се распала у јуну 1917. Све до уједињења на власти је била чисто радикална влада.⁴⁸

Шта је онда то што је у суштини повезивало две главне странке у Србији у периоду 1903-1914?

Прво, обе странке су проистекле из једног политичког покрета. Уствари, и стари радикали и самосталци били су истоветних погледа на основна питања организације државе. Уз то, били су и дугогодишњи пријатељи и саборци из времена отпора против самовоље последња два Обреновића. У крајњој линији, кључни идеолошки придев "радикална" задржали су и једни и други у самим именима својих странака. Ниједни нису били спремни да се одрекну радикалне идеологије. Зато између њих и није било знатних разлика. Самосталци су замерали старијим друговима једино то што су привремено пристали на уступак Круни. Када је васпостављен устав од 1903. отпао је и тај основни разлог за раздвајање. Настојање да се две струје српског радикализма поново сједине 1904. ипак је пропао. Изгледа као да парламентарни живот има нека своја правила која су старија од свега другог, па и идеолошке сличности и личне блискости. Само су самосталци имали снаге да се супротставе радикалима у надметању за власт. Да су се ујединили, то би угрозило темеље парламентаризма, пошто би нестало достојне опози-

ције. Мада је Самостална радикална странка углавном била у опозицији, њена моћ и утицај, па и умешност, стављали су озбиљне ограде и препреке радикалној власти. Отуда су настали толики покушаји да се створе коалиционе владе.

Друго, и радикали и самосталци остали су верни не само изворним начелима радикализма, него и демократском поступку. У међусобној борби постојано су се држали демократске форме. У опозицији, самосталци су употребљавали сва средства која су одговарала принципима парламентарности, укључујући ту и опструкцију Скупштине. Колико год су се стари радикали на власти противили опструкцији, нису је никада сасекли у корену, већ су једино тражили демократских путева да је обуздају. У томе су најчешће изазивали парламентарне кризе и доводили до распуштања Скупштине и нових избора.

Треће, радикали и самосталци слагали су се у још једном важном питању - националном. Обе странке стављале су на прво место заштиту државе и њене независности. А затим су, као истински националисти, заједнички радили на остварењу националног идеала. у спољашњим пословима, српска политика 1903-1914 била је најдоследнија. У два преломна догађаја тога времена, анексионој кризи и Првом светском рату, на власти су биле концентрационе владе. И у погледу великих сила од којих Србија може

очекивати помоћ и потпору, две странке су биле сагласне. И једни и други су покровитеља Србије виделе у Русији. Обе странке ослонац су тражиле у Великој Британији и Француској. Сродно им је било и непријатељство према Аустроугарској. Отворене разлике у питању јужнословенског уједињења јавиле се доцније, тек крајем рата.

Период парламентарне демократије у Србији јесте био кратак. Трајао је укупно једва нешто више од једне деценије. За коначно утемељење демократских установа, то је било недовољно. Србија је направила само први корак. Али и тај корак био је огроман и могао је бити од великог значаја.

Последњих година пред избијање светског рата, једна сенка пала је на парламентаризам у Србији. Војни чинилац који је уклонио династију Обреновића и отворио пут демократској промени, наново се појавио као фактор од утицаја на политичка збивања. Сукоб радикала и припадника тајне организације "Уједињење или смрт" није био само сукоб војних и цивилних власти. Испод тог површног неспоразума, скривала се борба између тежњи да се парламентарна демократија очува и одбрани, и оних који у те институције нису веровали. Један број официра окупљен у завереничком удружењу познатом као "Црна рука" није имао ни разумевања ни поверења у то да политичке странке

могу са успехом извести национални задатак који је стајао пред Србијом.

И поред ове опасности и великог рата у који је Србија ушла, основе демократског поретка остале су неокрњене. Чак и онда када је држава пала под окупацију, а влада, Скупштина и војска биле принуђене да се повуку са српске територије.

5

Избори за Народну скупштину, у раздобљу од 1881. надаље,⁴⁹ нису увек давали праву слику односа политичких снага у Србији. Осим у периодима парламентарности, Краљ није био обавезан да мандат за састав кабинета понуди најзаступљенијој групацији у парламенту. На другој страни, притисак власти је, у појединим случајевима, доводио до искривљене представе о вољи бирачког тела.

Избори су у поменутом периоду одржавани учестало, али са различитим мотивима. Некада је циљ био да се створи сасвим одређен распоред снага у парламенту који би одговара Круни и његовој власти, а понекад су избори расписивани зато што Краљ и влада нису имали куд, јер је наваљивање политичких странака било одвећ снажно.

Летимичан преглед резултата избора може да помогне да се сагледа и разуме политички развој у Србији на заранку деветнаестог и у освит двадесетог века.

Избори одржани 7. септембра 1883. дали су следећи однос снага: 61 радикал, 34 напредњака, 11 либерала и 7 неутралних посланика.⁵⁰ Подаци о изборима из маја 1886, расписаним одмах после радикално-либералног споразума, донекле се разликују. Владин извор наводи да су напредњаци добили 61 место од укупно 121, дакле минималну већину. Извори блиски Краљици Наталији тврдили су да је резултат био нерешен; 58 посланика влада, 58 посланика опозиција, уз 5 поништених мандата.⁵¹ На изборе се изишло већ 17. септембра идуће 1887. године. Том приликом Напредна странка бојкотовала је изборе. Од укупно 146 посланичких места, радикали су освојили 87, либерали 59, а 10 места је поништено.⁵² Француски посланик у Београду дао је мало друкчије резултате: 81 радикал, 61 либерал.⁵³ Радикали су однели убедљиву победу и на изборима од 21. марта 1888: изабрано је само 15 либерала и ниједан напредњак. Све остало узела је Радикална странка: од 156 места, њој је припало 133.⁵⁴ На изборима за Велику народну скупштину новембра 1888, која је изгласала нови устав, опет су радикали били убедљиви победници. Пет шестина посланика било је из ове странке. Либерали су освојили сто мандата, а

напредњаци су и овога пута остали ван парламента.⁵⁵ Ни 1889. Напредна странка није ушла у Скупштину, а 1890. имала је једног јединог посланика, свог председника Милутина Гарашанина.⁵⁶ На изборима 1889. радикали су добили 158.856 гласова, а либерали свега 21.829. Годину дана доцније, за радикале је гласало 152.935 бирача, за либерале 23.548, а за напредњаке само 8.895.⁵⁷ Године 1893. однос снага се донекле изменио: бирачко тело одређено је на 236.892; радикали су освојили 130.316 гласова, либерали 91.836, напредњаци 14.745. На основу извора из Радикалне странке састав парламента изгледао је овако: укупно 133 посланика, од тога 66 радикала, 64 либерала и 4 напредњака. Либерали су наводили потпуно друкчије податке. По тврђењу њиховог министра иностраних дела Јована Авакумовића, у Скупштини је било 70 либерала, 50 радикала, 3 напрењака, а 11 избора је било спорно.⁵⁸

Одмах се може приметити да је Народна радикална странка, скоро без изузетка, убедљиво побеђивала на парламентарним изборима. И то без обзира да ли је у тренутку избора била на власти или није. Исто тако, треба имати на уму да је тек доношењем устава од 1888. најјача парламентарна странка добијала мандат за састав кабинета. тј. да је Краљ у понуди мандата био везан распоредом снага у Скупштини.

Од све три политичке партије, само су радикали били модерна организација окренута масовном чланству. Једино су они, упоредо са инсистирањем на увођењу парламентарног режима, разрађивали партијску организацију, тражећи на првом месту пут ка власти победом на слободним и равноправним изборима.

Друге две странке, и Напредна и Либерална, имале су другачија схватања политичког устројства у Србији.

Напредњаци су полазили од претпоставке да је Србија неразвијено, сељачко друштво у којем је било неопходно да елита води државне послове. Нису сматрали да је добро ако једна Скупштина сва састављена од неписмених сељака поседује тако велику моћ да може одређивати која ће странка, или који људи, бити на власти. Зато су, уз подршку Круне као група образоване интелигенције, себи узимали право да одлучују о судбини државе, не марећи много за расположење народа. Напредна странка је, отуда, више подсећала на политички клуб одабраних, него на модерну политичку странку.

У једној прилици Милутин Гарашанин је, пишући о радикалима, изнео, додуше посредно, схватање сопствене странке:

"Радикална странка је још увек моћна, и ако то није снага памети, онда је бар снага броја."⁵⁹

Међу напредњацима налазила су се уважена имена ондашњег времена. Да набројимо само она најчувенија: Стојан Новаковић, Милан Ђ. Милићевић, Чедомиљ Мијатовић, Владан Ђорђевић. Конзерватизам Напредне странке није био сасвим чист. Он је ублажаван трагови-ма задоцнеле просвећености и идејама о модернизацији државне управе. Напредњаци јесу хтели реформу политичког уређења, али су ту реформу мислили да изврше одозго, у садејству са Круном.

Либерална странка је била најстарија од три српске политичке партије: у свом дугом животу прошла је неколико фаза, па се постепено удаљила од свог првобитног програма. У посебности историје Либералне странке долази и то да се она најдоцније организовала као политичка формација. У свом раном добу, многи од либерала прве генерације, били су одушевљени за идеје национализма и западне демократије. Али, осим у идејама нису много учинили у примени својих сазнања. Прелом је настао од онда када је чело либералног покрета преузео Јован Ристић, концем шездесетих година. Он је либералима донео једну снажну црту бирократизма, али и државничке одговорности. Под њим се Либерална странка претворила у поузданог политичког чиниоца који је у једном осетљивом времену предводио српску владу. На другој страни, та промена међу либералима удаљи-

ла их је од идеолошкох уверења западне демократије. Предвођени Ристићем, они су постали државна странка у тесној спрези са династијом Обреновића: каткад у пријатељству, каткад у сукобу, али увек уз сам престо. Јован Ристић је једини био први намесник обојици Обреновића: и Кнезу Милану (1868-1872) и Краљу Александру (1889-1893). Под либералном владом, Србија је стекла међународно признање и државну независност (1878) и добила свој први самостално донети устав (1869). После три деценије у политици, либералима је помало власт постала сама себи циљ. Учестали уступци монарху и осипања у вођству учинили су да Либерална странка дуго остане у политичком животу. Зато споразум који је на Цвети 1886. склопљен са радикалима није могао да буде компромис са неистомишљеницима. Они строге политичке вере више нису имали.

И Либерална странка је у својим редовима имала истакнуте појединце: У првој генерацији то су били Јеврем Грујић, Владимир Јовановић, Стојан Бошковић и Милован Јанковић. У другој - Јован Ристић, Јован Авакумовић, Живан Живановић и Стојан Рибарац. Два будућа радикална првака такође су почели као либерали: Сава Грујић и Гига Гершић.

После 1903, ни Напредна, ни Либерална странка нису играле пресудну улогу на политичкој сцени. Још су, с времена на време, неки од

њихових представника узимали учешћа у важним догађајима, али се оне, као странке, постепено уклањају са главне позорнице. Њихово место заузимају радикали и самосталци. Парламентарна демократија одузела им је основно средство у политици, исто као што је радикалима и самосталцима то средство пружила. Време их је прегазило.

У Народној скупштини Краљевине Србије 1903-1904. однос две највеће странке био је овакав: 75 радикала према 66 самосталаца.⁶⁰ Прва влада (29. мај - 12. јун 1903.) била је концентрациона, састављена од припадника свих политичких група. Председник је био либерал Јован Авакумовић. Друга влада (21. септембар 1903 - 26. јануар 1904.) била је радикално-самосталска, дакле коалициона, под председништвом Саве Грујића.⁶¹ Овај кабинет реконструисан је после неколико месеци, такође са Савом Грујићем на челу (26. јануар - 27. новембар 1904.). Тек четврто министарство, овога пута чисто радикално, предводи Никола Пашић (27. новембар 1904 - 16. мај 1905.). После оставке Пашићевог кабинета, Краљ је понудио мандат председнику друге по снази партије у парламенту. Тако је Љубомир Стојановић, председник Самосталне радикалне странке, образовао хомогену владу (16. мај - 30 јул 1905.), која је имала да припреми изборе за Народну скупштину. Избори су одржани 23. јула 1905. Резултати су били следећи: од

160 посланика, само је 95 избора било неспорно, а на 65 су уложене тужбе и приговори. Самосталци су обезбедили већину од једног јединог посланика⁶² и формирали кабинет, опет под Љубомпром Стојановићем (30. јул 1905 - 7. март 1906). Још 7. фебруара 1906. радикална опозиција објавила је излазак из Скупштине и опструкцију њеног рада. Разлог се састојао у избегавању владе да одговори на интерпелацију поводом прекинутих односа са Великом Британијом. Месец дана доцније, 7. марта Стојановићево министарство је поднело оставку. Нову владу поново је образовао Сава Грујић. Овај кабинет није опстао дуже од тридесет и пет дана (1. март - 4. април 1906). Била је то последња чисто самосталска влада. Потом Никола Пашић добија мандат за састав владе и са том владом се улази у нове парламентарне изборе, 11. маја 1906. Од 160 посланичких места, радикали добијају убедљиву већину од 91 мандата.⁶³ После избора, Радикална странка прави хомогени министарски савет (30. мај 1907 - 7. јул 1908) са Николом Пашићем као председником. Ова влада једном је реконструисана, 30 марта 1908. Тиме је избегла пад, суочена са опструкцијом парламента проглашеном 2. фебруара те године. Резултат промена у влади, опозиција је прекинула опструкцију 15. маја. Истовремено, у Скупштини је почео да делује уједињени опозициони блок састављен од 68 посланика. Али, парламентар-

но примирје није дуго трајало. Опозиција је ушла у опструкцију још једном, непуних месец дана доцније, 6. априла 1908, захтевајући распуштање Скупштине и нове изборе.⁶⁴ Пашић је изишао у сусрет опозицији, сам поднео оставку и распустио парламент 8. априла. Избори су одржани 31. маја са изненађујућим исходом: радикали су једва досегли већину од 84 места (укупно 160). Последња два мандата узели су на накнадним изборима у седам оспорених места. Резултати гласања били су још неповољнији по радикале: освојили су једва 174.000, док је опозиција узела свих 225.000 гласова.⁶⁵ Снага две ривалске странке, Радикалне и Самосталне, била је приближно једнака, па је министарска криза постала неизбежна. После дугих и испрекиданих преговора, дошло се до коалиционе владе Пере Велимировића (7. јул 1908 - 11. фебруар 1909). Услов споразума састојао се у ограниченом делокругу и трајању овог кабинета. Анексиона криза натерала је сукобљене политичке чиниоце да створе четворну концентрациону владу (радикали, самосталци, либерали и напредњаци), под председништвом уваженог научника и политичара Стојана Новаковића (11. фебруар - 11. октобар 1909). После тога, улази се у једно дуже раздобље коалиционе, радикално-самосталске, владе којом председава Никола Пашић (11. октобар 1909 - 25. јун 1911). Затим следи четири хомогена радикална кабинета: прва

два на чијем челу се налазио Милован Ђ. Миловановић (25. јун 1911 - 27. јануар 1912. и 27. јануар - 18. јун 1912), трећи са Марком Трифковићем као председником (18. јун - 30. август 1912) и четврти који предводи Никола Пашић (30. август 1912 - 22. новембар 1914).⁶⁶

Са формалне тачке гледишта, овако је изгледао парламентаризам у Србији.

6

Није тако једноставно, као што се чини, сагледати једним погледом тих стотину и нешто година српске историје (1804-1914). Нију ту било поступног развоја, да би се олако успоставила мерила и одредили степени. Развитак је био скоковит и неправилан. Падале су главе и у подножју и на врху. Било је насиља и тапкања у месту. Било је и заблуда и заустављања.

Највећи део деветнаестог века Србија је провела у личним режимима. Па и онда кад се власт владаоца ограничила, то је учињено у корист једне олигархије. Тек је крајем минулог столећа, маса народна закорачила у политику. И то је ишло тешко. Од свих устанака и преврата, последња је била Тимочка буна 1883.

Ако је нешто у српској прошлости било стално, онда је то била борба против апсолутне власти. Ниједан владалац у Србији није своју

владавину провео у миру од почетка до краја. Карађорђе је прво избегао, па затим уморен. Милош је Србију напустио 1839. и одрекао се престола. Кнез Михаило је први пут збачен (1842), а други пут убијен (1868). Кнез Александар Карађорђевић је такође уклоњен са трона на Светоандрејској скупштини (1858). Кнез, а потом Краљ, Милан абдицирао је 1889, одмах после изгласавања устава од 1888. Његов син Краљ Александар убијен је у официрској завери 1903. Једини изузетак представљао је Кнез Милан Обреновић, најстарији син Милошев који је, самртно болестан, био српски владар једва месец дана (1839), пре него што је издахнуо.

Из различитих побуда и са различитим циљевима, претходни век је, изнад свега, обележио управо тај сукоб. Напоследку, победу је однела парламентарна демократија.

Не као идеал државног устројства, већ као најмање од свих политичких зала.

1 У приступној беседи приликом избора за професора државног права на Великој школи, 1888, Милован Ђ. Миловановић одржао је предавање под насловом "О парламентарној влади". Ту је, у уводном делу, дао детаљан преглед историјског развоја енглеског парламентаризма.

2 Одавно је Слободан Јовановић направио поделу политичке историје Србије деветнаестог века, којој ни данас нема шта да се приговори. Јовановићева периодизација била је подељена на седам раздобља: 1) доба стварања владалачке власти (Карађорђе и Кнез

- Милош, 1804-1835); 2) доба чиновничке олигархије (уставобрапителџи, 1835-1858); 3) доба полицијске државе (друга влада Кнеза Михаила, 1860-1868); 4) доба уставности (намеснички режим и Краљ Милан, 1869-1888); 5) доба парламентарности (1888-1893); 6) доба реакције (Краљ Александар Обреновић, 1893-1903); 7) доба повраћене парламентарности (1903-1914).
Видети: Слободан Јовановић, "Периоди српске уставне историје", *Из историје и књижевности I*, Београд 1991, 468-470
- 3 Србија, 1870.
 - 4 Драгољуб Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, Београд 1988, 56-60
 - 5 Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића III*, 332-340; видети такође: Раша Милошевић, *Тимочка buna 1883. године*, Београд 1923, 251-260
 - 6 Милошевић, 251-260
 - 7 Милошевић, 251-260
 - 8 Живан Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века 2*, Београд 1924, 394-395
 - 9 Слободан Јовановић, "Један прилог за проучавање српског националног карактера", *Из историје и књижевности*, Београд 1991, 550
 - 10 Слободан Јовановић, "Владимир Јовановић", *Моји савременици*, Виндзор, 1962, 20-21
 - 11 Слободан Јовановић, "Владимир Јовановић", 28-29, 53
 - 12 Светозар Марковић, *Сабрани списи I*, Београд 1960, 102
 - 13 Светозар Марковић, *Целокућна дела I*, 93-95
 - 14 Видети: Слободан Јовановић, "Светозар Марковић", *Политичке и правне расправе I*, Београд 1932, 274
 - 15 *Ла байај (La bataille)*, *Л пролејтер (Le proletaire)*, *Л ен-итресижан (L'intresigeant)*, *Ла дејеш де Тулуз (La depeche de Toulouse)*, *Ла Жистиц (La justice)*.

- Архив Србије*, лични фонд Добре Ружића, ПО-27/183, 6. јун 1883.
- 16 Милен Николић ур., *Тимочка буна 1883. године 2*, грађа, Београд 1954-55, 372-385
- 17 Милован Ђ. Миловановић, *Државно ѝраво*, рукопис, Универзитетска библиотека, Београд, одељак 2, табак 28, 3
- 18 Миловановић, *Државно ѝраво*, одељак 2, табак 31, 3
- 19 Миловановић, *Државно ѝраво*, одељак 2, табак 26, 2
- 20 *Архив Србије*, лични фонд Андре Николића, бр. 10
- 21 Милован Ђ. Миловановић, "О парламентарној влади", *Оѝтаѝбина* 19, мај-јун 1888, 165-166, и посебно, Београд 1888.
- 22 Миловановић, *Државно ѝраво*, одељак 2, табак 31, 3
- 23 Стојан Протић, "Читаоцима-пријатељима", *Одјек*, 21. март 1885.
- 24 Стојан Протић, "Уставна влада и њена одговорност", *Самоуѝрава*, 1. јануар 1883.
- 25 Јанус, "Уставна и друштвено-политичка питања", *Дело* 2, 1894, 42
- 26 Стојан Протић, "Уставна влада и њена одговорност", *Самоуѝрава*, 1. јануар 1883.
- 27 Милован Ђ. Миловановић, "Један или два дома", Београд 1901, 32
- 28 Говор у Народној скупштини 22. јануара 1902.
Наведено у: Војислав Грол, *Правна мисао Милована Миловановића*, Београд 1989, 25
- 29 Слободан Јовановић је ценио да је "захваљујући Протићу, радикална странка и за владе Краља Петра, схватала парламентарну владу сасвим на Беѝхотов начин, тј. влада се узима из парламентарне већине, без обзира на лично расположење Круне".
Слободан Јовановић, "Једна критика француске револуције", *Из исѝорије и књижевности 2*, Београд 1991, 420

- Главно дело Волтера Беџхота које помиње Јовановић је *Енглески усџав* објављено у Лондону 1867. године (Walter Bagehot, *The English Constitution*, London 1867).
- 30 Милован Ђ. Миловановић. "Наша уставна реформа", Београд 1888, 32
- 31 Миловановић, "Наша уставна реформа", 108
- 32 Закон о Народној скупштини донет је још почетком 1859. Тада, уствари, Народна скупштина постаје трећи уставни чинилац. Одређено је да се Скупштина има састајати сваке треће године и одлучивати о данку и порезима. И по овом закону, као и доцније по уставу 1869, Скупштину су сачињавале две врсте представника: изабрани посланици и они по положају. (Скупштине су постојале и дотад, али их је сазивао Кнез по свом нахођењу и позивао кога је хтео).
- 33 Видети:
Усџав Кнежевине Србије, Београд 1869.
Слободан Јовановић, "Наше уставно питање у деветнаестом веку", *Политичке и љравне расцраве* 2, 28-30
Димитрије Ђорђевић, "Страни утицаји и балкански устави у деветнаестом веку", *Огледи из новије балканске историје*, Београд 1989, 104-130
Јаша Продановић, *Усџавни развиџак и усџавне борбе у Србији*, Београд 1938.
Мирослав Ђорђевић, *Усџавни развиџак у Србији у деветнаестом веку*, Лесковац 1970.
- 34 Поводом доношења устава 1869, Аустријски конзул у Београду, Бенјамин Калај, забележио је у свом дневнику:
"... у условима конституционализма неминовно долази до образовања политичких странака, а самим тим и до страначких сукоба којима се разједињују унутрашње снаге народа и према жељама спољњих фактора."
Дневник Бенјамина Калаја, Београд - Нови Сад, 1976, 711

35 Избори за Уставотворну скупштину одржани су 20. новембра 1888. Изабрано је 593 посланика од којих је пет шестина припадало Народној радикалној странци, тачно сто либералима и ниједан напредњацима. За председника Скупштине изабран је радикал Коста Таушановић.

Видети: Живан Живановић, *Полиитичка историја Србије 2*, 373, 388; Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића 2*, Београд 1934, 466

36 Миливоје Поповић, *Порекло и историјанак устава од 1888. године*, Београд 1939, 170

37 *Устав Краљевине Србије*, Београд 1888, чл. 125-132

38 *Устав Краљевине Србије*, чл. 54

39 Слободан Јовановић, "Никола Пашић", *Србија и коменијари 1*, Београд 1989, 242

40 Сами радикали сматрали су устав 1888. својим достигнућем. Ево два примера:

"Иако промена устава (1888) није извршена на начин како је то Радикална странка замишљала, иако су у уставотворном одбору биле заступљене оне друге две странке у већем броју него радикална, ипак је радикална странка усвојила нови устав, сматрајући га куд и камо бољим од старог устава од 1869."

Архив САНУ, бр. 10593, говор Пере Велимировића на радикалином митингу у Београду 28. јула 1896.

"Своја начела и свој програм народна радикална странка је... остварила доношењем устава 1888. и његовим спровођењем у живот 1888-1892, и затим 1903"...

Закључци и резолуције радикалних земаљских конференција у 1920. и 1921. години, Београд 1923, 2-4

И француски посланик у Београду био је мишљења да је устав 1888. одраз радикалног програма:

"Реформе у администрацији, надлежност грађанских судова у полицијским пословима, организација среза и

увођење општинске самоуправе значиле су примену програма Радикалне странке."

Archives du ministere des affaires etrangeres francais, CP-Serbie, 1889, извештај из Београда, 20. октобра 1889.

41 На овом питању дошло је до расцепа међу радикалима. Једна група млађих чланова није била спремна да прихвати решење које је у суштини било противно програму странке. Оптужујући старије другове за одрицање од изворних начела радикализма, ова група се сукобила са Главним одбором. Недуго затим, основана је Самостална радикална странка.

42 Видети: Стојан Новаковић, *Двадесет година уставне борбе у Србији 1883-1903*, Београд 1912.

43 По уставу 1901. било је прописано да се сенатори бирају у вароши Београду и окупацима.

44 Изборни систем и по уставу 1888. и по уставу 1901. предвиђао је порески цензус од 15 динара. Бирање по окупацима било је засновано на начелу сразмерног представништва. У срезовима и градовима избори су били непосредни.

45 Ни ово није било довољно Александру. Само две године доцније, 1903, он је извршио државни удар и на силу променио изборни закон којим је укинута слобода избора. Избори одржани под овим законом створили су парламент састављен од људи оданих искључиво Краљу.

46 До коначног разлаза дошло је 1901. када су радикали направили коалициону владу са напредњацима под председништвом Михаила Вујића и одмах после тога пристали на октроисани устав 6. априла исте године. На челу ове групе налазили су се: Љубомир Живковић, Јаша Продановић, Љубомир Стојановић, Јован Жујовић и Љубомир Давидовић. Истакнути самосталци били су још Милорад Драшковић и Јован Скерлић (неко време био је члан Српске социјалдемократске

странке). Председници Самосталне радикалне странке били су три Љубе: Живковић (до 1905), Стојановић (до 1912) и Давидовић (до 1919, потом Демократске странке до смрти 1940.)

47 Самосталци су се окупили око обновљеног радикалског листа *Одјек*. У свом првом обраћању јавности истакли су следеће:

"С тога ћемо тражити на првом месту ревизију Устава (1901, прим. М.Ст.П.) и реформу закона, у смислу праве Уставности, у којој не може бити угушена ни фалсификована народна воља, и у којој би биле све гаранције за законитост, слободу штампе, зборовна, удруживања и строгу одговорност владе како за своје, тако и за владаочеве поступке...

Ми стојимо на правом радикалном програму, на оном истом програму који су неки радикални прваци напустили."

"Наша прва реч", *Одјек*, бр 1, 1. октобар 1902.

Наведено у: Василије Крестић и Радош Љушић, *Програми и ставови српских политичких странака до 1918. године*, Београд 1991, 244

48 Видети: Слободан Јовановић, "Радикали и самосталци", *Из историје и књижевности 1*, Београд 1991, 533

49 Ова година узета је као преломна само зато што су тада званично основане све три политичке странке у Србији. Народна радикална 8. јануара, Напредна два дана доцније, а Либерална у октобру исте године. Тиме је Србија и формално ушла у период вишестраначког живота.

50 Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића 3*, 111

51 Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића 3*, 341-342

52 Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића 3*, 395-396

- 53 *Archives du ministere des affaires etrangeres francais, CP-Serbie*, 1887/88, извештај из Београда од 11. новембра 1887.
- 54 *Archives des affaires etrangeres francais, CP-Serbie*, 1887/88, извештај из Београда, 10. март 1888.
- 55 Живановић 2, 373, 388
- 56 Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића 1*, 205
- 57 Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића 1*, 191
- 58 Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића 1*, 325-326
- 59 *Архив Србије*, лични фонд Милутина Гарашанина, бр. 1058
- 60 *Енциклопедија Југославије*, том 8, Загреб 1971, 164
- 61 Сава Грујић, вишеструки министар и председник владе, почео је као либерал, најдуже је био првак Радикалне странке, а на заласку каријере пришао је само-сталцима.
- 62 *Сџенографске белешке Народне скупштинске Краљевине Србије 1*, 1905, 112
- 63 Димитрије Ђорђевић, *Царински райи Србије и Аустро-угарске 1906 - 1911*, Београд 1962, 192
- 64 *Сџенографске белешке Народне скупштинске Краљевине Србије 4*, 1907, 579-584
- 65 Димитрије Ђорђевић, *Царински райи...*, 458
- 66 Подаци су преузети из: *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије 1835-1941*, приређивач Душан Мрђеновић, Београд 1988.

СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Идеја о уједињењу јужних Словена старог је датума. Појавила се још почетком деветнаестог столећа. Током прошлог века та се замисао до те мере мењала и означавала различите појмове да се са тешкоћом може узимати као јасна концепција о заједничкој држави.

Југословенска мисао нарочито је била раширена међу јужним Словенима у Хабсбуршкој монархији. Тријалистичко решење државног устројства у остарелој царевини подразумевало је стварање југословенске јединице у оквиру Аустрије. Посебно су слободоумни интелектуалци из Хрватске били одушевљени овом идејом. Илирски покрет настао средином деветнаестог столећа постепено се претварао у покрет за остварење овог политичког циља.

У доба када су се будили национални покрети у читавој Европи и Хрвати су покушали да закораче тим путем. Недовољно снажни ни бројчано, ни политички, али ни економски, они нису били у стању да остваре национални идеал суверене државе. Уместо тога потражили су једну ублажену варијанту. На једној страни помирили су се са статусом аутономне јединице прихватајући дунавску монархију као реални политички оквир. На другој страни појачавали су свој национални положај повезујући се са осталим јужнословенским и словенским народима у царевини. И поједини заступници реформи у Аустрији били су склони једном оваквом решењу. За њих је то био добар начин да се Хабсбуршка империја очува као целовита многонационална држава.

Срби из Аустроугарске имали су унеколико другачији циљ. Упоредо са израстањем српске државе током минулог века, Срби из Аустрије све су чешће гледали ка националном уједињењу са матицом стављајући тако српску државну идеју на сам врх својих националних тежњи. Ономогућени у овом свом првенственом циљу Срби из Хрватске и Босне и Херцеговине улазили су у споразуме са осталим јужнословенским народима царевине тражећи привремене путеве за своје национално организовање. Из тих побуда је и настала Српско-хрватска коалиција 1905. године.¹

Коначно, Србија као самостални државни чинилац упорно је стављала на прво место својих националних стремљења ослобођење и уједињење свег Српства. Чак и онда када се на политичкој сцени појављују планови о балканској, а потом и југословенској заједници, о томе се размишљало само као о далекосежној могућности. За Србију је југословенско уједињење могло доћи једино као продужење српске националне идеје, никако уместо ње.

* * *

Први пут када се југословенско уједињење поставило као првенствени и највиши идеал српске државне политике било је 1914. године. Почетак светског рата и крваве борбе које је српска војска водила у касно лето и јесен те године учинили су да се погледи српске владе из основа преокрену.

Наговештај нове политике налазио се већ у манифесту српском народу Регента Александра од 29. јула 1914, у којем се помињу злодела аустријских власти према Србима, али и према Хрватима.

У прогласу из Крагујевца неколико дана доцније, Регент је био нешто јаснији:

"... јауци наше браће који су до нас допрли из Босне и Херцеговине, из Баната и

Бачке, из Хрватске, Славоније, Срема и са нашег мора, кршне Далмације" ...²

У исто време и сам Пашић се изјаснио за границе нове државе негде на линији "Клагенфурт-Марбург-Сегедин."³

Крајем августа 1914. влада Краљевине Србије образовала је једну комисију састављену од најбољих научника са задатком да израде програм југословенског уједињења. У ту комисију ушли су Љуба Јовановић, Александар Белић, Јован Цвијић, Никола Стојановић, Слободан Јовановић са још неколико истакнутих професора. После неколико дана, 4. септембра, министарски савет је објавио основне правце тог програма: 1) једна јака централна држава неопходна је ради очувања будућег мира на Балкану и у Европи; 2) та држава треба да буде Србија са Босном и Херцеговином, Војводином, Далмацијом, Хрватском, Истром и Словенијом; 3) та ће држава чувати равнотежу на Јадранском мору и Средоземљу; 4) Бугарска се може придружити овој држави на основи федералистичкој или другој сличној.⁴

Сасвим прецизно било је упутство које је председник српске владе Никола Пашић издао истог дана:

"... крајње концесије преко којих Србија не може и не сме ићи то су земље на источној страни Брегалнице до утока реке Лаковице, а отуда на југ вододелницом између источне стра-

не Вардара и воде које иду у Струмицу до српско-бугарске границе на планини Беласици - и то под условом ако Тројни споразум победи и Србија добије све српско-хрватске земље у Аустроугарској."⁵

Још једном се Пашић обратио силама савезницама 5. новембра у покушају да објасни ратне циљеве Србије:

"Србија се бори не само за себе, него и за остале народе балканске... Србија се бије за самосталност свију балканских народа"⁶

Југословенски програм уједињења коначно је уобличен у Декларацији српске владе у Нишу почетком децембра 1914. године. У тој познатој прокламацији између осталог се каже:

"Уверена у поверење Народне скупштине, докле год своје силе ставља у службу велике ствари српске државе и српско-хрватског и словеначког племена... краљевска влада држи за своју главну дужност у овим пресудним моментима да обезбеди срећан свршетак ове огромне борбе која, кад се већ повела, постаје борбом ради ослобођења и уједињења све наше неослобођене браће Срба, Хрвата и Словенаца."⁷

Неспорно је да се званична политика Србије променила и уместо српског националног уједињења на прво место својих настојања истакла стварање заједничке државе јужних Словена. Поставља се питање шта је то утицало на Србију да се одлучи на такав корак. На први

поглед изгледа да је Нишком декларацијом коначно угашен српски национални програм⁸. Зашто?

Краљевина Србија се 1914. нашла у изразито неповољном положају ратног стања супротстављена великој и снажној Хабсбуршкој монархији. Југословенска идеја требало је да послужи као унутрашње оружје да би се ослабила јачина Аустроугарске и отупела оштрица њене војне силе.⁹ На аустријској страни током прве године рата било је 20-25% Срба и преко 50% Хрвата.¹⁰ Програм јужнословенског уједињења могао је да помогне интернационализовању српског питања и у националном и у државном смислу, посебно пред западним савезницима. Стварање велике државе на Балкану обезбеђивало је равнотежу на Полуострву. Тиме се спречавао продор Италије на источну обалу Јадранског мора и одређени утицај у источном Медитерану. Најзад, Аустроугарска би била удаљена са Балкана што би задало озбиљан ударац њеном опстанку као средњоевропске државе.

Према томе, Нишка декларација као почетни документ јужнословенског уједињења била је много више резултат конкретних политичких и војних прилика у којима се Србија нашла, него израз дуговековних тежњи јужнословенских народа за заједничком државом. У условима сложене међународне ситуације, суочена са

великим непријатељем, Србија је покушала да пронађе излаз и спасење. Сви напори српске владе били су усмерени том циљу. Југословенска идеја прихваћена је из изнудице, а не из убеђења. Само неколико уважених научника и интелектуалаца развили су концепцију јединства јужних Словена и њихових заједничких националних и државних интереса и у ту концепцију искрено поверовали. Политика јесте практична делатност и води рачуна само о тренутним или краткотрајним решењима. Тако је било и са Декларацијом од 7. децембра 1914. Увијена у отмено рухо народног јединства Срба, Хрвата и Словенаца, она је уствари била мотивисана актуелним потребама Србије угроженом ужасним ратовањем.

* * *

Много се говорило, и данас се говори, о плановима за стварање велике српске државе на крају Првог светског рата. Заступници овог тумачења обично тврде да је Србија имала слободан избор између проширења Србије неослобођеним крајевима и јужнословенског уједињења. Из тога произилази да су српска влада и Регент Александар својевољно изабрали заједничку државу јужних Словена. Често се помињу и понуде добијене од савезника током рата у којима се предлагало образовање велике Србије

на Балкану. Ово сложено питање, управо због тога, захтева подробније разматрање и то из угла спољње политике коју су водиле силе Антанте.

Посебно је Велика Британија била противна стварању велике словенске државе на Балкану. Још 1878. Лорд Солзбери истицао је да би "уједињење Србије и Црне Горе довело до стварања словенске конфедерације и на крају до велике словенске државе која би се простирала од Пирота до Јадранског мора."¹¹ Отуда је и Нишка декларација примљена у Лондону врло уздржано.¹² Крајем децембра 1914. Енглези први пут предлажу територијалне уступке Србији. По том предлогу Србија је требало да добије Босну и Херцеговину, излаз на море и део Албаније уз услов да добар део Македоније препусти Бугарској.¹³ Слични планови понављају се у британском Форин Офису током прве половине 1915. године.

Ове концесије углавном су биле условљене британском политиком према Италији и њеним територијалним амбицијама на Јадранском мору и у Далмацији.

У августу исте године енглески министар иностраних послова предлаже да следеће области треба да припадну Србији у случају савезничке победе: Босна и Херцеговина, Славонија, Срем, Бачка, Јадранска обала до тачке 10км јужно од Цавтата, острва Велики и Мали Жи-

роне, Бује, Шолта, Брач, Јакљан и полуострво Пељешац. Овај план предвиђао је да се питање Баната реши мировним уговором уколико се Румунија не придружи силама Антанте. Поновљен је захтев да Србија препусти Бугарској део Македоније на основу друге тачке тајног споразума из 1912. чиме се спречавала заједничка граница Србије и Грчке.¹⁴

У априлу 1915. Италија је пристала да приђе савезницима, али је за своје учествовање у ратним операцијама тражила и добила прецизне територијалне уступке.¹⁵ Лондонски уговор, тајни споразум између Енглеске, Француске, Русије и Италије, потписан је на дан 26. априла 1915. године.¹⁶ Италија је заиста и објавила рат Аустроугарској 23. маја 1915. На улазак у рат са Немачком, Италија је сачекала пуних петнаест месеци, све до августа 1916. Сами хрватски историчари признали су да је Лондонски уговор до те мере уплашио хрватске политичаре, јер је стотине хиљада Хрвата и Словенаца препустио Италији, да је то био главни разлог њиховог приближавања српској влади. Постало је извесно да јединство Хрвата и Словенаца зависи само од успеха Србије.¹⁷

Без обзира да ли је српска влада изабрала пут стварања велике Србије или пут југословенског уједињења,¹⁸ италијански захтеви ишли су насупрот српских националних интереса. Продор Италије на јадранску обалу значио је

велику опасност и непремостиву препреку ратним циљевима Краљевине Србије.

Током 1916. године Енглези су и даље стајали на становишту да Србији треба дати проширење у Босни и Херцеговини и Славонији, али увек уз услов да се Македонија препусти Бугарској.¹⁹ Смена владе у Великој Британији децембра 1916, када је Дејвид Лојд Џорџ постао премијер, донела је минималну промену енглеске политике према српском питању. У првом меморандуму после формирања нове владе појавила се идеја о сепаратном миру са Аустроугарском. Истовремено, југословенска краљевина била је замишљена као федерална јединица у преуређеној Хабсбуршкој монархији. Србији је додељена Босна и Херцеговина и дозвољено уједињење са Црном Гором.²⁰

Крајем 1917. британска политика према Србији и федералном уређењу Хабсбуршке монархије добила је своје јасније обресе. Сада се појављују две различите концепције решења балканског проблема. Једна група британских политичара предлагала је да Србија уђе у оквир дунавске царевине. Друга струја остала је верна плановима из 1915. и 1916. године.²¹ Током преговора о сепаратном миру са Аустроугарском између енглеског генерала Сметса и Менсдорфа, Велика Британија је поновила своју намеру да никако не жели распад Хабсбуршке монархије.²²

Најзад, тек у лето 1918. британски кабинет коначно се изјаснио у корист југословенског уједињења у јединствену и независну државу.²³

Пратећи свој древни правац равнотеже на Балкану, Енглези нису никако били одушевљени стварањем велике Србије. Једна таква творевина пореметила би укупан однос снага на југоистоку Европе. Због тога су Британци упорно инсистирали да обе империје, и Хабсбуршка и Османска, преживе рат по сваку цену. У том погледу ништа се у енглеској политици није променило од почетка деветнаестог века. Њихово задоцнело прихватање југословенске идеје само површно изгледа као одустајање од овог политичког курса. Уствари, Енглези су на крају схватили да ће будућа уједињена Југославија бити Аустроугарска у малом - многонационална држава са сличним унутрашњим тешкоћама као што је била Хабсбуршка монархија. Ако више није било могуће сачувати Аустроугарску, онда је требало створити нову државу налик на њу. А то је била Југославија. Довољно велика да одржава стабилност на Балкану, а довољно слаба изнутра да би прерасла у регионалну силу сама за себе. Принцип који је вредео за Беч, пренет је на Београд.²⁴

Понуде Велике Британије за стварање велике Србије помињане су само докле је рат трајао и докле његов коначан исход није био из-

вестан. Улога српске војске у сламању отпора централних сила била је претежан разлог што су Енглези чинили такве понуде и Србе убедили у своје добре намере. Али и тада, као по правилу, свака помисао на српско проширење на запад и север подразумевала је одустанак од територија на југу. Тако сви ти британски планови за велику Србију више подсећају на пресељење Србије ка западу, него на истинско обједињавање свих српских земаља.

Наивно је било очекивати од великих сила, од Уједињеног краљевства посебно, да ће свим срцем стати на српску страну и дозволити остварење српског националног уједињења. Крај рата донео је видљиве промене граница, али се однос снага и светске политике према српском питању није променио. Напротив.

* * *

Одлучујући корак ка стварању заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца учињен је у лето 1917. године на Крфу. Крфска конференција, на којој су са једне стране стајали чланови Југословенског одбора а са друге српска краљевска влада, донела је декларацију о будућем устројству заједничке државе. Овај споразум често се узима као подлога југословенског уједињења, мада је његов карактер и даље споран. И са правног и са политичког становишта.

Крфска конференција одржана је између 15. јуна и 20. јула 1917. После дуге и мучне расправе најзад је сачињен један спис у којем су одређени основи за будуће уједињење. Декларација је пошла од претпоставке народног јединства јужних Словена и истакла на прво место право на народно самоопредељење. За овај други принцип, разуме се, највише су били заинтересовани Хрвати. Споразум је предвиђао да се држава назове Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и да на њеном челу буде краљевска породица Карађорђевића. Углављено је и то да будућа заједница буде уставна, парламентарна и демократска монархија. Утврђено је опште право гласа и зајемчене су све грађанске и политичке слободе. На крају је договорено да ће о уставном уређењу одлучивати слободно изабрана Уставотворна скупштина и да ће се устав довести "бројно квалификованом већином."²⁵

Крфска декларација јесте постала темељ југословенског уједињења. Тачно је и то да су основна начела истакнута на Крфу пренесена у Видовдански устав 1921. Али, колико год то звучало парадоксално, побуде обеју страна биле су привремене, и у самој бити различите. Свако је у том споразуму видео оно што је у том тренутку њему било потребно и корисно.

Пашић је упорно избегавао писмени уговор са Југословенским одбором догод је постојала царска Русија. Русија је једина била распо-

ложена да види православну Србију на Балкану пре него једну измешану заједницу католика и православних. После пропасти руског царства фебруара 1917, Пашић је потписао декларацију највише због тога да би западним савезницима показао немогућност опстанка Аустроугарске. Али, ни сам Пашић није мислио да иде даље од те декларације. Његово уверење о присаједињењу аустроугарских крајева Краљевини Србији у суштини није било поколебано. Ствар је била само у новој тактици у односу на промењене међународне прилике.²⁶ Поред тога, Пашић је био притиснут опозицијом самосталаца који су увелико инсистирали на интегралном Југословенству. У спрези са Југословенским одбором, они су могли да угрозе примат радикала на кормилу Србије. Опозиција је била само за неколико посланика слабија од радикалне већине у српском парламенту. Отуда је настала Пашићева бојазан да би могло доћи до споразума између српске опозиције и јужних Словена из Аустроугарске без радикала, па и против њих. И то је био један од Пашићевих разлога да прими декларацију.

Српска влада је одбила предлог Југословенског одбора да се одржи један национални конгрес на којем би учествовали посланици Народне скупштине Србије, чланови Југословенског одбора и Црногорског одбора за народно уједињење, представници српске војске и оста-

лих јужнословенских организација под председништвом Регента Александра.²⁷ Пашић није био спреман да призна Југословенски одбор ни под којим условима, па чак ни у случају да се Југословенски одбор обавезе да ће следити политику српске владе.²⁸ Из овога јасно излази да је Пашић Крфску декларацију узимао за даљу будућност. У том тренутку сва власт морала је остати у надлежности српске владе.

Још поводом оснивања Југословенског одбора 1915. његов председник др Анте Трумбић одредио је општи правац будуће политике:

"Наша организација има да ради, разумије се, у споразуму са Србијом, али не у њезино име и то сада посве приватно и без вањске етикете. Касније када дођу догађаји и сазрије ликвидација Аустроугарске, наша организација имала би да се и формално образује као комитет јужнословенских земаља подложних Аустроугарској и као такав иступит ће пред европску јавност са задатком да ради на ослобођењу наших земаља као цјелине, без обзира на судбину Србије и Црне Горе."²⁹

Хрвати су, са своје стране, држали да су укупне околности такве да је њихов интерес у приближавању Србији. И они су тражили начина да своје питање отворе пред светом. За њих је Крфска декларација била само један од могућних путева да своју намеру остваре. На само две недеље пре почетка Крфске конферен-

ције, 30. маја, Југословенски клуб у бечком парламенту донео је једну другу декларацију тзв. "Мајску декларацију". У њој је између осталог изнето:

"На темељу народног начела и хрватског државног права, захтијевају уједињење свих земаља у монархији у којима живе Словенци, Хрвати и Срби у једно самостално, од сваког господства туђих народа слободно и на демократској подлози основано државно тијело под жезлом Хабсбуршко-лоренске династије."³⁰

У августу 1917. одржан је скуп хрватских политичара у Загребу на којем је истина уздржано примљена Крфска декларација, али је јасно изражена потреба да се очува хрватска државност у новој држави.³¹

Тако је Крфска декларација била наизглед чврста основа за југословенско уједињење и доказ сагласности о уређењу заједничке државне заједнице. Али, испод тог формалног споразума остале су све разлике и у интересима и у схватању уједињења.

Пут ка југословенском удруживању све је више личио на низ компромиса између српског и хрватског национализма, него на стварање заједничке националне идеологије. Права природа српско-хрватских односа најбоље се показала на Женевској конференцији одржаној почетком новембра 1918. У приликама у којим су западни савезници сасвим прихватили распад Хабсбур-

шке монархије и идеју о формирању независне јужнословенске државе, поново су се срели политички представници Краљевине Србије (Никола Пашић), чланови Југословенског одбора (др Анте Трумбић) и Народног вијећа (др Антон Корошец).³²

Међународне околности у том тренутку биле су такве да је Енглеској и Француској више одговарала југословенска држава него проширена Србија и оснажена Италија са доминантним положајем на Јадранском мору, а тиме и у Средоземљу.³³

Од свих споразума који су водили братимљењу јужних Словена, Женевска декларација изазвала је највише протеста и недоумица. Мада уопштеног карактера овај документ је успоставио два основна принципа. Начело народног јединства Југословена, тј. њихову вољу да уђу у државну заједницу и чињеницу постојања три јужнословенске државе (Србије, Црне Горе и Државе СХС). Женевска декларација је потврдила договор са Крфа по којем се будуће коначно државно устројство има уредити у Уставотворној скупштини. Оно што је овај споразум учинило спорним јесте привремено решење до сазивања Конституанте. За тај период декларација је предвиђала постојање две државе (Србије и Државе СХС) које се добровољно удружују у заједницу као њене равноправне чланице. Црној Гори је остављено да сама одлучи хоће ли се

придружити новој држави. Женевска декларација је закључила да српска влада и Народно вијеће "обављају послове сваки у свом унутрашњем и територијалном делокругу на редован начин какав где постоји."³⁴ Привремена влада од дванаест чланова требало је да се бави искључиво питањима од општег интереса: спољашњом политиком, војском, поморством и припремањем Уставотворне скупштине. Свака од уговорница стицала је право да именује по шест представника у заједничком министарству. За почетак именовано је шест министара, по три са сваке стране. Српски министри полагали су заклетву српском Краљу, а они други Народном вијећу у Загребу.

Женевски документ успоставио је дуалистичко решење јужнословенског уједињења и посредно наговестио федерално уређење будуће државе. Одредба по којој је привремена влада била дужна да делује "у вези са народним владама" држава чланица уводила је и један елеменат конфедерализма у међусобне односе два равноправна државна субјекта.³⁵

Дух Женевске декларације несумњиво је преузет из Аустроугарске нагодбе од 1867. Под утицајем хрватских захтева, али и интегралног Југословенства по сваку цену српске опозиције,³⁶ Пашић је био приморан да попусти и стави свој потпис на Женевски споразум. Од међуна-

родних чинилаца, посебну улогу у овоме имала је Француска.³⁷

Веома нерасположени према ономе што је углављено на Леманском језеру, и Регент Александар и чланови српског министарског савета одбили су погодбу из Женева. Посебно је Стојан Протић, у том тренутку заступник председника владе у Београду, био непомирљив у овом питању:

"Југословенски политичари су се ослободили српском и савезничком заслугом, али се нису ослободили духовно. Они су још у идеологији аустроугарској."³⁸

И поново:

"Намера југословенских политичара јесте да се Срби Босне и Херцеговине, Срема и Славоније, Далмације и Лике, Бачке, Баната и Барање одвоје од Србије, па да се направи фронт према Србији."³⁹

Протић је са Крфа одмах упутио депешу Пашићу у којој је најавио оставку читавог кабинета и препоручивао демисију самом председнику владе:

"Оно што та господа подвлаче и сада желе, то је чудо од владе каква никад и нигде није постојала, то је израз неповерења према Вама лично и против Србије... сматрам да је потпуно неумесно да се министри заклињу неком другом осим нашем Краљу који је наш заједнички владар... молимо Вас да примите наше оставке..."

сматрамо да у таквој ситуацији више ни за Вас нема места у таквој влади" ...⁴⁰

Поводом Женевске декларације Протић је послао поруку представницима Народног вијећа, Корошецу и Чингрији, у телеграму упућеном српском посланику у Лондону Јовану Јовановићу. У тој депеши од 25. новембра 1918. стоји и ово:

"Наша браћа имају сама, између себе да одлуче - примају ли искрено, јасно и чисто јединство државно и народно у облику једне модерне, уставне, парламентарне и демократске монархије са Династијом Карађорђевића на челу, на основи Крфске декларације - или не. Конституанта у којој би и Србија учествовала, не може о томе решавати јер ми о две ствари никакву дискусију не допуштамо - о монархији и о династији Карађорђевића. Својој браћи ван Србије остављамо пуну слободу да се они сами о томе одлуче.

Ако они то приме, онда ће бити јединства државног и народног и биће добро свима и целом народу; ако то не приме и одустану од Крфске декларације, биће велика штета коју ћемо дубоко жалити, али онда ћемо ићи сваки својим нутем: Срби са Србима, а Хрвати и Словенци са Хрватима и Словенцима."⁴¹

Протић се још неколико пута враћао овом проблему. Крајем 1921. дословно је поновио истоветно гледиште:

"Ако се на таквој једној здравој и довољно широкој основи споразумемо... онда је то добро за цео наш народ, за све три гране нашег народа.

Ако се то, противно нашој жељи искреној, покаже немогућно, онда ми имамо отворен пут да извршимо једну ампутацију, иако болну али неизбежну, па да свакој страни оставимо пуну слободу."⁴²

Ни годину дана доцније није променио свој став:

"Или ћемо се поштено споразумети или, брате, да се у пријатељству растанемо, јер је и то боље него да се супротстављамо као два јунака са запетим пушкама."⁴³

Већ 18. новембра Никола Пашић саставио је ново министарство, али је постало јасно да ће Женевска декларација остати мртво слово на хартији. Нити је српска влада на Крфу желела да призна уговор из Женеве, нити је то учинило Народно вијеће у Загребу. Нарочито је Светозар Прибићевић био противан овом споразуму. Уједињење је наизглед узело сасвим други правац. Оно што је овде битно, међутим, јесте то што је састанак у Женеви јасније него иједан други, показао праве циљеве и намере обе стране. Жеља за заједничком државом била је само формално јединствена. Све остало је било до те мере различито да је морало да изазове сукобе и неспоразуме.

* * *

Одмах после акта о уједињењу, па и пре њега, у покушајима да се постигне сагласност различитих учесника у стварању Југославије, основна питања нису била чисто идеолошка. Чак ни онда када је на први поглед изгледало тако.

Нова држава која иза себе није имала заједничку прошлост уједињених народа наметала је, на првом месту, решавање проблема националне природе. Сви преговори о уједињењу од Крфске декларације, преко Женевске конференције до коначног уједињења и карактера будућег устава, стављали су у средиште питања о уређењу државе са националног становишта. Тај правац се наставио и у заједничкој држави.

Подлога свих неслагања и супротних погледа била је у суштини национална. То значи да је залагање за одређена политичка решења (слобода избора, уставност, парламентаризам, демократске слободе итд.) увек крило напоре да се обезбеди повољнији положај за једну од нација које су ушле у Југославију. Ниједно гледиште није било суштински идеолошко, засновано на политичком уверењу. Многи су Југославију схватили као принудну творевину чији је једини задатак да осигура несметано национално

конституисање.⁴⁴ Идеја о заједничкој држави била је од другоразредног значаја.

Несрпске политичке странке веома лако су се прилагодиле новонасталим политичким приликама. И то из два основна разлога.

Прво, оне су, и у случају Хрвата и у случају Словенаца, чиниле јединствене и организоване представнике својих нација. Хрватска републиканска сељачка странка (доцније Хрватска сељачка странка) била је далеко највећа и најутицајнија организована групација у Хрватској.⁴⁵⁴⁶ Остале хрватске партије (Хрватска тежачка странка, Хрватска заједница и Хрватска странка права) биле су много мање и по бројности и по утицају.⁴⁷ У питањима од националног значаја све су деловале као национални блок. Словенска људска странка била је, свакако, најзначајнији политички чинилац Словенаца.⁴⁸

Друго, њихова претходна искуства у Хабсбуршкој монархији била су сасвим блиска њиховом деловању у околностима тек створене југословенске државе.⁴⁹ И хрватске и словеначке странке стекле су навику да се залажу не за политичка начела и идеолошка уверења, већ за што истакнутије место својих представника у мађарским или аустријским државним телима. Читава њихова активност сводила се на борбу за аутономију у оквиру Аустроугарске. Ту политику наставиле су и у Југославији. Нова вишенационална држава заменила је стару. А то их је

водило идеји федерализма. Оне најупорније и до сепаратизма.⁵⁰ Сам Светозар Прибићевић постао је свестан ове особине јужних Словена из Аустроугарске, па је зато и изјавио у Уставотворној скупштини:

"Кад расправљамо, господо, о државним питањима и пословима избија из нас један дух који се не примећује овамо у овим странама у Србији која има своју државну независност већ сто година. Код нас се показује из оних крајева извештан дух негације, незадовољства, разарања.. Живели смо, господо, у једној туђој држави коју нисмо сматрали својом државом: све што смо морали тој држави давати, давали смо под "мораш". Све што је та држава узимала од народа, сматрао је народ да ће се против њега окренути; тај народ мрзео је ту државу у којој је живео и све што је од те државе долазило сматрао је као наперено против себе. Отуда се уврежио у народ тај дух негације против државе: тај дух треба терати из нас" ...⁵¹

У прилог оваквом закључивању може да послужи и податак да су све несрпске партије носиле на првом месту националну ознаку у својим називима.

Веома слично држање у политици имале су и оне партије које су заступале мање националне групе (Југословенска муслиманска организација, Црногорска федералистичка странка, итд).

Одмах после уједињења оне странке чији је главни ослонац био међу Србима поделиле су се на две велике групе: радикале и демократе.⁵²

Народна радикална странка била је политичка организација са највећом традицијом и политичким наслеђем у Србији. Предвођена таквим политичарима какви су били Никола Пашић, Стојан Протић и Миленко Веснић, она је и у Југославији задржала једно од најважнијих места на лествици политичких чинилаца.⁵³

Демократска странка је основана почетком 1919. од припадника самосталаца, напредњака, либерала, дела Хрватско-српске коалиције и још неколико предратних политичких људи. Одмах је стала у ред најутицајних и највећих партија у Краљевини.⁵⁴

На изборима за Уставотворну скупштину од 28. новембра 1920, те две странке добиле су далеко највише гласова, а тиме и највећи број посланика. Демократи - 319.448 гласова и 92 посланичка места, радикали - 284.575 гласова и 91 скупштински мандат.⁵⁵

Наредни парламентарни избори одржани су 18. марта 1923. Снага Народне радикалне странке порасла је на 108 посланичких места (562.213 гласова), док су демократе доживеле убедљив пораз и освојиле само 51 место у парламенту (400.342 гласа).⁵⁶

Разлике су постојале између ове две политичке странке у оба дела њихових програма.

Више у погледима на национално питање него у питањима политичке идеологије. Чак и кратко-трајне коалиције у које су улазили у неколико махова, биле су израз тренутних интереса, никада резултат истинске политичке блискости.

Радикали су током читаве своје историје стављали демократско државно устројство изнад свих других политичких начела. Идеја парламентарног облика владавине, заснованог на систему поделе власти, општем праву гласа и локалној самоуправи биле су основе радикалног политичког програма још из 1881. Одувек су се залагали за ограничење власти Круне и за заштиту свих демократских слобода. То су задржали и у првим данима југословенске државе.

Али, основни проблем уједињене државе није било питање демократског парламентаризма. Тај проблем се пре свега састојао у супротстављеним гледиштима о месту и улози појединих територијалних и националних јединица у заједничкој држави. У стварности питање се сводило на различите варијанте државног уређења од јединствене државе, преко разних облика децентрализације, до идеја о федералном устројству и прикривеном сепаратизму.

Сасвим је јасно да се Радикална странка у новим политичким околностима врло тешко сналазила. Изгубила је своје главно упориште у политичкој идеологији и морала је да уђе у борбу за коју није била ни прилагођена, ни спрем-

на. Отуда су се у самој Радикалној партији од самог почетка појавили различити погледи на проблем државног устројства.⁵⁷ Без обзира на ове супротности, које су нарушиле јединство странке и ослабиле њену снагу и утицај, политичка позадина је увек била истоветна. Све струје међу радикалима желеле су да се што пре реши национално питање и да нова државна заједница што пре уђе у редовно политичко стање. Управо о томе речито говори програм Радикалне странке из 1920:

"Под једном јединственом државом разумемо државу с једним парламентом, коме одговара државна влада и који заједно с Краљем има неподељену суверену законодавну власт за целу земљу. Као даљу карактеристику ове јединствене државе Радикална странка сматра самоуправни принцип проведен кроз целу државну и друштвену машину... с тим да је за велику област меродаван исти тај принцип самоуправе, тј. област треба да је толико велика да овај принцип може доћи до истинског изражаја свога, с једне стране, а с друге, да она својом величином и надлежношћу не стави у питање јединственост државе."⁵⁸

Мисао о првенству демократских слобода над свим другим политичким начелима развио је Стојан Протић:

"Ако наши Војвођани или Босанци, или Старо-Србијанци, или Црногорци или Хрваћа-

ни, не могу да још поднесу ону меру слободе коју Србија има, и на коју Србија још после свога полувековног политичког и парламентарног живота има право полагати, онда нека они остану на оној мери која је за њих, или коју особите прилике у њих налажу за прво време.⁵⁹

Радикали нису израсли као партија националног блока. Та им је улога наметнута. Зато није ни чудо да су се у томе тешко сналазили.

На другој страни, Радикална странка била је носилац српске државотворности. И у Србији и у Југославији. Али, измењене политичке прилике учиниле су да у Југославији буде много мање успешна него у Србији. Уједињена држава захтевала је савез националних странака, а не идеолошки блок. Радикали су могли да предводе овај други. Нажалост, за онај први нису имали ни искуства ни разумевања. Радикална партија била је и остала српска странка, којој је неопходно национално јединство да би могла да дејствује с успехом. Јер, национално је увек моћније од идејног. Вероватно зато што је засновано на пристрасном и осећајном.

Сви покушаји појединих радикалних првака да пронађу одговарајуће национално решење у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца завршили су се поразом. И сама Радикална странка губила је своје најбоље људе у неслагањима и размимоилажењима у националном пи-

тању. Тиме су изгубили сви. И Југославија и радикали.

Друга велика партија у новој држави, са седиштем у Београду, била је Демократска странка. Њен положај и деловање на новој политичкој позорници били су донекле друкчији од положаја и деловања Радикалне странке.

Од самог почетка своје организације, демократи нису наступали као потпуно монолитна групација. Сасвим је било очигледно да постоје две струје у оквиру Демократске странке. Једна, коју су сачињавали прваци из Србије, највећим делом некадашње Самосталне радикалне странке, и друга у којој су се окупили бивши чланови Хрватско-српске коалиције, Срби из Аустроугарске. На челу прве групе стајао је, додуше незванично, Милорад Драшковић. Другу је предводио Светозар Прибићевић.⁶⁰

Оно што је битно за став демократа⁶¹ према националном питању, тј. политичкој идеологији, јесте то што су се две групе највише разликовале међу собом управо у томе. Следбеници Светозара Прибићевића, за собом су имали слично искуство у политици оним несрпским политичким партијама. И они су се борили за значајније место и улогу свога народа у Хабсбуршкој монархији. И за њих су питања демократског система била од неупоредиво мање важности. Тај менталитет пренели су и у Југославију.

Идеја јединствене и централизоване државе има своје корене у схватањима ових политичара, исто као што идеја федерације потиче од хрватских политичких странака. И једни и други су проблем посматрали из истоветног угла. Само су тачке гледишта биле различите.

Што је време више пролазило постајало је јасније да и српске политичке странке прихватају нова правила националне политике. Једним делом под притиском околности, а другим под утицајем српских политичара из Хрватске. Питања политичког устројства уједињене државе полако су губила значај пред налетима узбурканих националних жеља. Уместо да Југославија постане демократска заједница у којој ће сваки појединац моћи слободно да изражава своја политичка уверења, она се претворила у бојно поље сукобљених националних интереса.

Закључци који се могу извести из овог правца размишљања су и сложени и далекосежни. Зато на овом месту нема смисла трагати за њима. Једино би можда требало застати и замислити се над једним основним питањем.

Да ли је уопште могућно помирити различите националне интересе и темеље праве демократије?

Или једни искључују друге?

* * *

Међународне прилике драстично су се измениле од почетка 1918. Априла месеца претходне године Сједињене америчке државе ушле су у рат на страни Антанте као "придружна сила". Наилазило је време коначног расплета.

Амерички председник Вудро Вилсон објавио је у јануару 1918. манифест ратних циљева САД изложених у чувених "Четранест тачака". Овај програм послужио је доцније као основ за мировну конференцију у Паризу (18. јануар 1919. - 20. јануар 1920). Сасвим сажето, "Четрнаест тачака" огледале су се у следећем:

1. Поништавање свих тајних дипломатских уговора;
2. Слободна пловидба свим морима;
3. Уклањање економских препрека у што већој мери;
4. Смањење наоружања;
5. Непристрасно уређивање колонијалних захтева;
6. Ослобођење руске територије;
7. Обнова Белгије;
8. Ослобођење Француске и повраћај Алзас-Лорена;
9. Преправљање италијанских граница "дуж јасно препознатљивих националних линија;"
10. Аутономан развој народа Аустроугарске;
11. Ослобођење територија Румуније, Србије и Црне Горе уз излазак Србије на море;
12. Самоуправа народима у Отоманском царству и слободан пролаз кроз Дарданеле;
13. Стварање независне Пољске са слободним и безбедним изласком на море;
14. Организовање светске заједнице народа са циљем да се гарантује независност свих држава.

Угледајући се на Вилсонов програм, Париска мировна конференција одбила је да призна иједан тајни уговор склопљен за време рата. Ово је, пре свих споразума, вредело за Лондонски пакт из 1915, иако су италијански представници упорно инсистирали на примени његових одредби.

Програм "Четрнаест тачака" уствари је истакао на првом месту начело народног самоопредељења. Мада се ни у једном члану не говори непосредно о примени овог принципа, читав садржај управо указује на основни смисао документа. Национално самоопредељење може се дефинисати и другим речима као - национална држава. Конференција у Паризу трудила се да овај општи принцип доследно примени, али су, као и увек, одређени интереси сила победница надјачали тежњу за универзалним начелом.

За српску ствар, било је од највеће важности то што ни Вилсонов манифест, ни ратни програм Велике Британије такође с почетка 1918,⁶² нису спомињали распад Аустроугарске. Оба програма предвиђала су опстанак Хабсбуршке монархије федеративно преуређене. Тек је 26. јуна 1918. америчка администрација прихватила као свој циљ разбијање "вештачке аустријске империје."⁶³

Србија је, дакле, против себе имала две опасности: очување Хабсбуршке монархије и улазак Италије на Балкан. Као резултат победе

у Првом светском рату Србија је очекивала испуњење два главна циља: распад Аустроугарске којим би се остварило ослобођење и присаједињење аустријских Срба, а потом и Хрвата и Словенаца из Монархије и добијање изласка на Јадранско море. Инсистирање на југословенском уједињењу као најважнијем задатку српске политике требало је да неутралише обе ове опасности и да буде најпогоднији начин за остварење оба ова циља.

* * *

Две године после стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, састала се Уставотворна скупштина на дан 12. децембра 1920. Рад Конституанте трајао је више од шест месеци. Најзад се завршио доношењем устава 28. јуна 1921.⁶⁴

Питање карактера заједничке државе поставило се као главни камен спотицања још од самог тренутка уједињења. Зато је неопходно, пре свега, размотрити те супротне погледе на државу. Једино ће се тако моћи да схвати права природа првог југословенског устава, али и суштина југословенског неспоразума.

У основи овог проблема лежало је питање националних и државних права појединих народа који су ушли у нову државну заједницу. Две тежње, српска и хрватска, прилично су јас-

не. Обе су полазиле од својих појединачних историјских и националних интереса и, због те разлике, одмах дошле у колизију. Треће схватање било је у суштини оно које се обично назива - интегрално Југословенство.

Настанак и садржина ових гледишта захтевају посебну и подробнију анализу.

Хрватско гледиште заснивало се не на политичкој и правној реалности, него на једној државноправној конструкцији пренесеној из Хабсбуршке монархије. Нестанак Аустроугарске вратио је Хрватској државни субјективитет. Закључци Хрватског сабора од 29. октобра 1918. несумњиво указују на овај правац резонавања: 1. Престају сви државни односи између Краљевине Хрватске, Славоније и Далмације с једне стране и Краљевине Угарске и Царевине Аустрије с друге стране; 2. Далмација, Хрватска, Славонија са Ријеком проглашује се посве независном државом, те према модерном начелу народности, а на темељу народног јединства Словенаца, Хрвата и Срба, приступа у заједничку народну суверену државу Словенаца, Хрвата и Срба; 3. Свеопћа народна уставотворна скупштина свега уједињенога народа Словенаца, Хрвата и Срба одлучит ће се унапред одређеном квалифицираном већином која потпуно заштићује од сваког мајоризирања коначно како о форми владавине, тако и о унутрашњем државном устројству наше државе, утемељене

на потпуној равноправности Словенаца, Хрвата и Срба; 4. Хрватски сабор признаје Народноме вијећу врховну власт у држави Словенаца, Хрвата и Срба.⁶⁵

У време уједињења, дакле, није постојала само суверена Краљевина Србија, него и независна хрватска држава. Та два равноправна чиниоца водили су преговоре и утаничили услове уједињења. То се нарочито односило на поступак доношења уставног акта. Тако је јужнословенска заједница, према хрватском тумачењу, настала као једна врста нагодбе између две независне државе као представника две слободне нације. Сличност са аустроугарским узором више је него очигледна.⁶⁶

Као добар пример може да послужи навод из говора Мате Дринковића посланика Хрватске заједнице (Народни клуб) у Уставотворној скупштини. Позивајући се на закључак Хрватског сабора од 29. октобра 1918. и на "напук" Народног вијећа делегацији за преговоре о уједињењу, он је рекао и следеће:

"Пошто ова скупштина неће да води о томе рачуна, него дапаче хоће да руши темеље на које је ова држава постављена и хоће да наметне земљи устав средством бројне мајоризације не обазирајући се на стајалиште представника хрватског народа, Народни клуб је приморан да, док се не дође на већ утврђено стајалиште споразума које искључује мајоризирање Хрвата,

порекне као што и изрично пориче законитост ове скупштине и њезино право да даде устав пуноважан за Хрватску и хрватски народ.⁶⁷

Српско становиште истицало је чињеницу по којој је само Србија имала неспорно међународно признање и унутрашње уставно уређење. Србија, дакле једна суверена држава, изишла је из рата као сила победница. Из тога се закључивало да су се аустроугарски Југословени присајединили Србији, која је са своје стране пренела на нову државну заједницу свој спољашњи субјективитет, своју Краљевску лозу и Круну, као и свој укупан унутрашњи поредак. Сазивање Уставотворне скупштине требало је да буде природан наставак унутрашњег изграђивања државе на темељима претходног српског државног система. Унутрашњеправни дисконтинуитет примљен је само условно. Као уступак и израз добре воље.

У прилог овом схватању ишло је и то што су велике силе одговориле одречно на молбу Народног вијећа да буде признато као влада Државе Словенаца, Хрвата и Срба. Молба је упућена 3. новембра 1918. владама Француске, Велике Британије, Сједињених држава и Италије.⁶⁸ Само пет дана доцније, 8. новембра, једино је српска влада пристала да призна Народно вијеће као легитимног представника аустроугарских Југословена. И ово се тумачило као

гест великодушности према страни чији је статус био у најмању руку споран.

Међународноправни континуитет између Краљевине Србије и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца убедљиво је потврђен у Уговору о заштити мањина од 10. септембра 1919. У тачки 12. овог уговора каже се и ово:

"До закључења нових уговора и конвенција Државу Срба, Хрвата и Словенаца обавезиваће пуноправно сваки уговор, конвенција или споразум у којима су Србија с једне стране и једна, ма која од главних сила савезничких и удружених с друге стране, биле стране уговорнице на дан 1. августа 1914. године или после тог датума, а исто тако и све обавезе које је примила Србија према главним силама савезничким и удруженим пре и после тог датума."⁶⁹

За Србију, питање државног континуитета готово да је било излишно. Сва своја народна и државна достигнућа и успехе Србија је била спремна да подари својој тек ослобођеној браћи. Отуда је било потпуно природно да Југославија буде продужетак српске државности.

Концепција интегралног Југословенства била је нарочито распрострањена међу српском и хрватском интелигенцијом, али је слабо продирао у шире слојеве и једног и другог народа. Ово уверење оснивало се на једној неисторијској претпоставци: Срби, Хрвати и Словенци су један народ који је низом историјских неприли-

ка и вољом великих сила био подељен и остављен без своје националне државе. Разлике у вери, обичајима и политичком развоју настале су као последица тог насилног раздвајања. Отуда су се Југословени поделили на племена, а не на нације и отуда су неједнакости међу њима само племенске, а не националне. Уједињење је дошло као остварење те давнашње и природне жеље за заједничким државним животом јужних Словена. Творевина која је потом настала зато и јесте нова држава са новим уставним устројством. Ово гледиште темељило се на претпоставци о "троименом народу" и једном језику "српско - хрватско - словеначком". Главни носилац овог гледишта била је Демократска странка, која је у својим редовима успела да окупи већину поборника ове идеје, али није успела да је претвори у општу националну идеологију.⁷⁰

* * *

Тако су се на политичкој сцени сусрела три различита схватања карактера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Испод овог формалног размимоилажења криле су се три националне идеје. Две старије и историјске, српска и хрватска, и једна нова - југословенска.⁷¹

Српска и хрватска биле су истинске националне идеологије од којих је прва израсла на

темељу изградње националне државе, а друга у борби за аутономију против централне власти. Српска се претстављала као традиционално државотворна, хрватска као федералистичка, на граници сепаратизма. Срби су штитили оно што су дотад достигли без претеране жеље да се сасвим утопе. Хрвати су тражили остварење оног статуса федералне јединице који никада нису успели да издејствују у Хабсбуршкој монархији и на тај начин учине први корак ка сопственој државности.

Југословенска мисао била је више наднационална него чисто национална. Она је претпостављала брисање националних особина и историјског наслеђа које су Срби и Хрвати већ били стекли и на њима изградили своје идеологије. Југословени, свесни недовољне снаге свога уверења, инсистирали су на унитарној државној организацији као најпогоднијем средству којим се може учврстити југословенска идеологија.

Победу је, на крају, однела идеја интегралног Југословенства. Видовдански устав је доследно утемељио организацију засновану на претпоставци о јединственом народу, јединственом језику и јединственој држави.⁷² Истини за вољу, југословенска концепција била је ближа српском гледишту него хрватском. Она је бар јемчила централну државу, ако се и одрекла свог искључиво српског карактера. Српска идеја је великим делом постала државна, а све ма-

ње остајала национална. По цену националног, Срби су прихватили Југословенство.

Видовдански устав је, међутим, ишао право насупрот хрватског схватања и нације и државе. Он је у сваком погледу одрекао историјско право Хрватима на аутономију, а камоли на федерацију. Упоредо с тим, опште право гласа које Хрвати нису уживали у Аустроугарској, сада је дало полета хрватском националном покрету. Устав је донет у споразуму представника Српства и Југословенства, иако су његове одредбе одражавале гледишта искључиво ове друге концепције.

Тада су се и побркали српски појмови нације и државе. Наднационално Југословенство требало је да дође уместо националног Српства. За Хрвате, ствари су постајале све јасније. За Србе, све замршеније. Стварањем Југославије, хрватски национализам добио је помоћ коју раније није имао. Српски национализам нашао се на брисаном простору, распет између националне интеграције и државног разлога. Уједињење је Хрвате приближило крајњем исходу - образовању националне државе. Србе је удаљило од већ достигнутог циља.

Клице потоњих заблуда и посртања налазиле су се управо у чину од 1. децембра 1918. године.

1 О овоме је писао Првнслав Грисогоно 1938. године:

"Ни у програму, ни у интенцијама те организације (Српско-хрватска коалиција, прим. М.Ст.П.) није било ослобођење и уједињење свих Југословена око Београда."

Уједињена Југославија, Љубљана 1938, 56.

И поново:

"Кумановска битка у том смислу је прави датум јер се њоме размимонлажења коме ће се и око кога центрума да изврши уједињење и ослобођење дефинитивно решило у корист Карађорђевића и Београда,"

Грисогоно, 59

2 Грисогоно 71

3 М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914. године*, Београд 1973, 84

4 Екмечић, *Ратни циљеви*, 87

Љубинка Трговчевић, *Српски научници и југословенско уједињење*, Београд 1988, 30-32

5 *Дипломајтски архив СФРЈ*, политичко одељење, Пашић Спалајковићу, строго пов. бр. 4600 фасц. XXII, шифра 80.

6 Драгослав Јанковић "Нишка декларација", *Историја XX века*, Ц, 1969, 25-26

7 Грисогоно 63

8 Постоје и другачија мишљења. Тако је Анте Смит Павелић тврдио да је Нишка декларација уствари заступала идеју српског уједињења под велом уједињења Срба, Хрвата и Словенаца. Он је даље сматрао да је овај програм значајно укључење Хрвата и Словенаца у велику Србију под условом да прилике то дозволе после рата. По овом аутору Пашић се највише прибојавао одлуке савезника да подрже стварање независне Хрватске која би обухватила све или највећи део хабсбуршких јужнословенских територија.

- Видети: Анте Смит Павелић, *Др Антје Трумбић: проблем хрватско-српских односа*, Минхен 1959, 34-35
- 9 *Историја српског народа VI-2*, 68-70
- 10 Драгослав Јанковић, "О утицају првог светског рата на решавање југословенског питања", *Сиварање југословенске државе 1918. године*, Београд 1989, 145
- Милорад Екмечић, *Сиварање Југославије 1790-1918*, Београд 1989, 696
- 11 *Public Record Office (Архив Србије)*, Salisbury to Cross, Berlin, 19.06.1878, FO 78, vol 2899
- 12 Видети: Драгољуб Р. Живојиновић, "Велика Србија или Југославија? Велика Британија и југословенско уједињење 1914-1918", *Архив за историју здравствене културе Србије*, 18, 1989, 95
- 13 Живојиновић, 98-99
- 14 *Public Record Office*, Grey to Buchanon, 10.08.1915, FO 371, vol 2265. Захтев сила Антанте био је упућен Србији први пут 30. августа 1914, а доцније је поновљен у нотама од 25. маја 1915. и 3. августа исте године.
- Видети:
Историја српског народа VI-2, 84-45.
- 15 Италији је обећана територија Italia Irredenta (Трентино, јужни Тирол, Истра, Горица, Трст, велики део далматинске обале од Лисарнице и Трбња до рта Планка са Задром осим острва Брач, Кварнерска острва), део Албаније око Валоне, сувереност на Додеканским острвима, турска провинција Адолија у малој Азији, колонијална проширења у Африци, као и удео у ратној штети.
- Видети:
A.J.P. Taylor, *The First World War*, Penguin Books, 1963, 89-90
Charles & Barbara Jelavich, *The Establishment of Balkan National states 1804-1920*, Washington University Press, 1977, 288

- 16 Праве услове Лондонског уговора обелоданили су бољшевици 1918. после совјетске револуције када су одбили да приме обавезе које је преузела царска Русија. Овом уговору највише се супротстављао амерички председник Вудро Вилсон због отвореног кршења националног принципа. Зато су Сједињене државе одбиле да прихвате одредбе овог пакта као обавезујуће. На Париској мировној конференцији 1919. и Велика Британија и Француска окренуле су се против Италије.
Видети: A.J.P. Taylor, 91
- 17 Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia*, Cornell University Press, 1984, 119
- 18 Хрватски историчари сматрају да је за Србију уједињење јужних Словена уствари било истоветно што и српско уједињење.
Видети: Ante Smith Pavelic, 34-35
- 19 Видети:
K.J. Calder, *Britain and the Origins of the New Europe 1914-1918*, Cambridge 1976, 93-97
V.H. Rothwell, *British War Aims and Peace Diplomacy 1914-1918*, Oxford 1971, 51-53.
- 20 *Public Record Office*, The Drammond Memorandum, February 12, 1917, FO 800, vol 20
Наведено у: Живојиновић, 107-108
- 21 *Library of the House of Lords*, David Lloyd George Papers, f/45/9/10, The General Smats Memorandum, March 14, 1918.
Видети: Живојиновић, 108
- 22 Драгослав Јанковић и Мирко Мирковић, *Државно-правна историја Југославије*, Београд 1989, 349
- 23 Живојиновић, 105
- 24 *Са стране Југословенског одбора већ се истакло како одбор претставља осам милиона, а српска влада само четири милиона. Ми у Београду све више добивамо утисак да извесни хрватски кругови имају план да одвоје Србију и Црну Гору од осталих наших крајева, да

- се на тај начин место једноставне државе у којој се они боје да Срби не воде главну реч, створи једна чисто аустријска комбинација. Чак нема никакве оригиналности, но се копира однос Аустрије и Угарске."
- Архив Југославије*, Нинчић-Прибићевићу 28. новембра 1918, фасц. XII, дос. 1
- Видети: Екмечић, *Стварање Југославије*, 811-812
- 25 Фердо Шишић, *Документи о постанку Краљевине Срба, Хрваџа и Словенаца 1914-1919*, Загреб 1920, 97
- 26 Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности 1*, Београд 1991, 175
- 27 Видети:
Никола Стојановић, "Пред стварањем Југославије", *Нова Европа*, јануар 1927.
- 28 Слободан Јовановић, "Пашић и Југословенски одбор", *Из историје и књижевности 1*, Београд 1991, 198-202
- 29 Ante Smith Pavelic, 35
- 30 Шишић, 94
- 31 Фердо Чулиновић, *Југославија између два рата 1*, Загреб 1961, 42-45
- 32 Српску парламентарну делегацију чинили су Војислав Маринковић, Милорад Драшковић и Марко Трифковић. У име Југословенског одбора на конференцији су учествовали др Густав Грегорин, Душан Васиљевић, др Никола Стојановић и Јован Бањанин. Народно вијеће из Загреба представљали су др Мелко Чингрија и др Грегор Жерјав.
- Чулиновић, 80
- 33 Чулиновић, 79
- 34 Слободан Јовановић, *Политичке и правне расправе 2*, Београд 1932, 295
- 35 Чулиновић, 80-83
- 36 У телеграму упућеном из Париза у Солун 19. октобра 1918, Пашић се жалио Регенту и Стојану Протићу да

српска опозиција помаже Југословенски одбор у својој борби против српске владе.

Светозар Прибићевић, *Дикаџура краља Александра*, Београд 1952, 38-39

37 Почетком новембра 1918. Председник Француске Републике, Рејмон Поенкаре, позвао је српског посланика у Паризу Миленка Веснића и саветовао му да се што пре постигне споразум са представницима Југо-словена из Аустроугарске упозоравајући на велику акцију Италије да неутралише југословенску тезу о уједињењу. Објашњавајући свој потпис, Пашић је 10. новембра упутио телеграм Регенту и Стојану Протићу у којем је потврдио настојања француског Председника да се споразум постигне у што скоријем времену.

Видети: Прибићевић, 41-42

38 Андреј Митровић, *Србија у њрвом свејском раиу*, Београд 1984, 559

39 *Архив Југославије*, Стојан Протић војном изасланику у Лондону, 12. новембар 1918, фасц. VI, дос. 1

40 Прибићевић, 42

41 Стојан Протић, "Женевски споразум и његови одјеци", *Радикал*, бр. 341, 06. јануар 1923.

42 Стојан Протић, "Радикални конгрес", *Радикал*, бр. 54, 16. децембар 1921.

43 *Радикал*, бр. 296, 11. октобар 1922.

44 Владимир Ђоровић, *Историја Југославије*, Београд 1989, 590

45 На изборима 1923. Хрватска сељачка странка добила је 473.733 гласа и 70 посланичких мандата.

Видети: Јован Марјановић, "Политичке странке Краљевине СХС (1919-1929)", *Из историје Југославије*, Београд 1958, 212

46 "Хрватска сељачка странка је данас оно што је Старчевићева странка била јуче, а то је први и главни представник хрватског народа."

- Стјепан Радић, *Политички сџиси*, Загреб 1971, 339
- 47 Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918-1978*, Београд 1981, 48
- 48 Словенска људска странка обухватала је око 60% словеначког бирачког тела. Остали гласови били су расути на мање важне политичке групе.
Видети: Вапас, 342
- 49 За све јужне Словене из бивше Аустроугарске начело општег права гласа било је сасвим пово. У Аустроугарској је до краја постојао висок изборни цензус. На последњим предратним изборима одржаним 16. децембра 1913. у Хрватској и Славонији право гласа имало је свега 208.411 грађана. На изборе је изишло једва нешто више од половине бирачког тела - 111.055; 97.406 је апстинирало.
Грисогоно, 97
- Богдан Кризман, "Хрватски сабор и уједињење 1918. године," *Сџварање југословенске државе 1918. године*, Београд 1989, 51
- 50 Ђоровић, 589
- 51 *Сџенографске белешке Усташовићорне скупштинине Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца*, књ. 1. записник са седнице од 12. маја 1921, Београд 1921, 9
- 52 Неколико мањих партија такође је покушало да пронађе своје присталице међу српским бирачима (Републиканска странка, Земљорадничка странка, Социјалдемократска странка, итд).
- 53 Видети: Бранислав Глигоријевић, *Сукоби у вођсџву радикалне сџранке 1920-1928*, Београд 1972.
- 54 Видети: Бранислав Глигоријевић, *Демокрайска сџранка и џолитички односи у Краљевини Срба, Хрватиа и Словенаца*, Београд 1970.
- 55 Петрановић, 48
- 56 Јован Марјановић, "Политичке странке Краљевине СХС (1919-1929)." 212

- 57 Видети: Бранислав Глигоријевић, *Сукоби у вођсићву радикалне сићранке*, 29
- 58 *Закључци и резолуција радикалних земаљских конференција у 1920. и 1921*, Београд 1923, 3-4
- 59 Стојан Протић, *Око усћава*, Београд 1921, 65
- 60 Ђоровић, 591
- 61 За више детаља о Демократској странци видети: Бранислав Глигоријевић, *Демокрајска сићранка...*
- 62 Програм ратних циљева Уједињеног краљевства изложио је премијер Дејвнд Лојд Џорџ у говору синдикати-ма (трејдјунионима) 5. јануара 1918. И овом приликом енглеска влада је истакла намеру да се очува Хабсбуршка монархија и пружи гаранције аутономног положаја за јужне Словене. Попут Вилсоновог плана, који је обелодањен само три дана доцније, Британци су се такође заложили за обнављање Краљевине Србије и Црне Горе.
- Видети: Јанковић и Мирковић, 350
- 63 Екмечић, *Сићварање Југославије*, 773-774
- 64 Видовдански устав донет је простом већином од 223 гласа. 35 гласова је било против, а 161 посланик претходно је напустио Уставотворну скупштину.
- 65 Слободан Јовановић, *Полијичке и љравне расијраве 2*, 292-293
- 66 Овде је занимљиво поменути да је овом гледишту био склон и Светозар Прибићевић. Он је тврдио да је хрватскоугарском нагодбом 1868. Хрватска неспорно потврдила своју државност. Из тога је извукао закључак по којем је акт уједињења био двострани споразум. Овај истакнути представник пречанских Срба отишао је још даље када је утврдио да је успех нове државе по-чивао на неопходности да се код Хрвата створи могућност за пуни развој хрватске индивидуалности.
- Прибићевић, 7, 53-56
- 67 *Сићенографске белешке Усићавојтворне скупшћине*, 15

68 Видети:

Pavle D. Ostovic, *The Truth About Yugoslavia*, New York 1962, 92

Чулиновић, 93

69 *Службене новине Краљевине СХС*, год. II, 1920, бр. 133-а

70 Видети:

Слободан Јовановић, *Политичке и правне расправе 2*, 301-324

Слободан Јовановић, *Југословенска мисао у прошлости и будућности*, Београд 1939.

71 Ово је само донекле осетио Иво Банац, али ни он није извео закључивање до краја. Оптерећен задатком да оправда хрватску страну подлегао је националним искушењима и изгубио главно својство историчара. Он је лепо приметио да је "Југословенско питање било израз супротстављених националних идеологија које су се развиле у свакој од њених националних и верских заједница", али није ишао даље у дубину анализе. Недовољно јасан је и његов суд о Видовданском уставу. На једном месту, он пише о "коначном тријумфу српске националне идеологије", да би неколико страница доцније тврдио да је овај устав "претстављао компромис између идеологија југословенског унитаризма и српског национализма". Очигледно је да ни Банац, сигурно најспремнији хрватски историчар млађе генерације, није сасвим рашистио појмове нације и државе, српске и хрватске националне идеје и интегралног Југословенства.

Видети: Банас, 403-407.

72 Овде треба напоменути да су дилеме о карактеру југословенске нације остале и даље. Светозар Прибићевић је, говорећи управо о томе у Народној скупштини 22. јануара 1922, рекао и ово:

"Јесмо један народ или нисмо један народ. Ако нисмо, кажимо то отворено. Ако имамо посебан српски народни индивидуалитет, посебан хрватски национални индивидуалитет, и ако имамо посебан словеначки национални индивидуалитет, кажимо отворено: "Нисмо један народ" и тражимо онда један модус вивенди. Или јесмо један народ, али онда не можемо као један народ са народом преговарати."

Сѣнографске белешке Народне скупшћине Краљевине СХС, 1921/22, књ. I, 193

ЈЕДАН ИЗВОР

ПЕТАР А. КУНОВЧИЋ

*Инспектор Мин. Унутрашњих послова
Београд*

МОЈ ПРВИ И ПОСЛЕДЊИ РАЗГОВОР СА

СТОЈАНОМ ПРОТИЋЕМ

*бившим Претседником Министарског Савета
Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца
16. марта 1921. године¹*

Кад уђох код Господина Стојана Протића, затекох га на сред библиотеке, пред столом за писање, на једно два три корака, у капижони. По извршеном поздраву пође своме столу показавши десном руком столицу рекавши ми: "Изволите Г. Куновчићу, седните". Ја не седох. Кад је Г. Протић сео на столицу, упитао ме је: "Зашто не седнете?" Ја сам му одговорио: "Господине Претседниче, пре него што седнем, изјављујем: да нисам радикал, да нисам дошао да ловим класе и положаје, него сам дошао из чистих националних побуда, да Вам реферишем о бедном стању у Босни и Херцеговини, за коју смо ми толико жртава и крви дали". Г. Протић љутито ми је одговорио: "Ја Вас то не питам". Ја му одговорих: "Хоћу и желим да Вам кажем,

јер друкчији је мој реферат кад ја нисам радикал, а друкчији је кад сам радикал". Он ми на то рече: "Ја нисам на власти", а ја му одговорих: "Ви сте сила и кад сте на власти и кад нисте на власти". Међутим није било онако како сам ја мислио, него онако како је он рекао тј. није фактички имао никаквог утицаја на власти. Потом ми рече да седнем, а ја седох. Настала је једна мучна тишина, он је гледао право пред собом, а ја исто тако и наши су се погледи секли под правим углом пред њим на један метар одстојања. Та мучна тишина трајала је можда један минут, али за мене је била вечност и једнако сам помишљао на речи Боже Максимовића који ми је рекао: "Пази Петре шта говориш, јер је Стојан необично нерасположен и може те избацили напоље, без обзира на то што те је примио". Ту мучну тишину прекинуо је Г. Протић обротивши се мени речима: "А Ви сте земљак Г. Максимовића?". Одговорио сам да и још неколико обичних питања упутио ми је и напослетку рече: "А сад што сте дошли?"

Ја почех: "Господине Претседниче, Босна и Херцеговина скинула је фирму "Естерајхиш-Унгарииш", а ставила фирму "СХС", а остало је све по староме. Не бива." Он је одговорио: "Не бива". Затим продужих: "Менталитет босански је овакав: кад наиђете у једну улицу, а Босанац Вам иде у сусрет са супротне стране, ако нема од Вас никакве користи, он се враћа назад, без

обзира колики пут има да превали натраг. Прозлазећи поред Вас он би морао да се јави али пошто неће да Вам се јави, он чини оно што рекох. Ако пак има користи он ће још на 20 корака испред Вас да закопча капут, да се намести као регрут у касарни и поред Вас ће да продефилује, скине шешир, поклони се дубоко и поздравља рекавши: "Слуга покорни, Г. Капетане". Ја због тога и таквог поздрава, сутрадан морам да му дам вагон гвожђа, а без београдске дозволе, која се у Београду издавала за 5 до 6 хиљада динара.

После неколико дана сретне ме чувени Чика Јефтић, трговац из Зенице, Г. Протић рече: "Познајем га он је био у нашој Народној Одбрани", и после уобичајенога поздрава рече ми: "Господине Капетане, молим те да дођеш сутра код мене на ручак имам с тобом нешто важно да разговарам". "Хвала доћићу" одговорих. Да ме је ма ко други звао не бих отишао јер би за тај ручак морао да дам вагон гвожђа без дозволе, пошто је то моја дужност а не фабрике, али пошто је Чика Јефтић дао на олтар Отаџбине 4 сина и синовца и то баш код мене, у мојој чети, то сам рекао без размишљања да ћу доћи. Сутрадан око подне кренуо сам кући Чика Јефтићевој и кад сам дошао поздрављао сам се њим и са једном девојчицом која га је служила и која је тај ручак спремила. Кад је заузео своје место и почели да ручамо, обоје смо ћутали. Ја сам се у

себи питао зашто ме је овај човек звао кад ћути, а признајем да ми то ћутање није било пријатно. Сетих се да Босанци имају једну добру и практичну навику, не говоре ништа што је непријатно, али још мање грде и коре све донде док се нешто не поједе, јер сит човек лакше свари секирацију и не оставља та секирација никакве последице за собом. Када је свршен ручак Чика Јефтић рече: "Дијете испеци две кафе и донеси за мене и г. Капетана на теферич, па можеш ићи од куће". Кад смо попили кафе, Чика Јефтић ме упита: "Видиш ли ову реку Г. Капетане, која сече авлију на два једнака дела, видиш а знаш ли као се зове?" - Знам Босна. "А видиш ли овај брежуљак који се подиже са оне стране реке и знаш ли како се зове?" - Знам, Хум. "Видиш ли ону колибу на Хуму?" - Видим. "Видиш ли да је направљена од пружа, просна и сламе?" - Видим. "Таква је Ваша слепачка србијанска политика. Ви сте Богови јунаци, али бедни политичари. Ни Ваш Пашић, ни Ваш Протић, ни сви други нису за један прст наших бивших бечких ћесарских политичара - министара. А виђе ли, показујући десном руком уназад преко десног рамена са опруженим палцем, А шта? "Казнионицу у Зеници". Одговорих - виђох. "Знаш ли Капетане од чега је направљена?". Знам одговорих. "Ја ћу ти казати, она је Капетане направљена од челика, гвожђа и бетона. Е то је аустријска политика. Каква разлика. Не да

се поредити. Један гвоздени, али челични штапић може да уништи целу колибу, а казниони нико ништа не може да учини. Ето толико је огромна разлика између ваших србијанских политичара и бивших аустријских, као што је разлика између ове две зграде, зване казнионе и ове бедне колибе на овом брдашцу Хуму. Видиш г. Капетане, пред нама лево ону капијицу, показујући десном руком, на коју се излази из мог дворишта. На ту капију 1914. године, кад су звона почела да звоне, а дервиши и телали да вичу по улицама, а и оца са џамије, на ту капију испратио сам мојих седам синова и синоваца, мојих седам "Богова-Јунака", мојих 7 соколова, мојих седам поноса, четири сина и три синовца. Кад сам дошао близу капије да се са свима поздравим и опростим ту затекох моју жену, њихову мајку и стрину, да плаче. Окренух се неколико пута лево и десно и у назад да видим нема ли кога у нашој близини, јер је Босна у то време била преплављена аустријским шпијунима, страхујући да ме ко не чује, па сам онда бојажљиво и са пригушеним гласом, а повишеним тоном давао мојим соколовима питања, а у исто време и одговоре, рекавши: Јелте ђецо, знате ли зашто вас ћесар позива у војну? Ђеца ћуте, а ја дајем одговоре: Ђецо, ћесар вас позива у војну да чувате Аустро-Угарску круну, монархију и државу и њиховог црног орла, а ја вам наређујем да се по цену нашег и вашег живота, пошто

ћете ви бити сигурно на Руском или Српском фронту, предате без опаљене пушке, у противном, проклето вам мајчино млијеко, а мој благослов претворио се у клетву да Бог да. Окренуо сам се на лево круг не рекавши мојој ћеци, мојим соколовима, више ни једне речи, чак ни честито збогом, а још мање да сам се ма са ким од њих поздравио и пољубио. Дошао сам, Капетане, овде на теферич, где ја и ти седимо и ту сам сео на твоје место где ти сад седиш, а после извесног времена дошла је и моја жена сва уплакана и села на ово место где ја сада седим. Ја сам је нежно готово родитељски, а не мужевски загрлио левом руком и тешио је, али је она била јача од мене, савладала ме је и уместо да сам ја њој утро сузе, ја сам се заједно с њом расплакао и тако смо заједнички једно време плакали. Хвала Српском Богу и мојим синовима јунацима и њиховим друговима, они су испунили завет у потпуности. Прва босанска чета која се предала на Карпатима Русима била је чета мојих јунака. Нећу да грешим душу и да хвалим само моје синове и синовце, били су и остали јунаци њихови другови. Убили су два мађарска официра, без огарављене пушке предали се Русима, нека им је алал и овог и оног света. Како су се провели сви добровољци у Русији - у Добруци ти знаш боље од мене, али хоћу и ја да ти кажем јер и ја знам. Чим су се предали бивши аустријски војници, а српске народности нарочито, а понеки и

то само понеки Хрват и Словенац, од њих је образована једна дивизија, Прва српска добровољачка дивизија. Познато ти је врло добро како је она прошла и све користи које је она учинила Србији и целом Српству. Када су се вратили из Добруце у Русију неко време су се одмарали, а после поново организовали и кренули на Солунски фронт! Сувим, железницом до Владивостока, путовали су више од шест месеци, а потом од Владивостока морем преко Сингапура на Солун и дошли на Солунски фронт, дошли код тебе г. Капетане, с тобом се борили. Четири моја сина и синовца погинула су, три су са тобом дошла. Победили сте вековног непријатеља и затекли сте дан-данас истог кмета, истог председника, истог пандура, начелника, жупана, шуцкора и све друго по староме. Е брате Капетане, то не бива и ово овако не може, а и не сме да и даље остане по цену живота свију нас. Да смо ми Срби из Босне знали, који смо се борили за велику Србију, а не за Југославију, да ћете овако и на овај начин све бивше шуцкоре, све српске крвопије и све српске убице из бивше Аустријске монархије и Сршкића са његовим Талијанцима, оволико награђивати и давати масне положаје, дијурине разне, бенефиције и све остале благодети, Ви бисте могли ући у Босну али само преко мртвих нас Србаља из Босне и то још на реци Дрини, исто онако као што је Аустрија ушла у Босну преко мртвог

Хаџи-Лоје. Али пошто ми то све нисмо знали и умели да сазнамо, онда се горко кајемо што нисмо прешли у несрбе - у католике, јер данас се на политичкој берзи само они котирају, а ми Срби не. Напоследку, не треба нама ова назови национална Отаџбина, у којој честито нема хлеба да једе ни један Србин па ни ја који дадох на олтар Отаџбине четири сина-синовца и желу у лагеру. Слушај ти Капетане, реци ти свима онима горе у Београду што ведре и облаче, ако они ово садање стање у Босни не поправе да ће још теже настати прилике и да овоме неће бити краја."

Стани Чико, ставивши му десну руку на његово лево раме рекох му: кад су добровољци дошли из Русије, они су били у извесној мери сви бољшевицирани. Српска врховна команда у официрском кору пробрала је све најбоље командире чета и остале официре воднике, који су имали да приме добровољце из Русије. Чета твојих синова - синоваца - соколова - јунака пала је мени у део, додељена је мени, ја бејех њихов командир чете. Чим су дошли из Русије предали су нама четним командирима са својим четним списковима јединичне спискове. Одмах изврших прозив новог људства, утврдох тачно бројно стање и одмах у почетку упознах се са људством. Читајући име и презиме сваког војника (појединца), и одакле је, а кад наиђох на седам презимена истих из истог места рођења,

застадох и упитах: јесте ли сви рођена браћа или од стрица, гласно ми одговорише: "Јесмо браћа". Рекао сам да не могу остати у мојој чети свих седам, него да ће на мој предлог бити распоређени у седам разних пукова, тако да ће само један остати код мене, а осталу шесторицу у других шест пукова, због тога јер не дај Боже неке несреће ако остане свих седморица код мене онда је велика вероватноћа да ће вас бити више мртвих него живих, а желим да вас што више живих кући вратим. Одједанпут громко у један глас цела чета и по цену својих живота не дају никога из чете. Без обзира како ће се рат свршити и ко ће из рата жив изаћи, понова им објасних да ја по званичној дужности морам таква предлога да поднесем, а њихово је да ли ће да га приме или не, али је много паметније и боље да ме послушају. Одговорили су у глас: "У овом случају не можемо никог послушати, па ни Вас". Тако је и било. Написао сам рапорт команданту пука и изложио моје мишљење и командант нука спровео је мој рапорт, после неколико дана мој рапорт се вратио и командант армије је усвојио мој предлог. Кад сам дошао и саопштио наредбу команданта I армије настала је побуна у чети. Дакле као што раније рекох сви из Русије били су у извесној мери бољшевицирани, па и ова моја чета. Ја сам одмах телефонски известио команданта пука о свему о овоме и он ми је рекао: "Г. Капетане ви сте сво-

је учинили, нека остане како они желе, по њих и по њихове породице горе је." Вратим се у чету и саопштим им да сви остају у чети. Одједном се проломи урнебесно "Живео". Они остадоше сви у чети, а ја сам рапорт вратио команданту пука са том примедбом како ми је телефонски наређено.

ОДУСТАНАК ОД ОФАНЗИВЕ У 1917. ГОДИНИ

Одмах по пријему тих чета из Русије, ми смо морали систематски, постепено, да их навикавамо нашим србијанским прописима и наређењима, и у томе смо постепено успевали, али се то морало веома опрезно и на један згодан начин наводити. Одмах са тим новим четама почели смо да идемо на претстражу да смењујемо старе трупе које већ две године на Солунском фронту раде и бију се и тако наши добровољци ушли су у саму ствар осигурања претстраже и будуће наше борбе, као и наше тактике. У 1917. год. у очи самог Ускрса неколико дана, наша цела артиљерија, тешка и лака оруђа почну са бомбардовањем непријатељских положаја и да са бомбардовањем припреми наш напад - да отпочне офанзиву и да у име Бога уђемо у нашу Србију и тако је и било. После бомбардовања 7 дана и 7 ноћи од стране наше артиљерије у непријатељске ровове, кренули смо напред и осво-

јимо неколико реда утврђених положаја, али истога дана увече добили смо наређење да се повучемо натраг на своје старе положаје и ту смо смењени и повучени у позадину у резерву да се одмарамо и тек ту на том одмору сазнадох зашто смо повучени са својих положаја. Све је то учињено због Грка. Савезници су се плашили да нас Грчка не удари с леђа. После вечере војници су се у групама разговарали, а ја са својим официрима, а око пола девет ноћу, одједанпут чуо смо хуктање једног залуталог тешког хаубичног зрна кроз ваздух и то зрно паде баш у моју чету и уби једанаест војника, од којих 4 твоја сина-синовца. На завршетку моје приче чика Јефтићу се скотрљало неколико суза с очију ја му рекох да ми је била дужност да му објасним као су на који начин погинула његова 4 сина-синовца. Даље рекох, ако ми не верујеш ту су твоји синовци и син па упитај. Чика Јефтић одговори: "Нећу да питам, теби верујем."

Чика Јефтић настави: "Слушај Капетане, реци ти онима горе у Београду ако не окрену своју политику према Босни да ћемо се ми Срби и муслимани побунити исто онако као што смо се бунили за време свих стр. инвазија, нација и држава, које су долазиле и владале Босном и Херцеговином и одлазиле. Истина је да смо увек платили крвљу, али је тако бивало и биће и историја ће и то записати. Даље Капетане, ако се пак ја жив из побуне вратим, а стање у Босни

се не поправи у корист нас Срба, ја ћу бити шеф делегације Срба и муслимана, коју ћу да водим у Беч код бив. ћесара, али пошто нажалост нема њега жива, то ћемо потражити бив. аустријске политичаре да умолимо да дођу да спасу Босну и Херцеговину од вас Србијанаца. Збогом г. Капетане".

Устаде пружи ми десну руку, поздрави се, окрену се и оде са теферича и ја остадох сам самцат у његовој кући на теферичу. Признајем да ми овај чича дао шах-мат и да се одмах нисам могао прибрати и снаћи, а после краћег времена дођох к себи, прибрах се узех капут и изађох и ја из куће. Ето тако се заврши разговор између нас двојице.

Као што видите г. Претседниче, тежи ми је удар овај чича дао него Албанска Голгота, јер ми отступајући кроз албанске гудуре и кршеве имали смо један велики идеал, идеал велике Србије, за коју смо се борили... никада за Југославију. Држали смо се оне Христове изреке: "Вера твоја спасла те је" и веровали смо у наш спас и зато смо гинули као снопље и више него десетковани вратили се у нашу земљу као победници. Гинули смо противно принципима свију стратегија и тактика јер оне налажу кад једна нација изгуби 25% војника она треба да закључи мир, макар и сраман и на штету своје нације, али не сме даље да се бије, а ми смо се били и достигли цифру губитака око 60% вој-

ничких, а официјерских око 80%, али смо и поред свега тога битку извојевали по цену страховитих жртава незапамћених у ратовима, проширили се, ослободили и ујединили. Какве нам г. Претседничке наде дајете, да ли ће боље бити и по нас Србаље, да ли ће се боље земљом управљати него што се то до данас чинило?

ОДГОВОР Г. ПРОТИЋА И ЊЕГОВА ИЗЛАГАЊА

Кад сам завршио говор г. Протић ме упита: "Јесте ли готови г. Куновчићу" - одговорих - Јесам. "Ја сам Вас слушао три четврти сата, а ја Вас молим да ме чујете само пола сата". одговорио сам: Ја сам рад да Вас слушам сатима. "Онда ме чујте: прву епизоду примам 75% без резерве, а 25% бацам у воду". Зашто, упитах. "Прво зато што сте млад човек, никакав политичар и велика Србенда, што у данашњем добу не бива! Другу епизоду са добровољцима примам 100% и кануше му неколико, а тако исто заплакао т.ј. кануло му неколико суза и то неколико пута, кад сам причао о погибији четири сина-синовца Чика Јефтића. Окренувши се мени снажно лупи десном песницом о свој сто и рече: "Све су то сами магарци, тако се државом не управља, али шта ћете. Нико ме се не чудим јер то је све сам шегрт политичар, (а ја убацам г. Марка Ђуричића и Трифковића), одговорио

је одлучно: "Шегрти, Давидовић највећи шегрт, Драшковић калфа и устаде са столице (поздравио је доносећи десну руку на обод качкета), па ни оном Малом горе (Краљу Александру, прим. М.Ст.П.) што ће да уништи Србију и Српство, само се чудим једном једином мајстору политичару, а тај мајстор политичар јесте г. Никола Пашић. Али шта ћете, време је учинило своје, осамдесета се прешла и прелази се у детињство, ограђен Кинеским зидом од стране никоговића и скоројевића, опијен победама. Онај Мали и Прибићевић хоће Видовдански устав по цену живота свију нас Срба, а на уштрб свију Срба из Србије и осталих. Једном речју Видовдански устав кога они пројектују јесте гробар Србије и Српства. Ја сам од уједињења до данас сваке године обилазио целу земљу, а нарочито Словенију и Хрватску, разговарао са свима политичарима, генералима са војском и без војске, видео и утврдио све шта они желе и траже и шта и како раде, па сам дошао до закључка: да се о Словенији нема много шта да говори и да је у Словенији један једини генерал с војском г. Корошец, који су из велике рачунице пришли нама Србијанцима, да их целог века хранимо и издржавамо, јер ће нам крв исисати на памук. Што се тиче Хрватске, ту је једини генерал г. Радић, али са њим се уопште не може разговарати и он је зрео за Стољевац. Хрвати и Словенци су негативне и деструктивне нације, а нарочито

Хрвати, који ће нас физички уништити и предати непријатељима нашу и њихову слободу, уништити и докусурити и крв још заосталу од Словенаца исисати т.ј. оно што нису успели Словенци да нам отму, то ће нам отети Хрвати. Иако се нема никакве користи од генерала без војски ја сам ипак успео у Хрватској да пронађем једног таквог човека, истина научног ауторитета, а тај се човек зове г. др Ладислав Полић професор и декан Правног факултета загребачког универзитета, који са своја три професора прима мој устав без икакве резерве, са врло малим изменама и то формалне вредности, чији су професори са г. Лазом Марковићем и прегледали мој устав, то стање утврдили и одобрили.

Не треба заборавити да Хрвати траже само три жупаније и то Загребачку, Вараждинску и Беловарску, територију где влада чакавски и кајкавски дијалект, територију коју је Аустрија једино као своју признала - Хрватска. Искористите сада ову скромну жељу Хрватске, јер ће они после 10 година тражити границе до Београда т.ј. Земуна. Потом извади карту наше државе рашири је на сто и руком ми показа: ето ја им дајем нешто више, масан залогај Међумурја, али одмах им зато дајем пасивну и гладну Далмацију, која ће их брзо натерати да нас моле пред целом Европом и то на коленима да их примимо у нашу масну, богату и пуну српску кућу, а ми то не смемо учинити никада на воји-

јек веков амин, јер то су мајстори са сува и са мора, крв ће нам исисати, као што рекох горе, и све положије отети почев од ђенералских и министарских, па до редовских и пандурских, тако да ће после 15 година Ваш син са факултетом једва добити место на улици и то на линији да даје пролаз колима и пешацима, што то данас чини основац, а после 20 година ни то неће бити. Јер ће они све то мајсторски покупити и ућиће Вам у приватни и државни апарат и њих се лако без револуције не можете курталисати, зато бежите од Видовданског устава као пас од топа (и ђаво од крста), он ће Вам све то донети т.ј. последице Видовданског устава осетићете тек после 20 година и бићете голи и боси, гладни и жедни као несретници и изгубићете своју државу и слободу, крвљу извојевану и постаћете туђе робље као и они, а они пак слободни нису ни били, нити су имали своју домовину, не умеју да цене слободу и зато им је слађе ропство него њихова и наша слобода. Оног момента када Александар Карађорђевић потпише Видовдански устав и на њега се закуне, од оног момента одрубио је Србији и Српству главу, једном за свагда, сем деобе. Јер уместо да они нама плаћају контрибуцију Ви ћете њима т.ј. даваћете 8 делова ратне штете, а себи задржаћете један део као слепцу и то штете коју сте Ви Вашом крвљу стекли, чија је отаџбина онуштошена и разорена за три године окупације непријатеља.

Друго, динар раван швајцарском франку. Кад Вам говорим г. Куновчићу, данас је 16. март 1921. године, у нашу земљу од уједињења до данас унето је, преко Италије, Аустрије, Мађарске и Румуније, осам и по милијарди ново одштампаних фалсификованих аустријских круна чија је монетарна вредност мања од вредности хартије, то значи 32 комплетна пуна теретна воза хартије без вредности, то динар треба да замени са круном један према четири, а изволите, пружајући ми бечки лист "Винер Алгемајне Цајтунг" од јуче, од 15. марта 1921. године, чија црна берза котира наш динар један српски 2000 аустријских круна. Дакле, црна берза која је фалсификовала ове круне и убацила их у нашу земљу, на својој рођеној берзи у Бечу котира динар за 2000 круна, а они наши слепци политичари хоће да замене један динар за четири круне. То је страшно, то је уништење србијанске динарске монете и ми ћемо због тога поста-ти потпуно сиромашни. Енглеска својом памећу и здравом валутом, фунтом стерлинга, командује целим светом и освојила је цео свет, тако да под својом командом има пола милијарде робова. Ми немамо памети, али имамо добру војску и добру валуту и ми по цену живота свију нас треба да чувамо и морамо да чувамо и војску и валуту, а ми како радимо упропастићемо и војску и валуту т.ј. донесемо ли Видовдански устав тврдим Вам да ћемо уништити војску која је да-

нас у Европи најбоља и најјача квалитативно, а тако исто и валуту. Војска ће бити уништена мешавином са рђавим квалитетом бивше аустријске војске, а динар због бедне размене биће уништен и ми ћемо Србијанци економски коначно пропасти, па ће чак и поколења осећати тешке последице уништења динарске вредности, и због ове глупе и неспособне монетарне политике патиће Српство док постоји и биће стално са 15 до 17 поена по једном динару у губитку, а то је монетарна катастрофа.

Ваша генерација створила је ову и оволику земљу, а Ваша генерација ДУЖНА је и треба и мора и мимо оних горе (Малог) и свих осталих државних фактора насилно да спречи доношење Видовданског устава и да Ваша генерација, ако је потребно и топовима и осталим оруђем на сред београдских Теразија насилно да спречи доношење Видовданског устава и да мој устав, један од Вас који сте стварали ову државу, рашири и прочита на сред београдских Теразија и дигне револуцију, ако затреба и да буде слична оној Револуцији у Француској 1789. године.

Треће, србијански пензиони фонд најбољи, најскупљи и најсолиднији у Европи с обзиром на број учлањених улагача, износи 160 милиона златних динара, отићиће на неке пречанске спрдње, јер господа пречани са Прибићевићем на челу нису научили да сами стварају себи пензију улогом, већ су научили да им држа-

ва плаћа пензију. Доцније смо сазнали да је овај фонд отишао на други крак колосека Стара Пазова-Винковци и још смо морали у буџет да додамо милијарду динара.

Четврто, најделикатније и најтеже питање, питање нашег поноса, морала и части србијанске, јесте међународни злочин, инвалидско питање, којим Европа и нарочито Енглеска хоће да нас Србијанце унизи и понизи, прво пред самим собом, а потом пред целом Европом и да нам насилно наметне да ми хранимо човека који нам је силовао мајку, сестру, жену, ћерку, брата, оца и остале убијао и опљачкао, а нас отерао из отаџбине. То треба да платимо. То је дакле инвалидско питање. Ако ни због чега другог, а оно само због овог четвртог питања не смете дозволити да дође до примања и обнародовања Видовданског устава, јер су његове последице тешке, недогледне и кобне по Србију и Српство.

Пето, ја додајем, и то сад додајем, пустили смо католичку цркву без борбе у нашу дивну Србију која није могла да уђе у Србију без борбе ни са борбом почев од наших најстаријих православних владара па све до 1918. године. Да иронија буде још већа, разуме се по нас Србијанце, наше су се општине такмичиле, утркивале која ће пре и више да да бесплатно земљиште за подизање католичких катедрала у Јужној Србији и бедно смо дочекали да ми имамо у

свима варошима у Србији и Јужној Србији са малим изузетком, католичке катедрале подигнуте, где уопште живља католичког нема, или ако га има, има га у бедној цифри, као на пример у Приштини постоји катедрала католичка, четири до пет фурунџија арнаута католика који су из антагонизма према нашем православљу прешли у католичко и што је још жалосније и бедније по наше Српство, да наши бедни Приштинци са својим свештенством нису се постарали да подигну бар једну цркву православну у старој престоници краља Милутина, али зато има преко 30 џамија турских.

Шесто, уласком католичке цркве у нашу земљу Србију својим разорним радом тешко је задрмала темеље наше православне цркве и поцепала наше црквене великодостојнике на неколико фракција доношењем разних закона и конкордата и.т.сл., и

седмо, на места која су заузимали људи Богови-Хероји српски, који су створили ову државу и на чијим костима почива ова велика, чијим су костима цементирани темељи ове државе, дошли су црно-жути, који су нам нанели срамоту у четвртм и осталим питањима и сели за зелену чоју, командују нама, владају нама, а ми их још правдамо и хранимо, на срамоту свију нас Србијанаца.

Мој устав све ово негира и помоћу мог устава целу Еврону изигравамо, јер је то и за-

служила, ова стара проститутка и политика европска, која иде на то да нарочито нас Србију и Србијанце понизи и унизи, а ја сам овај мој устав писао за Србију и Српство, јер нама Југо-славија не треба. Послушајте ме док још има времена, а доцније кајаћете се горко и од блата ћете ме правити, али ће бити сасвим доцкан јер ћу бити сав иструлео.

Овога момента када ја са Вама разговарам, пре Вашег уласка код мене, примио је г. Радић г. Стефана Ватсона, чувеног енглеског књижевника и опасног непријатеља Срба, да не кажем србождера, који ради противу нас и делом и пером и ко зна шта све он са г. Радићем у његовој кући ради, о нашој земљи не разговоре, а нарочито Србији. Верујем да са г. Радићем не воли нашу земљу.

Замолио сам г. Протића да ме упозна са својим Уставом и по могућству ми нешто боље објасни. Пружио ми је један примерак овог устава, који је корегиран од стране Хрвата и г. Лазе Марковића, рекавши да ће мирети и друге ствари које нису унете у овај устав, а које не сме да напише, јер ово није више Србија.

"По мом уставу, мој синко, држава се дели на девет покрајина:

1. Србија до 1912. године
2. Војводина
3. Хрватске жупаније: Загребачка, Вараждинска и Бјеловарска са Међумурјем

4. Босна и Херцеговина

5. Словенија

6. Црба Гора

7. Јужна Србија

8. Далмација

9. Срем

Са девет парламената-сабора, девет министарстава - десети парламент и десето министарство у Београду". - Ја му приметих да је то много скупо. Њему прели један облак преко чела, намршти се, строго ме погледа и још строжије рече: "Кошта једне лондонске дипломатске вечере, али пошто Ви не знате шта је то лондонска дипломатска вечера, ја ћу Вам српски рећи. Један Ваш Србијанац министар више ће да украде него што ће коштати увођење у живот свих девет покрајина за 50 година унапред. Је ли Вам сад јасно? - Јасно. Ајдемо сад даље. Ми овога пута не смемо ништа да тражимо, него само Србију у старим границама: Београд - Ристовац - Ужице - Књажевац и ништа више под милим Богом". Ја запањен упитах га: Како г. Претседниче? "Ето тако, нама за сада више не треба. Што је најважније у моме уставу јесте то што ја не смем да напишем, да ниједан Србијанац не сме да учествује у одређивању етнолошких граница појединих покрајина. То је најбитније у моме уставу. Свака би покрајина у том случају одредила узајамно са сусеткама своје етнолошке границе, ударила гранично каме-

ње и карауле, једном речју потпуно се оделила једна од друге. Извршили би се избори и свака би покрајина добила своју народну скупштину са својим народним претставницима и радила би како најбоље зна и уме. Све би покрајине биле негативне. Једини смо ми позитивни и знамо шта хоћемо, јер смо имали државу од кад постојимо, па и после робовања створили смо своју државу и то само својом крвљу. Једино наша Србија цактала би као швајцарски хронометар, а све остале би рамале, јер нису способне да саме владају собом.

Србија у том случају имала би да добије 19 милијарди ратне штете. Знате, г. Куновчићу, шта значи то да се у Србију Београд - Ристовац - Ужице - Књажевац унесе толики грдан новац. Ја као претседник југословенске владе нисам седео скрштених руку и нисам водио само политику, него сам радио и то озбиљно радио за Србију и то само за Србију, да је што пре обогатимо и доведемо у ред модерних држава и од ратног хаоса опоравимо и повратимо. Видите ли на овом мом столу ове две велике групе аката у корицама, показујући левом руком од себе у лево. Ова мања група односи се на целокупну железничку мрежу наше Србије и то тако: сваку другу општину сељачку, а да не говоримо о градским општинама, везаћемо железничком шином, где је нормални-нормалним, а где је узан-узаним колосеком. Знате ли шта ће све то да кошта? - Не

знам. То ће све да кошта свега две и по милијарде динара, што све Немци дају, а ми само дајемо просту грубу снагу за грубе радове и на тај начин успели би да целу Србију ставимо у железничку мрежу и цео народ да запослимо и створимо благостање у нашој Србији како никад није имала боље пити ће имати. Једном речју, створили би земаљски рај од мање земље Србије. Видите ли ову другу много већу групу аката? - Видим. Ту је предвиђено целокупно уређење Србије, а то је: регулација реке Мораве за пловну, регулација свију река у Србији да не плаве сељачке њиве, јер сваке године нама поплава доноси штете од 2 милијарде динара само у Србији, подизање јавних зграда: болница, школа, стручних школа, државних зграда и осталих, електрификација целе Србије: Београд - Ристовац - Ужице - Књажевац, што значи да последњи засеок српски има да буде електрифициран, а ми смо у том погледу заостали од целог света, јер данас сем Београда, Ваљева и Ниша ниједан град нема електрику, а у варошицама и селима да и не говоримо. Експропријација и уређење државних путева од 15 м. ширине са бетонском подлогом, и на послетку регулација обале реке Дрине на нашој страни. Знате ли шта би све то коштало? Свега седам и по милијарди динара. Шта да радимо са осталих 9 милијарди динара које имамо да примајемо за рачун ратне штете? Ја не знам шта. Али Вам тврдим

да би после свега овога Србија била најлепше уређена стаклена башта на свету и био би најлепши модел уређења једне најмодерније државе. Све би европске државе па и запад долазиле да и са завишћу и љубомором гледају нашу уређену Србију којој равне на свету не би било ни по богатству ни по уређености с обзиром на број становника у Србији.

Кад све покрајине буду почеле да функционишу, свака за себе онако како најбоље зна и уме и када ми у Србији будемо повукли све ове кредите из Немачке и они буду улазили у нашу земљу у одређеним правцима т.ј. сваки одређени кредит иде намењеном циљу. После једно шест месеци толиког и таквог рада, ми намигнемо Војводини да приђе нама, она ће у галопу прићи нама без једног гласа против. Треба нам јер је богата и има Дунавски базен, а што је најглавније, а то је да су њене границе на западу поред Сиска, Пакраца и Осијека и да су то границе будуће велике Србије које су добровољно и без икаквог притиска одредили Хрвати, Срби, Немци и Мађари из Војводине, размеђили се, поставили гранично камење и карауле граничне, а Европа не би имала, нити могла, нити смела да има шта пребацити, јер ми нисмо учествовали у одређивању етнолошких граница појединих покрајина, па ни између покрајине Хрватске и Дунавске. Потом би намигнули Јужној Србији да нам она приђе, али ако она не би

случајно хтела, ми би њу силом натерали. Више нам нико не треба. - Како, запитах ја? Нико више, одговорио је г. Протић. Кичма ове државе јесте Дунавски, Моравски и Вардарски базен, Војводина, Србија, Јужна Србија и то државу храни, држи и издржава. Све су остале покрајине пасивне и негативне и ми морамо да их хранимо, па нам и не требају. Ни Црна Гора, ни она нам не треба, ни овај Мали горе кога морамо да хранимо. Никада Србија за републику није била зрелија него данас. Али шта ћете, Срби из Војводине и Јужне Србије гледају у Монарху неко нарочито биће, то ћемо морати због њих да примимо Њега и Његову Црну Гору и да их целог века хранимо и издржавамо. Ни Босна нам не треба за 50 година. Зато што ми не можемо да уредимо Босну, јер тамо никога не познајемо. Ја познајем пет до шест политичара и то површно, а г. Пашић највише десет и то површно. Е мој синко, једном се покрајином не може паметно управљати док не познајемо у детаље водеће личности. Босанци ће боље Босну да уреде од нас, јер боље познају људе који су их за време Аустрије гонили и мучили, као на пример Спахо, Храсница и други, а нарочито за време пропасти Србије и они ће најбоље да се освете свима њима и да их пошаљу где треба, а ми ћемо Босанце тајно да помажемо новцем и у свачему осталом што буде било потребно, па тек после 50 година Босну ћемо присајединити нашој

Србији. Што се тиче Хрватске, Далмације и Словеније, понављам на во вијек вјеков амин са нама у једну државу не смеју ући. Вредно је прочитати Српско-Хрватски спор и на стр. 21 стоји: "Југословенски одбор (у емиграцији 1917. године) старао се свим силама код наших савезника да се створи у првом реду "Велика Хрватска" у федеративној Аустро-Угарској или у Југославији са престоницом у Загребу, али без Србије и Црне Горе".

Да је ово остварено најсретнија би била Србија и Српство (не би се доживела данашњица на Светог Илију 1941. године).

Напоследку када је завршио са овим излагањем, замислио се неко време па се онда окрете мени са речима: "Са мојим уставом не само да ће се спасти Србија и Српство, него ће се подићи и културно и материјално и конкурираће најмодернијим државама на свету, чак Швајцарска биће љубоморна на нас".

Потом ми рече: "Али пошто сте се Ви упалили као неслан сир и хоћете пошто пото са Хрватима и Словенцима у једну заједничку државу, онда ме бар послушајте и не улазите са њима у једну државу бар за 12 до 14 година, а за то време примајте на универзитет десетоструко већи број студената него што се то до сада примало, десетоструко већи број у Војну академију, подофицирске школе, све стручне школе и све остало што сарађује на уређењу државе, тако да

после 10 година добијете максимум чиновника и официра који неће имати својих дужности, а који ће само сваког првог да дођу на касу да приме плату, јер се чувају за тај моменат спајања са Хрватима и Словенцима. Па кад наступи моменат да приђете Хрватима и Словенцима т.ј. да се уједињујете, онда ћете Ви њима рећи: пристајемо да уђемо у једну заједничку државу са вама, под условом да примите ове наше чиновнике и официре који ће да уреде ваше покрајине ка што је то наша Србија уређена и тако на тај начин да ви њима дате извештан проценат официра и чиновника, да их они хране као побеђени, а не ви као победиоци да храните побеђене, што нигде у историји ратова ја видео ни прочитао нисам. Није то обична политичка грешка да победилац храни побеђеног, него је то кардинална и катастрофална политичка грешка, а после настаје и физичка катастрофа. Ово синко добро запамти, да ни у ком случају не може и не сме победилац да храни побеђеног него само побеђени победиоца, без обзира у каквом су стању једни или други и без обзира на то ко је јачи или слабији социјално. Девиза: побеђени мора да храни, издржава и слуша победиоца, то је акциом. Тако и на тај начин бар ћете спасти половину Српства и Србије, у противном тотално сте пропали и морално и материјално и физички. Рок Вам дајем највише 20 год.

После свега овога, ја Вас молим као моје дете Мићу, да по сваку цену одете код г. Пашића и да му кажете све оно што сте мени казали и да му кажете шта сам Вам све ја казао и да кажете да сам Вас ја код њега послао. Ја сам тврдо убеђен да ако Ви успете да уђете код њега и све му ово кажете што сте мени рекли и што сам Вам рекао да ће он одбацити Видовдански устав и да ће мој примити, ако не у целости, а оно бар упола, те да на тај начин, да упола спасемо Србију и Српство. Он неће мој устав у целости примити из разлога што Видовдански устав хоће Прибићевић са пречанским Србима и што хоће онај Мали горе, али ће имати моћи и куражи да бар пола мог устава прими и тако нас спасе бар упола. Према томе ја Вас молим да по цену живота, пошто пото и силом уђете код код г. Пашића и да му све ово као што Вам напред рекох испричате и чујете шта ће да Вам каже и да дођете код мене понова и да ми саопштите шта Вам је г. Пашић рекао. Ја сумњам да ћете Ви уопште моћи ући код г. Пашића због оних скоројевића и никоговића који су га оградиле Кинеским зидом, али у сваком случају употребите све своје силе да уђете и поступите по моме савету.

Ја се опростих са г. Протићем и обећах му да ћу поступити по његовим саветима и да ћу у случају да будем примљен од стране г. Пашића, доћи да му реферишем о свему.

У КАБИНЕТУ ПРЕТСЕДНИКА ВЛАДЕ

Из истих стопа отишао сам у Претседништво Владе које је тада било у кући Јована Ристића, у Краља Милана улици, преко пута Официрског дома. Кад сам дошао пријавио сам се код шефа кабинета и он ме је примио. Тада су били шефови кабинета Драгутин Којић и Веља Поповић. Тога дана затекао сам Вељу Поповића, мога друга и молио га да ме пријави г. Пашићу, јер имам да му нешто реферишем. Поповић ме је упитао, шта ја имам то да реферишем, јер он као шеф кабинета мора то да зна. Ја сам му рекао да долазим из Босне и да имам и морам да реферишем г. Претседнику о рђавом стању у Босни које треба што пре поправити у противном доћиће у Босни до нежељених последица. Какав реферат ти то имаш да подносиш претседнику кад ниси политичар? Зар само политичари имају право да реферишу г. Претседнику, а ми национални радници? Вас претседник неће ни да чује, само прима политичаре, а пошто ти ниси политичар то те он неће примити, нити ћу те ја уопште пријавити. Ја сам наваљивао и на послетку сам рекао да ме шаље г. Протић да реферишем г. Претседнику о свему што сам г. Протићу рекао и што је мени г. Протић наложио и ставио у аманет да ја то саоп-

штим г. Претседнику. Нажалост, Поповић мало иронично се насмејао, развлачећи усне, па шта хоће тај Стојан Протић, који својим уставом хоће да разгради државу? Ја сам се одупро тој реченици његовој и повисио тон и рекао: Ја морам по сваку цену да уђем код г. Претседника Пашића, хтео ти или не хтео, или ћу његов аутомобил зауставити на сред улице, само да му све ово испричам и искажем све што ми је наложено. Кад је видео Поповић да сам ја у овоме упоран и одлучан он се је привидно одобровољио и рекао ми је, па добро Петроније, кад хоћеш баш код г. Претседника, онда имаш да чекаш. Рекао сам: добро, чекаћу и тако сам чекао 10 дана на пријем, али пошто сам морао да бринем о својој егзистенцији да се спремам за дипломски испит, а потом за адвокатски и судијски и да узмем тезу из Касације, то је моје време било у великом питању и ја сам морао са тим фактом највише да рачунам, а време ми је било скупље од новца. Поповић мој друг видевши ме да сваки дан неуморно долазим и да очекујем пријем, склопио је план да ме изиграју и у томе је успео. Десети дан мога доласка у кабинет г. Претседника, Поповић ми рече око 12 сати, Петре спреми се и пази шта кажеш г. Претседнику, примиће те кроз пола сата. Ја му се захвалим и у себи се преслишам шта имам да саопштим г. Претседнику, а разуме се све оно што ми је рекао г. Протић. Кад сам ја већ требао да будем

уведен код г. Претседника, одједном из побочне собе изађе-уђе у кабинет један секретарчић и рече шефу ово: "Г. Шефе, сада уђе аустријски посланик код г. Претседника и г. Претседник је рекао да данас пре подне више не може никога примити". Када је секретарчић отишао из кабинета, Поповић ми се обрати врло љубазно, саопшти ми да данас не могу бити примљен и да дођем сутра и то раније, а он ће ме на сваки начин сутра убацити код г. Претседника. Ја поверујем томе наведеном маневру и преваранцији и изађем у ходник. Идући кроз ходник застанем и помислим у себи: ако је заиста аустријски посланик код г. Претседника онда морају бити посланичка кола пред Претседништвом, јер посланици долазе са колима, а не пешке. Кад сам изашао са том мишљу, ја сам погледао пред Претседништвом и нисам видео никаква кола и одмах сам закључио да сам на мајсторски начин обманут и преварен. Хтео сам да се вратим да му пребацим, али сам се тргао и оставио за сутра. Сутрадан када сам дошао затекао сам Којића уместо Поповића, који је већ киднуо на једно дуже отсуство, ја се обратим Којићу исто онако као и Поповићу и објасним циљ мога доласка због чега већ 11 дана ту вијам.

Пошто је Којић гори од Поповића, то дођосмо до оштре препирке и чак до сукоба и на крају крајева га савладам, али ме он цинички изигравао и увек обећавао да ће ме пријавити,

међутим он то није хтео већ ме је увек преварио и пријављивао друге који су после мене долазили, као јављали су се раније телефоном и.т.сл. Старе тракалице шефова појединих кабинета, који на основу истих, нас људе запослене и од реда изигравају. Долазио сам више од 20 дана, али због горе поменутих испита нисам више могао да долазим и тако не испуних завет г. Протића и не одох да му јавим о резултату што ме је јако болело и боли ме и дан дањи. Да сам ја знао оних дана оно што данас знам и против жеље и једног и другог шефа кабинета, ја бих отишао код г. Претседника, без обзира на то да ли се је то коме свиђало или не, али шта ћу онда сам за те ствари био потпуно безазлен-невешт.

Тако ја не заврших мисију коју ми је поверио човек, државник и политичар, каквог ретко која држава има, а ми да Бог да да смо имали такве политичаре и човека од гласа и пера, као што је био Стојан Протић. Тако сам ја морао ову мисију да не завршим и да се окренем својој књижи.

Г. Протић је умро 31 месец после нашег разговора и отишао у гроб потпуно разочаран и увређен.

1 Оригинаал овог записа аутор је добио на увид и препис добротом г. М. Д. Марковића из Београда, у чијем посеу се документ и данас налази.

Овде је објављен у аутентичној верзији, без икаквих исправки.

КОРАЦИ УНАЗАД

1

Исто онако као што су Срби испуњавали своју националну мисао током деветнаестог века, тако се Српство поступно разграђивало после стварања Југославије. Истим правцем, али у супротном смеру. Ако је Српство кренуло од националне револуције и преко изградње државе стигло до политичке демократије, сада је процес кренуо у једнаком реду, али обратним путем. Прво је пала демократија зарад заштите државе. Лични режим Краља Александра био је јачи гарант опстанка државе од несигурне владавине политичких странака. Потом је и сама српска нација дошла у питање. Крајем тридесетих година угроженост народа довела је до распада заједничке државе.

Други светски рат, са српске стране, вратио је читав ток развоја на сам почетак. Срби су се поново нашли у таквим неприликама да је одбрана нације постала први и једини задатак. И ту се српски круг судбине затворио.

Период парламентарне демократије у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца трајао је свега десетак година и врло је мало наликовао истинском парламентаризму. Завршио се изреченим увредама и пуцњима у Народној скупштини као одговором. У међувремену, народи који су ушли у Југославију успели су само у томе што су упознали сопствене разлике и искусили националну нетрпељивост. И југословенски парламент и укупан политички живот претворили су се у поприште сукоба националних идеологија.

Покушај југословенског монарха да државно јединство наметне одозго, када је постало извесно да се оно не може изградити одоздо, био је онолико успешан колико га је носио ауторитет самог Краља. На крају је и југословенска Круна пала као жртва хрватских неостварених снова. Већ је тада морало бити потпуно јасно да ће исход живота у заједничкој држави имати трагичан и крвав завршетак. Уследили су бескрајни преговори, натезања и уступци. У освит светског рата, један део Срба, или још боље њихових претставника, пристао је да поклекне. Стварање Бановине Хрватске није задо-

вољило хрватске националне прохтеве, али је зато отворило српско питање. Срби и Хрвати нашли су се окупљени и организовани једни против других. Двадесет година уједињења није показало ништа друго осим тога да су две националне идеје међусобно непомирљиве. Хрвати су мислили да Српство спречава њих у остварењу идеала националне државе, а Срби су у Хрватима видели један непоуздан чинилац који једино размишља о рушењу државне грађевине. Из својих углова, и једни и други су били у праву.

Оглед са интегралним Југословенством завршио се тешким поразом. Још онда је морало бити јасно да су националне идеологије много јаче од интелектуалних конструкција. Југословенство се сурвало у сопственој нереалности. Што се више на њему радило, без обзира којим средствима, то је више оно само изазивало кризу. Ма који облик вишенационалног уједињавања могао је доћи само после периода самосталних националних држава, а никако уместо њих.

Зато је југословенска идеја врло брзо постала главна сметња. Прво Хрватима, доцније и Србима.

* * *

Државно уређење успостављено је доношењем Видовданског устава 28. јуна 1921. године.¹

Какав је збиља био карактер тог документа?

Видовдански устав установио је државу под именом Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Претпоставка о народном јединству налазила се већ у члану 3: службени језик Краљевине одређен је као "српско-хрватско-словеначки."² У члану 19. који говори о једнакости свих грађана у државној служби понавља се израз "народност српско-хрватско-словеначка". Из ове претпоставке интегралног Југословенства произишло је уставно начело државног јединства, провучено кроз читав текст устава. Административне јединице дошле су уместо историјских покрајина. Те области могле су имати највише 800.000 становника и бити организоване искључиво "према природним, социјалним и економским приликама."³ Тиме се спречавало да области послуже као основа за племенско груписање. Стало се на становиште да државно јединство зависи од односа централне власти и локалне управе. Срби, Хрвати и Словенци узети су, доследно принципу народног јединства, као једна јединствена нација. Различитости су сведене на племенске и признате словом устава само у имену, вери и азбукама.⁴

Са друге стране, Видовдански устав утемељио је парламентаризам⁵ и локалну самоуправу.⁶ Устав је увео онај облик парламентаризма, преузет из српског устава од 1903, по којем се законодавна власт делила између Краља и Народне скупштине. Самоуправе по уставу нису било онолико широке као у појединим нацима, али су у завршној верзији устава ипак обезбеђивале знатну самосталност областима. Те две полуге требало је да осигурају државно јединство. Учвршћење монархијског облика владавине такође је имало исту сврху. Краљ је виђен као највиши симбол уједињене државе и зато му је дата улога уставног чиниоца равноправног Народној скупштини. Најзад, под утицајем савременог законодавства, први југословенски устав посветио је посебну пажњу социјалном и економском уређењу. Угледајући се на нови немачки устав, творци Видовданског устава унели су у устав један читав одељак од 23 члана о социјалном уређењу.⁷

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца најчешће се одређивала као уставна и парламентарна, наследна монархија, мада је та дефиниција преписана из самог устава. Тачније би било закључити да је та творевина на основу Видовданског устава била уствари - једноставна грађанска држава.

2

У периоду између 1921. и 1929. Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и њено политичко уређење имали су два главна противника: Хрвате и комунисте.

* * *

Убрзо после проглашења Видовданског устава, почетком августа 1921, три хрватске странке (Хрватска републиканска сељачка странка, Хрватска заједница и Хрватска странка права) основале су савез под називом - Хрватски блок. На челу Блока налазило се председништво састављено од тројице челника удружених партија (Стјепан Радић, Мате Дринковић и Мирко Кошутић). Намера је била лако препознатљива: да се обједине сви хрватски представници и постави хрватско национално питање насупрот унитарном решењу из југословенског устава. У Хрватски блок је, на тај начин, ушло 63 народна посланика.

Јануара 1922. Хрватски блок је објавио један меморандум у којем је изнео основне поставке свог политичког програма. На првом месту је истакнуто хрватско државно право и поновљена стара мисао о историјској државности Хрватске која "никада није правно прекидана":

"Ми смо Хрвати у европску повијест ушли као већ организиран и цивилизиран народ, свјестан самога себе. Зато смо у другој половини IX вијека основали независну хрватску државу, састављену од приморске Хрватске на Јадрану - у некадашњој римској Далмацији - и од дунавске Хрватске у једном дијелу некадашње римске Горње Паноније.

Хрватски народ и држава примили су своје политичко и књижевно образовање од западне Европе - од Италије и Француске - а своју економску и социјалну организацију од средње Европе: Аустрије, Њемачке и Чешке... Једнако су идеје економског и социјалног напретка у Хрватску уведене путем њемачке администрације и њемачког школског сустава. Хрватски дакле народ има своје основе у хуманитарном индивидуализму једне свјетске - католичке - цркве, а хрватско се друштво потпуно развило европском књижевношћу и школом"⁸

У овом прогласу потврђено је и схватање Хрватског блока о томе како је дошло до југословенског уједињења:

"Хрватска је уствари увијек заузимала мјесто једне државе која је имала свој териториј, свој посебан парламент и своју посебну владу... Објава потпуне независности Хрватске једногласном одлуком хрватског парламента на дан 29. листопада 1918. била је дакле само врло логична и врло природна посљедица више него-

ли тисућгодишњег развитка хрватске политике и културе, а то тим више што је хрватски парламент - објављујући независност Хрватске - изјавио жељу да оснује једну заједничку државу са краљевином Србијом и Црном Гором под увјетом да одлуку о облику и уставу те нове државе донесу националне групе, никако појединачно гласање."⁹

Свој основни политички захтев Хрватски блок је формулисао овако:

"Остварење једне истинске суверености Хрватске - или признање Хрватске државе у заједничким границама међународне заједнице Срба, Хрвата и Словенаца - постаје на тај начин једна европска потреба, очигледна за све поборнике поретка на који су пристали они који су под њим."¹⁰

Скоро у исто време, Хрватски блок је искористио састанак представника светских сила заказан за пролеће 1922. у Ђенови да хрватско питање отвори и пред међународним мњењем. За ту прилику припремљен је још један меморандум којим се Хрватски блок обратио великим силама. Али, непосредно пре тога, Хрватски блок је упутио једно писмо влади у Београду тражећи да његова делегација учествује на конференцији у Ђенови. У тој поруци председнику министарског савета Николи Пашићу отворено је изнет хрватски став о природи заједничке државе:

"Не прејудуцирајући нимало начелном гледишту с којег ово једино и законито уставно заступство хрватске државе и хрватског народа пресуђује унутрашње одношаје хрватске државе и хрватскога народа према народу српском и словеначком унутар споменутих заједничких међународних граница Срба, Хрвата и Словенаца - имамо пред очима чињеницу да све земље и сви народи у тим границама имају осим својих посебних још и таквих заједничких интереса који нарочито произилазе из њиховог одношаја према иностранству, а које могу најуспјешније изнијети и обранити својим заједничким међународним наступом... Истодобно изјављујемо да... се сматрамо овлаштенима изабрати оне особе које ће на конференцију као изасланици Хрватске и хрватског народа поћи у делегацију из међународно признатог подручја Срба, Хрвата и Словенаца."¹¹

Пошто Пашић није одговорио на ову резолуцију, Хрватски блок је послао посебан меморандум конференцији у Ђенови. У њему се скретала пажња на италијанску окупацију тзв. треће зоне у Далмацији (задарско залеђе и острва, као и град Сушак са околином), и после потписивања Рапалског споразума. Меморандум је, међутим, далеко занимљивији по томе на који начин је ово питање образложио:

"Високи зборе!

Хрватски блок - као уставно заступство Хрватске и хрватскога народа са своја 63 народна заступника - закључио је на својој сједници од 25. ожујка 1922. овај акт упутити високоме збору да његову позорност сврати на једно питање европског јавног права које захваћа и опће интересе Европе, а напосе још интересе хрватскога народа...

Ово нередовито стање ствара с народнога гледишта отровану атмосферу између обију сусједних земаља - између Италије и Хрватске, те рађа узбуђеност и огорчење које толико расте да од тога пријети права опасност најозбиљнијег замашаја и сукоба" ...¹²

У жељи да појача свој положај самосталног представника хрватског народа, Хрватски блок је већ у мају 1922. објавио још један проглас. По опробаном методу из Аустроугарске, Блок је покушао да покрене питање и осталих народних мањина у Југославији, захтевајући и за њих територијално груписање. У овом документу хрватски представници предлагали су да:

"...и Арнаути, који су најстарији становници Балкана, и Мађари који су у Подунављу преко 1000 година, па и Турци (Османлије) и Нијемци који су у овим крајевима већ више стољећа, имају потпуну политичку мјесну самоуправу свуда гдје су у већини."¹³

Не наилазећи на велико расположење у иностраној јавности за хрватско питање, Стје-

пан Радић је крајем 1922. почео да ублажава свој став према Београду. Прво је у новембру искључио представнике Хрватске странке права из Хрватског блока,¹⁴ а затим је послао поруку у којој је указивао да Срби немају разлога да се прибојавају Хрвата и да њихове народне тековине нису угрожене.¹⁵ Сву одговорност за прекид у политичким односима Радић је ставио на терет Пашићу и Прибићевићу. За њих двојицу је тврдио да су носиоци "диктатуре", али је поменуо и то да међу српским политичарима има и "часних појединачних изузетака". На крају, вођ ХРСС није пропустио да још једном понови свој захтев за признање хрватског националног и државног права:

"... оживотворење права народног самоопредељења, а то код нас значи: искрено и поштено признање хрватске државне индивидуалности."¹⁶

Убрзо после парламентарних избора од 18. марта 1923.¹⁷ створен је нов, још снажнији савез федералистичких политичких странака. Овом приликом ујединиле су се оне групације које су представљале три највећа несрпска племена у Краљевини: Хрватска републиканска сељачка странка, Словенска људска странка и Југословенска муслиманска организација. Поводом овог догађаја Стјепан Радић је издао следеће саопштење:

"Готово је то да Словенци, Хрвати и Херцег-Босна са 117 заступника, с којих 700.000 изборника, а са добрих пет милијуна пробуђенога и организиранога народа иду посве сложено против београдском у централизму за то да се не дијеле ни Словенија, ни Хрватска, ни Херцег Босна; за то да ни у Љубљани, ни у Загребу, ни у Сарајеву не владају нити Пашићевци, нити ичији службеници, за то да Словенци као народ, и Хрвати као народ и Херцег-Босна као посебна историјска земља, имају све оно за што је народ способан, што народ захтијева и за што је народ гласовао са невиђеном слогом и одушевљењем."¹⁸

Покушај да се уреде односи између Београда и Федералистичког блока преговорима у Загребу априла 1923. (Марков протокол)¹⁹ није се завршио успехом. Једино је договорено да словеначки и муслимански посланици уђу у народно представништво, док су заступници ХРСС остали и даље ван парламента. Радић је остао упоран у свом одбијању да нађе споразум на основи Видовданског устава, а представници владе инсистирали су управо на томе. Иако су међусобна оптуживања настављена, па је Радић у лето те године одлучио да се на кратко склони у иностранство,²⁰ ХРСС је показивала нарочиту упорност да се њени мандати у Народној скупштини овере. Првих 20 мандата оверено је у

марту следеће године, а на притисак опозиције и осталих 47 на дан 27. маја 1924.²¹

ХРСС се ограничила на ванпарламентарно деловање, али је у сваком погодном часу користила демократске установе када јој је то одговарало. Поводом оставке Љубомира Давидовића и његовог кабинета, ХРСС је нашла за сходно да изрази свој протест позивајући се на уставност и парламентаризам:

"...ХРСС најоштрије осуђује сваки покушај да други уставни фактор посредно или непосредно утјече на одлуке парламента уопће, а на избор предсједништва напосе и да којим год начином настоји тежиште јавног живота пренести изван парламента, дотично изван парламентарне већине, јер се тиме руши сва уставност и уводи лични режим."²²

Реакција из Београда уследила је крајем 1924. године. Влада Пашић-Прибићевић одлучила је да примени Закон о заштити државе на Хрватску сељачку странку. На предлог министра унутрашњих послова Боже Максимовића, ХРСС је оптужена за повезивање са комунистичком интернационалом и антијугословенским организацијама, пре свих са ВМРО (*Внутрена македонска револуционарна организација*) у Бугарској. Кабинет је донео коначну одлуку о овом питању 1. јануара 1925. године.²³ На тај начин је деловање ХРСС стављено ван закона. Одмах потом ухапшени су прваци странке,

па и сам Радић који је лишен слободе 5. јануара. Суђење вођству ХРСС пред окружним судом у Загребу одржано је непосредно пред нове парламентарне изборе заказане за 8. фебруар. И поред судског поступка одобрене су кандидатске листе ХРСС. Она је на изборе изишла заједно са Хрватском заједницом и то врло живом и организованом кампањом. Примедбе опозиционих странака на регуларност избора ипак су донекле биле оповргнуте резултатима гласања. На изборе је изишло безмало 2,5 милиона гласача од уписаних 3.167.659 (77%). Народна радикална странка и Самостална демократска странка Светозара Прибићевића добиле су заједно 162 мандата (радикали 123, коалициона листа 31, СДС 8; у накнадној расподели радикалима је припало 140, а Прибићевићу 22 мандата), ХРСС и Хрватска заједница 67, Демократска странка 36, Словенска људска странка 20, ЈМО 15 посланичких места.²⁴

Притисак режима, који се наставио и после избора, убедио је Радића и другове још увек у затвору, да је нагодба са Београдом неопходна. Положај ХРСС био је очигледно незавидан, упркос парламентарној снази ове странке. Прво је Павле Радић у име ХРСС дао изјаву у Народној скупштини којом је најзад примио постојеће државно устројство и монархијски облик владавине:

"Ми сматрамо јединство државе изван сваке сумње... Исто тако сматрамо и владајућу династију Карађорђевића тако, да је непотребно о томе говорити" ...²⁵

Преговори између радикала и радићеваца током лета 1925. завршили су се закључењем народног споразума. Тако је и настала коалициона влада коју је образовао Никола Пашић 18. јула 1925. Тек тада је Стјепан Радић пуштен на слободу. Недуго затим ушао је у владу као министар просвете (17. новембра). У међувремену Радићево држање према Краљу променило се до те мере да је хрватски вођ користио сваку јавну прилику да покаже своју оданост југословенском суверену. У својој наглој промени понашања, Радић је, као и обично, претеривао. Од убеђеног републиканца и непомирљивог противника Карађорђевића, он се наједном претворио у праву улицицу:

"Ви сте најприје наш човјек, наш народни владар, а затим државник и то све троје у највећој мјери" ...

Радићево улагивање Александру није имало граница, исто онако као што његово противљење монарху није имало укуса. Поводом прославе хиљадугодишњице хрватског краљевства, августа 1925, Радић је испевао химну Краљу и јавно је изговорио пред искомпленим светом:

"Хрватски сокол сад к Теби лети, Звијездо Карађорђева дома" ...²⁶

Промена у политичком курсу ХРСС је, несумњиво, дошла после оштрих мера које је предузела влада у Београду. Стављањем главне хрватске странке ван закона и затварањем њеног председника, Стјепан Радић заиста није имао избора него да се приклони сили. Али, и у том свом изнуђеном потезу, он није показао постојаности и угледа. Колико је неразуман и насилан био поступак власти, толико је снисходљив и неискрен био и одговор шефа ХСС.²⁷

Чланови ХСС остали су у владама све до 1. фебруара 1927. Прво у Пашићевој (до 8. априла 1926), а затим у три владе Николе Узуновића.

Није ово био последњи од преокрета у политици Хрватске сељачке странке. За све време свог присуства у кабинетима, радићевци су се понашали као да и нису на власти. Често су понављали да они нису на власти, већ "при власти". Најзад почетком 1927. повукли су се у опозицију и још једном изоштрили свој политички став враћајући се идејама федерализма.

Последњи избори у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца одржани су 11. септембра 1927. На изборе је изишло 2.324.676 гласача од укупног броја установљеног на 3.373.593. Победу је поново однела Народна радикална странка са 112 посланичких места (742.111 гласова). ХСС је добила 61 мандат (367.570). Демократска

странка је побољшала свој изборни резултат и освојила 59 места (381.784) и још 11 мандата на заједничкој листи са Југословенском муслиманском организацијом (на самосталној листи ЈМО је добила додатних 9 мандата). Прибићевићева Самостална демократска странка остала је на 22 посланика (199.040), као и Словенска људска странка са 20 освојених мандата (106.247). Тежак изборни пораз доживео је Савез земљорадника који је пао на 9 посланика (иако је добио 136.076 гласова).²⁸

Као гром из ведрa неба одјекнуло је стварање новог савеза у октобру те исте 1927. године. Два љута непријатеља, Светозар Прибићевић и Стјепан Радић, образовали су Сељачко-демократску коалицију.²⁹ У свом првом обраћању јавности вођи СДК подвукли су и ово:

"Сељачко-демократска коалиција може ући само у такову владу која ће значити промјену досадашњег политичког система у духу демократије, парламентаризма и равноправности."³⁰

Најзад су се на једној страни окупили представници оног дела српског народа који је живео ван граница Краљевине Србије и највећа политичка организација Хрвата. Сељачко-демократска коалиција била је заједница не само парламентарна и страначка, него и збир оних политичких тежњи које су изражавале њихова некадашња политичка искуства. И Хрвати и Срби ван Србије носили су у себи дубоке траго-

ве живота у Аустроугарској. Политичка борба за националну аутономију приближавала је њихове политичке организације. СДК је била нека врста обнове Хрватско-српске коалиције са истим људима на челу и сличним циљевима. Ревизија уставног уређења на темељу федерализма постала је окосница споразума између Радића и Прибићевића. Није зато било случајно што је СДК названа - пречански фронт.

Светозар Прибићевић, творац видовданског режима и главни носилац идеје интегралног Југословенства у првим годинама Краљевине СХС, одрекао се својих некадашњих гледишта и потпуно усвојио хрватско схватање карактера заједничке државе:

"Наша је држава створена једним међународним уговором, у којем је нарочито наглашено да су Срби, Хрвати и Словенци из бивше Аустроугарске монархије својом слободном одлуком решили своје уједињење са Србијом у једну државу и да је Србија на то уједињење пристала."³¹

И поново:

"По нагодби од 1868. Хрватска је збиља имала карактер државе. Нарочито треба о тој чињеници водити рачуна када се суди о хрватским захтевима у Југославији."³²

"... данас у држави управљају Србијанци (мада не по вољи народа из Србије), што ће рећи другим речима да такозвани представници

становништва од 3 милиона душа владају са 14 милиона људи. Пре рата је сличан случај био у Мађарској, али се против тога подигао цео цивилизован свет."³³

У прилог свом новом гледишту, Прибићевић је навео и један занимљив пример, не слутећи колико ће га потоњи догађаји демантовати:

"У чехословачком парламенту има више од 70 Немаца и то не наноси никакву штету ни престижу ни снази чехословачке државе. У Чехословачкој има и министара Немаца."³⁴

Преуређење државе на федеративној основи, Сељачко-демократска коалиција је образложила у својој резолуцији од 1. августа 1928:

"Констатујући да су Краљевина Хрватска и Црна Гора и све народне индивидуалности у Народном вијећу приступиле у државну заједницу Срба, Хрвата и Словенаца са Србијом не одричући се својих историјско-државних, односно народно-политичких индивидуалности у корист ма које од уједињених земаља, него само у корист државне заједнице"...³⁵

СДК је у истој резолуцији предложила федерацију Словеније, Хрватске Босне и Херцеговине, Црне Горе, Србије и Македоније, на основу "историјских и народних индивидуалности."³⁶

Југословенски неспоразум ближио се свом крвавом исходу. Пуцњи Пунише Рачића у

Народној скупштини 20. јуна 1928, којима су убијени хрватски прваци Павле Радић и Ђуро Басаричек, а смртно рањен сам Стјепан Радић, означили су крај несрећног доба парламентаризма у Југославији. Од последица атентата, предводник ХСС је издахнуо 8. августа 1928.

Стјепан Радић и његова Хрватска сељачка странка успели су у две кључне ствари. Прво, објединили су Хрвате и територијално и политички. И друго, ХСС је израсла у јединог представника хрватских интереса, а Радић је постао неспорни вођ свих Хрвата.

Одговорност за ово носи, пре свих, поредак од 28. јуна 1921. Видовдански устав и његови ствараоци покушали су да заједничку државу утерају у централизам и интегрално Југословенство, што милом, што силом. Тиме су једино помогли да се уобличи хрватски територијални и политички циљеви. Уместо споразума између Срба и Хрвата или разлаза, понуђено је решење које је ослабило Српство, а оснажило хрватски блок. Свесно одрицање од тековина Краљевине Србије у име једне сумњиве идеје о јединству у сваком погледу, највише је наудило самој српској ствари.

* * *

Комунистичка партија Југославије основана је 1919. године. У политичком програму из 1920, комунисти су одредили свој главни циљ:

"... могућност оне социјалне револуције, која је крајњи циљ целокупне међународне комунистичке партије као свеснога израза класног покрета... Неопходни услов за социјалну револуцију јесте диктатура пролетеријата...

КПЈ је начелни противник парламентаризма као средства своје класне владавине. По освајању политичке власти од стране пролетеријата, парламентаризам је немогућ...

Одмах после преузимања власти пролетеријат одузима буржоазији средства за производњу и претвара их у заједничку, државну својину."³⁷

Ипак, југословенски комунисти су изишли и на локалне изборе од 22. августа 1920.³⁸ и на изборе за Конституанту новембра те године. На тим изборима, КПЈ је освојила готово 200.000 гласова (58 посланичких мандата) и у том тренутку постала трећа политичка странка у Уставотворној скупштини. Да би потврдили своје мандате и ушли у Конституанту, комунистички посланици, као и сви други, били су дужни да поднесу заклетву Регенту Александру. После кратког противљења, они су то и учинили на дан 28. јануара 1921. године.

Посебно је занимљиво шта су представници КПЈ говорили у расправама о новом уста-

ву. Ево неколико карактеристичних примера како су комунисти схватали уставно питање и начин доношења највишег државног акта:

"Пролетеријат и радни народ се свуда мобилише и припрема за ту силу која ће извојевати совјетски устав, праву совјетску власт"...³⁹

"Совјетски устав, господо, који ми тражимо... не пише се у буржоаској Конституанти, него само у средини револуционарних радника и сељака. Тај устав не ниче из парламентарних преговора и преганања са буржоазијом, него из револуционарне борбе радника и сељака против буржоазије. Револуција је мати совјетског устава!"⁴⁰

"Те измене може учинити само и једино сам радни народ вароши и села и то онда када у отвореном сукобу са буржоазијом сломи отпор буржоазије, и победи њу и њене слуге и кад организује свој апарат, своју совјетску републику."⁴¹

Током дискусије о називу заједничке државе, један посланик КПЈ изрекао је и овакву мисао:

"Када се данас поставља питање о имену државе, тада се јављају у првом реду српски франковци, оличени у Радикалној странци, који проповедају Велику Србију против Југославије."⁴²

"Црвена опасност", како се онда називала бојазан од могуће болшевичке револуције,

натерала је радикално-демократску коалицију на оштре мере против комуниста. Те мере превазилазиле су чисто политичке методе. У покушају да се сузбију немири које су комунисти организовали по читавој држави, влада се решила на одлучан корак. Претпоследњег дана 1920. године коалициона влада Миленка Веснића издала је чувену *Обзнану*.⁴³ један недемократски акт, са превасходном намером да се сузбије утицај Комунистичке партије Југославије, нарочито после њених успешних резултата на изборима за Конституанту. У том омраженом прогласу на првом месту је дато објашњење за увођење ванредних мера:

"Са више страна из више поузданих извора, државне власти имају сазнања да растројни и реакционарни елементи спремају ових дана напад на државу, њено устројство и друштвени ред, са задатком да по руском бољшевичком примеру све сруше што данас постоји од закона, установа и добара, јавних и приватних, а место тога заведу, као у Русији, власт неколико људи који ће располагати животом, слободом и имањем грађана, а државу нашу отворити инвазији странаца."

Обзнана је забранила све облике комунистичке делатности до доношења устава и наредила да се из државне службе отпусте сви они који шире и јавно заступају комунистичке идеје. Ипак, у *Обзнани* је поновљена владина спрем-

ност да очува слободу јавне речи и писања којима се не вређа сама држава. После бурне расправе, Скупштина је одобрила поступак владе и прихватила *Обзнану*.

Неспорно је да су комунисти одувек стављали насилну револуцију на највише место својих политичких циљева и да су, по угледу на соvjетске большевике, замишљали диктатуру пролетеријата оличену у авангардној партији као једино исправну форму власти. Сасвим отворено, они су одбацивали све парламентарне и демократске установе, сматрајући их класним и буржоаским. Питање је само у томе, да ли једна власт тек створене државе, која још није имала свог највишег правног акта, а која је имала амбицију да успостави парламентарну и демократску монархију, смела да употреби недемократска средства у обрачуна са револуционарима. Прибегавајући сили, власт је задала кобан ударац идеалу оног поретка у чије име је та средства одлучила да примени.

Упркос *Обзнани*, посланици КПЈ ушли су у Уставотворну скупштину и у њој узели активног учешћа. Из Скупштине су иступили тек 11. јуна 1921, на свега седамнаест дана пре доношења Видовданског устава.

Своје праве намере, комунисти су показали већ у лето 1921. Прво је Спасоје Стејић извршио неуспешан атентат на Регента Александра 29. јуна приликом Престолонаследниковог

доласка у парламент и његовог подношења заклетве на устав. Један други комуниста, Алија Алијагић⁴⁴ извео је атентат и усмртио министра унутрашњих послова у оставци, Милорада Драшковића, 21. јула исте године у Делницама. После ових догађаја, режим је почео озбиљан прогон чланова КПЈ. Скупштина је поништила мандате комунистичких посланика 4. августа, а покренут је и кривични поступак против комунистичких вођа за припремање ова два злочина.⁴⁵ Иако је свима било јасно да се КПЈ крије иза ових криминалних радњи, руководство КПЈ је упорно одбијало сваку везу са тим.

Реакција власти огледала се у доношењу Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, донесеног 1. августа 1921. Овај документ је озаконио *Обзнану* и дао правног основа за коначно укидање Комунистичке партије. И овог пута, идеја је потекла од тадашњег министра унутрашњих дела, Светозара Прибићевића.⁴⁶

Покушај да се обнови активност комуниста у Југославији уследио је почетком 1923. Четрнаестог јануара основана је Народна радничка партија Југославије, на основу одлуке Централног комитета са III земаљске конференције КПЈ. Програм нове партије садржао је и овај став:

"Народна радничка партија Југославије поставља као крајњи циљ: класном борбом про-

летеријата заменити капиталистичко друштвено уређење социјалистичким.⁴⁷

И ова комунистичка организација била је кратког века. Коначно је забрањена јула 1924. године.

Све до почетка 1924, југословенски комунисти нису гледали на национално питање као на проблем од првенствене важности. Тек на поменутој III земаљској конференцији у Београду, у јануару те године, они су повели расправу о томе. Као победничка изишла је она група крајње левице која је истицала право хрватске и словеначке нације на "самоопредељење до отцепљења". Истовремено, усвојена је партијска линија Коминтерне о великосрпској хегемонији српске буржоазије.

На Петом конгресу Коминтерне у Москви 1924. дефинисан је југословенски проблем: Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца оцењена је као "версајска творевина" и предложено је њено растурање тако што ће се издвојити Словенија, Хрватска и Македонија.

Размимоилажења и унутрашње борбе међу комунистима довеле су до потпуног пропадања Комунистичке партије Југославије. Стављени ван закона и изложени прогонима власти, комунисти су убрзо сасвим нестали са политичке сцене. Године 1928. КПЈ није имала више од безначајних 2034 чланова.

3

На Бадњи дан 1929. године, Краљ Александар је, својим ауторитетом, укинуо Видовдански устав, распустио Народну скупштину и завео личну власт у држави:

"Наступио је час кад између народа и Краља не може и не сме бити више посредника...

Парламентаризам, који је као средство по традицијама од мог незаборављеног оца остао и мој идеал, почеле су заслепљене политичке страсти злоупотребљавати у тој мери да је постао сметња за сваки плодан рад у држави...

Моја је света дужност да свим средствима чувам државно и народно јединство... Чувати јединство народно и целину државну, то је највиши циљ моје владавине, а то мора бити и највећи закон за мене и свакога...

Ради тога решио сам и решавам да Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 28. јуна 1921. године престане важити...

Народна скупштина изабрана 11. септембра 1927. године, распушта се"...⁴⁸

Сам југословенски суверен своју одлуку правдао је следећим речима:

"Не би нико више волео од мене да није до овога дошло, али када се поремети ред и не осећа она идеја водила јавља се свашта, нарочито центрифугално. Ја знам да ми се може рећи

да излазим ван граница својих уставних атрибуција. Али, јесу ли моје уставне атрибуције да гледам како иде или да апелом на вас потражимо лека?"⁴⁹

Шта је све претходило овом догађају?

После испалених хитаца у парламенту и смрти хрватског вођа Стјепана Радића, постало је извесно да југословенски парламентаризам више не може опстати. И сам Радић је упућивао поруке Александру дајући му на знање да од њега очекује одлучан потез. Радићев наследник на челу ХСС, др Влатко Мачек, такође је препоручивао Краљу да предузме радикалне мере. У разговору са Александровим повереником, Мачек је поручио југословенском монарху:

"Све је у рукама Краљевим, и штогод он сад учини добро је, ако није у смеру учвршћивања садашње ситуације."⁵⁰

У исто време Краљ је добио још једно обавештење из Загреба које је наводило на исти закључак о расположењу Хрвата према личном режиму.⁵¹ Александар је добио чврста уверавања да ће ХСС добро дочекати његов поступак и да ће га прихватити "као једино разумно и могуће рјешење без икаквих потреса."⁵² И страни посматрачи у Београду, али и неки домаћи савременици, закључивали су да се Краљ Александар више прибојавао реакције и могућих последица у Србији, него отпора у Хрватској.⁵³

На аудијенцији код Краља, 4. јануара 1929. Мачек је изложио своје виђење уставне ревизије. Као и увек, он је у први план стављао државни положај Хрватске, нудећи или поделу државне територије на више равноправних јединица или споразум о дуалистичком решењу. Овога пута био је сасвим прецизан. Предложио је успостављање "државно-културно-историјских" индивидуалности са својим саборима и владама". Те посебне јединице, Мачек је поређао у следећем реду: 1. Србија, 2. Хрватска, 3. Словенија, 4. Босна и Херцеговина, 5. Војводина, 6. Црна Гора, 7. Македонија.⁵⁴

Светозар Прибићевић био је примљен у аудијенцију одмах после Мачека. Разлог се састојао у питању - да ли Прибићевић у свему стоји иза захтева шефа ХСС. Одговор је био потврдан. Тиме се аудијенција и завршила.

Слободан Јовановић позван је на разговор са Краљем вече уочи 6. јануара. Краљ је желео да сазна стручно мишљење о Мачековим "увјетима". Одговор је био једноставан: то је реална унија, дуализам какав је постојао у Аустроугарској од 1867.

По сећању самог Јовановића, Краљ му се тада поверио:

"Ја то као Краљ Срба, Хрвата и Словенаца не могу да прихватим."

Александар је потом обавестио Јовановића о својим намерама и уверавао га у успех својих планова.⁵⁵

Актима од 6. јануара Краљ је на себе преузео све функције државне власти. Он је доносио законе и све остале правне акте, за своје радње није никоме одговарао, он је именовано министарски савет, а влада је била само њему одговорна.

Нови Закон о заштити државе забранио је рад свих политичких странака. Исто тако су била забрањена сва удружења која су имала обележја "верска или племенска."⁵⁶

Закон о називу и подели Краљевине на управна подручја донет је 3. октобра 1929. Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца преименована је у Краљевину Југославију, а читава државна територија подељена је на девет великих области - бановина.⁵⁷

Други устав у уједињеној држави донет је у септембру 1931. Такозвани "октроисани" (подарени) устав није био дело Уставотворне скупштине, него је излазак из неуставне ситуације учињен вољом Краљевом. Краљевина Југославија је дефинисана као "наследна и уставна монархија" (чл.1). Двodomно представничко тело састојало се од Сената и Народне скупштине. Једна половина сенатора била је изборна, а друга постављена Краљевим указом. Изборно право за чланове Сената дато је само представни-

цима власти у појединим бановинама (народним посланицима, банским посланицима, и председницима општина). По један сенатор биран је на сваких 300.000 становника. Једнак број сенатора именовано је сам Краљ.⁵⁸ Посланици Народне скупштине бирани су на основу "општег, једнаког и непосредног" изборног права (чл.54). "Краљ именује и разрешава председника министарског савета и министре; председник министарског савета и министри чине министарски савет, који стоји непосредно под Краљем" (чл.77). Краљу су остала значајна овлашћења и у законодавној, и у управној, и у судској власти (одељак IV).

Уређење уведено уставом из 1931. не може се оценити као систем представничке демократије. То је пре била мешавина личне власти и елемената парламентаризма. Оно што је несумњиво јесте то што је држава изведена из неуставног стања. Октроисани устав је, и поред свих мањкавости и ограничења, био највиши правни акт који је прописао, омеђио и уредио све државне органе и њихове функције. Краљевина Југославија се вратила у границе уставности.

Било је многих и честих покушаја да се одреди карактер Александрове личне власти. Најчешће су се чули гласови о војној диктатури и Краљевом апсолутизму. Комунисти су и пре револуције и све време своје полувековне влада-

вине лични режим упорно називали - монархофашизмом.⁵⁹ Отуда се намеће потреба да се још једном преиспита суштина поретка успостављеног 6. јануара 1929, да му се да права оцена и утврди истинска природа.

Неспорна је чињеница то да је Краљ Александар завео поредак ауторитарне власти и тиме суспендовао не само парламентаризам, него и уставно уређење. Исто је тако тачно да је то био режим личне власти у којем су сва државна овлашћења била скупљена у рукама монарха. Али, то није била диктатура у пуном смислу, из најмање два разлога. Прво, лична власт се односила само на политичко деловање, а не и на остале области живота. Поготову не на привредна кретања, културу, просвету. Друго, Александаров режим је трајао релативно кратко да би се могао обележити као диктатура: тачно две године и девет месеци. Већ 2. септембра 1931. Краљ је поклатио народу нови устав и повратио државу у уставне оквире.

Краљ Александар је, изнад свега, био официр.⁶⁰ И по држању и по менталитету. Његово образовање и животно искуство били су потпуно у духу војничком. И његово резонавање и поступци произишазили су из тога његовога својства. Као војник, он није имао много слуха за сложен и спор политички живот једног неуспешног парламентаризма. Навикао да се ослања на војнички ауторитет и дисциплину,

Александру су били много ближи одлучни методи у решавању спорова. У њему је било несумњивог предводничког дара и државничке амбиције. Александар није био спреман да прими улогу пасивног чиниоца. Неповерење у политичаре и политичке странке помогло му је у сазнању да је он тај који треба да пресуђује и одлучује. Када је проценио да другог излаза нема - извео је државни удар и успоставио лични режим.

Идеологија на којој се заснивала Александрова власт била је уствари идеја интегралног Југословенства. Оно што се није успело политичким средствима, морало се извести Краљевим ауторитетом. Александар је остао веран југословенској ствари, заснованој на јединству и националном и државном. Може се чак тврдити да је управо он до краја спровео у живот. Једино што је то учинио употребом војске и својим положајем врховног команданта.

По сведочењу Слободана Јовановића,⁶¹ Краљ га је обавестио о својим плановима за време пријема 5. јануара на дан пред државни удар. На Јовановићева упозорења да је тај корак опасан, Александар га је умиривао речима:

"Ништа се не брините! Све ће се добро свршити. Кад сам, приликом пробоја Солунског фронта, наредио својој војсци да иде напред, без обзира на савезнике, без обзира на комору, сви су ми рекли да ће се то рђаво свршити. Ја сам,

међутим, био уверен да је идеје напред једини пут. Био сам у праву и све се добро свршило.

...И ово ће се исто тако добро свршити."⁶²

Александрова невичност у вођењу политике најбоље се видела по томе какве је личности изабрао да на њих ослони свој режим. Узео је многе већ компромитоване особе без посебног угледа и моралне чврстине. Ни међу политичарима, ни међу официрима, није умео да пронађе најподесније људе за своју државну обнову.

Нема сумње да је југословенски суверен имао великих државничких планова. Он свакако није био спреман да, попут свог оца, политику препусти политичким странкама и њиховим вођствима. Од када је преузео краљевске функције у јуну 1914, Александар је све више показивао жељу да непосредно утиче на политичка збивања. Али, тек после уједињења, његова улога постаје пресудна. Чин од 6. јануара само је открио Александрове истинске намере.

Александар, као и већина српских првака, остао је веран идеји јединства нове државе. Очаран могућношћу да влада великом државом, просторно далеко већом од Србије, Краљ је изгубио осећај реалне процене. Том искушењу многи нису одолели. Разлике између њих могле су бити само личне или, у најбољем случају, у методима. Саму суштину нико није доводио у питање.

Много година доцније, када се нашао у сличној ситуацији, Слободан Јовановић је изрекао овакав суд:

"Наше су се династије одржале само због тога што су биле националне. Ова може пасти само зато што је престала да буде национална."⁶³

Лична власт је, заиста, донела одређене резултате. За тих неколико година стање у земљи је смирено, а сама држава сачувана од распада. Ред је поново успостављен, мада је то учињено одозго, вољом самог суверена.

Али, она права истина била је на сасвим другој страни. И циљ, и људи, и средства Александровог режима били су већ остарели и поражени. Интегрално Југословенство било је опасна заблуда, носиоци поретка непоуздани, а свака лична власт омражена. Бар у Србији, ако не другде.

Мучко краљеубиство у Марсеју 9. октобра 1934. прекинуло је посао који је Александар започео.

Шта би се десило у супротном, остаће вечита тајна.

1 Припремање уставног акта трајало је пуне две и по године. У том времену министарски кабинети израдили су три нацрта устава (Протићев, Веснићев и Пашићев). Све значајније политичке странке такође су изнеле пред јавност своје уставне предлоге (Хрватска заједница, Југословенски клуб, др Јосип Смодлака, Земљорад-

ничка странка, социјалистички и републикански нацрти).

Хрватска републиканска сељачка странка остала је упорна у свом нисистирању на републиканском облику владавине и потпуно самосталном статусу Хрватске под називом "хрватска републиканска држава". Она је објавила свој нацрт устава 14. маја 1921. мада је одбила да учествује у раду Конституанте. У свом нацрту ХРСС је предложила да се држава уреди на темељу националног плурализма и то: три народне државе (Србија, Хрватска, Словенија) и три "полуплеменске и полуисторијске домовине" (Црна Гора, Босна и Херцеговина и Македонија). Предвиђен је био и плебисцит којој од народних држава ће се ове области придружити. Хрватска је одређена као "миростворна, човјечанска и неутрална република". Од централних органа нацрт ХРСС помињао је само врховно представничко тело и републикански облик владавине.

Кључно питање састојало се у томе да ли ће држава бити уређена јединствено или децентрализовано тј. на федералистичкој основи. Из тога је избио спор између скупштинске већине и хрватско-словеначких посланика. Ови други су у знак протеста што се њихови предлози не уважавају, иступили из Уставотворне скупштине.

У расправи се појавило укупно девет нацрта устава. Уставни одбор Скупштине образован је 1. фебруара и радио је до 16. фебруара. Разматрао се само владин нацрт устава. Пленарна седница Уставотворне скупштине почела је 14. априла и завршила се на LXII заседању изгласавањем устава.

Видети: Слободан Јовановић, *Политичке и њравне расправе 2*, Београд 1932, 348-385

- 2 *Устав Краљевине Срба, Хрватска и Словенаца* од 28. јуна 1921, *Збирка закона*, св. LX, Београд 1926.

- 3 *Устав Краљевине Срба, Хрвајша и Словенаца*, чл. 95
- 4 *Устав Краљевине Срба, Хрвајша и Словенаца*, чл. 12, 61
- 5 Ову чињеницу признавали су и поједини писци из комунистичког времена.
Видети: Чулиновић, *Југославија између два рата 1*, 356, 359
- 6 Устав је предвидео самоуправу у областима, срезовима и општинама. Закон о обласној и среској самоуправи од 22. априла 1922. извршио је територијалну поделу на 33 области. На челу сваке области налазио се велики жупан кога је постављао владалац, док су остали органи били самоуправни.
- 7 *Устав Краљевине Срба, Хрвајша и Словенаца*, чл. 22-44
- 8 Чулиновић, 373
- 9 Чулиновић, 373
- 10 Чулиновић, 377
- 11 Наведено у: Чулиновић, 382
- 12 Јосип Хорват, *Полијичка Повијесѝ Хрвајске 1918-1929*, Загреб 1938, 289
- 13 *Резолуција Хрвајског блока*, 14. мај 1922.
- 14 То су били Анте Павелић, Мирко Кошутѝ и Владимир Пребег.
- 15 У исто време дошло је и до разговора између Хрватског блока и представника Демократске странке. Једна делегација у којој су били Јурај Крњевѝ, Јосип Предавец и Мате Дринковић стигла је су у Београд 13. новембра на преговоре са представницима Демократске странке. Том приликом дошло је и до њиховог сусрета са Стојаном Протићем. Покушај се окончао неуспехом, јер су Хрвати закључили да демократе нису спремне да обарају Пашићеву владу у којој су се налазили и њихови чланови као коалициони партнери.
- 16 Хорват, 300

- 17 На овим изборима ХРСС је добила 70, СЈС - 24, а ЈМО - 18 посланичких мандата.
- 18 *Слободни дом*, 1. април 1923
- 19 По радикалном посланику и преговарачу у Загребу Марку Ђуричићу.
- 20 Радић је напустио земљу 21. јула 1923, а вратио се 11. августа 1924. За време боравка у иностранству он је увео своју странку у Међународни сељачки савјет (Сељачку интернационалу), једну од бољшевичких међународних организација, са седиштем у Москви (генерални секретар Александар Смирнов). Радић је стигао у Москву 1. маја 1924. У приступном писму од 27. јуна Радић је између осталог написао и ово:
"Само по себи се разумије и то да ће ХРСС за рјешење унутрашњих питања у Југославији и за збацавање садашње милитаристичке буржоаске странке прије свега предузети само мирна средства, а само у крајњем случају, кад би се ова мирна средства показала безуспјешна, ступит ће у револуцију"...
- Сјенографске белешке Народне скупштинске Краљевине СХС*, ванредни сазив за 1925, 196
- Поступак свога председника, вођство ХРСС је прихватило и одобрило на седници одржаној 3. августа 1924. У закључку са ове седнице записано је да "приступ ХРСС у Сељачку интернационалу у Москви сматра као прву реалну везу између народа хрватског и народа руског"...
- Сјенографске белешке Народне скупштинске СХС*, ванредни сазив за 1925, 26
- 21 Мандати Стјепана Радића и Јураја Крњевића нису предати Народној скупштини због њиховог одсуства из земље.
- 22 Наведено у: Чулиновић, 434
- 23 *Сјенографске белешке Народне скупштинске*, Београд 1925. 27

- 39 Говор Филипа Филиповића, *Рад Уставног одбора уставојворне скупштинне Краљевине СХС, сивонографске белешке*, књ. II, 1921, 31
- 40 Говор Животе Милојковића, 11. фебруара 1921, *Рад Уставног одбора*, 79
- 41 Говор Владе Чопића, *Сивонографске белешке Уставојворне скупштинне Краљевине СХС*, записник са XXVIII седнице, књ. I, Београд 1921, 22-23
- 42 Говор Животе Милојковића, 18. маја 1921, *Сивонографске белешке Уставојворне скупштинне*, 6-7
- 43 Аутори *Обзнане* били су двојица министра унутрашњих дела и двојица од најистакнутијих првака Демократске странке, Милорад Драшковић и Светозар Прибићевић.
- 44 Главни организатор овог злочина био је Родољуб Чолаковић, доцније високи партијски функционер.
- 45 Спасоје Стејић добио је смртну казну, али је потом помилван и осуђен на двадесет година робије. Алија Алнјагић је осуђен на смрт и казна је извршена.
- 46 *Сивонографске белешке Народне скупштинне Краљевине СХС*, Београд 1921, 1-20
- 47 *Историјски архив КПЈ*, 277
- 48 *Службене новине*, 6. јануар 1929
- 49 *Дипломатски архив Југославије*, Дворске хартије (ДХ), ф-23, концепт говора Краља Александра, без датума
- 50 *Дипломатски архив Југославије*, ДХ, ф-11, писмо Тони Шлегела Краљу Александру, 6. децембар 1929
- 51 Неколико година доцније Мачек је признао свом лекару др Шелеру да му се лично допала политика краља Александра "оног јутра 6. сивечња 1929", али му се није допала политика људи који су тог поподнева дошли на власт.
Писмо др Луја Шелера намеснику Раденку Станковићу, 21. октобар 1934.

- Наведено у: Џејкоб Б.Хоптнер, *Југославија у кризи 1934-1941*, Ригека 1973, 151
- 52 *Дипломајтски архив Југославије*, ДХ, ф-11, писмо М. Дринковића Краљу Александру, без датума
- 53 Тодор Стојков, *Ојозиција у време шестојануарске диктатууре 1929-1935*, Београд 1969, 60
- 54 Видети:
Vlatko Machek, *In the Struggle For Freedom*, New York, 1957, 123
Прибићевић, 108
- 55 Коста Ст. Павловић, *Разговори са Слободаном Јовановићем 1941-1945 I*, Виндзор 1969, 53, 82
- 56 *Службене новине*, 11. јануар 1929.
- 57 Дравска (Љубљана), Савска (Загреб), Врбаска (Бања-лука), Приморска (Сплит), Дринска (Сарајево), Зетска (Цетиње), Дунавска (Нови Сад), Моравска (Ниш), и Вардарска (Скопље).
Службене новине, 5. октобар 1929
- 58 Закон о избору сенатора Краљевине Југославије, 30. септембар 1931.
- 59 Чињеница да је управо Краљ Александар пао као жртва фашизма и његових терористичких организација (Усташе и ВМРО) нису спречиле руководиоце КПЈ да га називају монархофашистом.
Видети:
Одлука, *IV земаљска конференција КПЈ*, Љубљана 1934.
Уводни реферат, Ј. Б. Тито, *V конгрес КПЈ*, Београд 1948.
- 60 У Балканском рату командовао је првом армијом, а у Првом свестком рату био је врховни командант.
- 61 Није сасвим јасно какво је било Јовановићево држање према Краљу. Многи су упрнали прстом у њега као на писца прогласа од 6. јануара. Сам Јовановић је одбијао сваку своју умешаност у државни удар. Ипак, и из ње-

гових записа о томе и из сећања савременика провејава могућност да је Јовановић благонаклоно гледао на Краљев потез. Изгледа вероватније да је шестојануарски текст писао напредњак, а доцније демократа, Војислав Маринковић.

62 Павловић 1, 82-83

63 Павловић 1, 70

КРАХ

Има догађаја у историји чији је значај толико велики да се према њима одређују и прошлост и садашњост и будућност. Својим последицама они одређују читаве епохе. У такве догађаје спада свакако - Други светски рат.

За Србе, последњи светски сукоб оставио је печат у три основна вида. Рат је прво донео окупацију. Окупација је изазвала оружани покрет отпора. Све се завршило комунистичком револуцијом. Под ударима са три стране срушиле су се све српске вредности. И националне, и државне, и моралне. Ожиљци су остали дубоки и трајни.

1

Сасвим је јасно да су неспоразуми Срба и Хрвата обележили историју Југославије. Од са-

мог тренутка уједињења два народа предвођена својим политичким покретима и лидерима, кренула су у међусобни сукоб. Хрвати, у бесомучној трци са историјом за сопствени национални индентитет, за потврду своје посебности, за облик аутономне државности. Срби, за заштиту својих националних и државних достигнућа. За Хрвате, Југославија је била умањена Аустроугарска. Тежња ка сепаратизму једноставно се пренела из једне државе у другу. За Србе, Југославија је имала двоструки смисао. Срби из Србије, видели су у њој шири оквир српске државности, парламентарне демократије и посебне културе. Срби изван Србије били су уверени да је најзад остварен идеал уједињења свег Српства.

* * *

Већ смо видели да су тридесете године овог века довеле до коначног обрачуна две супротстављене тежње. Познато је и то да је Милан Стојадиновић, председник министарског савета, често оптуживан за пронемачку политику и диктаторске претензије, морао да поднесе оставку фебруара 1939.¹ Доцније је изолован и конфиниран у околини Сарајева, а потом на острву Маурицијус. Уклањање Стојадиновића учињено је уз помоћ Велике Британије.²

Зашто?

Званично објашњење да је од Стојадиновића претио државни удар данас не звучи довољно убедљиво.³ Принц Регент Павле, британски човек и по образовању и по политичком опредељењу, успешно је сарађивао са Стојадиновићем непуне четири године. Али, оно што Стојадиновић никако није желео да учини јесте уступак Хрватима у погледу државне аутономије. Његово приближавање фашистичкој Италији, поред осталог, било је мотивисано неутралисањем хрватских сепаратних тежњи. Традиционално хрватско ослањање на Италију на овај начин било је ако не спречено, а оно бар отежано.

Први парламентарни избори после Краљеве погибије одржани су на дан 5. маја 1935. На једној страни била је листа Југословенске националне странке на челу са Богољубом Јефтићем. Удружена опозиција на својој јединственој листи објединила је Сељачко-демократску коалицију, Југословенску муслиманску организацију, демократе Љубе Давидовића и земљораднике Јована Јовановића. Носилац листе био је др Влатко Мачек. Изборно тело одређено је на 3.908.313 гласача. На изборе је изишло 2.880.964 грађана. Листа ЈНС добила је 1.746.982 (60,6%), док је удружена опозиција освојила 1.076.345 (37,4%). Расподела мандата у Народној скупштини ни изблиза није одсликавала изборне резултате. Владиној листи је тако поклоњено 303

посланичких места. Удружена опозиција требало је да се задовољи бројем од 67 мандата.⁴ Зато је опозиција и одбила да учествује у раду парламента. Али, такво стање није дуго опстало.

Др Милан Стојадиновић први пут је образовао министарски савет 25. јуна 1935, пошто је претходно, по наговору Кнеза Намесника, оборио владу Богољуба Јефтића у којој је заузимао место министра финансија. Успео је да обезбеди скупштинску већину тако што је разбио јединство у Народној скупштини и за себе придобио 191 посланика. Само 89 народних представника остало је верно бившем председнику владе Јефтићу.⁵ Политику своје владе Стојадиновић је одредио овако:

"Основни правац наше унутрашње политике дат нам је основним законом земаљским, Уставом од 1931. године. Краљевска влада је верна свим начелима тог Устава, истичући нарочито принцип државног и народног јединства."⁶

У мају 1935. Стојадиновић почиње да ствара нову политичку странку под именом - Југословенска радикална заједница.⁷ Ту је окупио добар део Народне радикалне странке, Словенску људску странку и Југословенску муслиманску организацију. ЈРЗ је званично основана 24. августа 1935. године. У говору о програму своје нове партије, Стојадиновић је, између осталог, изнео и следеће:

"Срби, Хрвати и Словенци треба да заједнички, у атмосфери поверења, изграде унутрашње уређење њихове сопствене куће...

Програм ЈРЗ даје нам могућности да у часу пуног смирења приступимо решењу хрватског питања...

Али нека нико из наше добре намере не изведе закључак да ћемо допустити увођење таквих метода који би могли ометати ред и мир у земљи, прелазећи преко онога што је дозвољено писаним законима ове земље...

Ми смо за поштовање трију имена нашег народа: Срба, Хрвата и Словенаца. Ми смо за поштовање њихове равноправности и њихове традиције" ...⁸

Др Иван Субботић, стални изасланик Краљевине Југославије у Друштву народа, имао је, средином јануара 1937, разговоре са грофом Ђаном, италијанским министром спољних послова, као и са његовим опуномоћницима Бутијем и Витетијем. Главна тема обухватала је три тачке: 1. питање усташа и њихове делатности у Италији; 2. питање италијанских интереса у Албанији; 3. остала политичка питања у оквиру могућно југословенско-италијанског споразума. Југославија је тражила да се неутралисање усташа реши као претходно питање. У погледу статуса Албаније, југословенски став се заснивао на гаранцијама независности Албаније. Остале тачке споразума односиле су се на узајамно при-

јатељство, непроменљивост стања на Јадрану, неповредивости државних граница и обавезе међусобне неутралности.⁹

Током 1937. настављени су југословенско-италијански преговори. Енглески посланик у Београду, Роналд Кембел, био је од почетка упућен у садржину ових преговора. Његово начелно одобравање било је пропраћено коментаром "да се не сме ићи предалеко". Кнез Павле, који је свакако стајао иза ових корака југословенске владе, просто се угледао на енглеску политику према Италији. Ако је Британија у сагласности са Мусолинијем налазила пут ка сигурности у Средоземљу, исто је тако Југославији била потребна помоћ Италије да би се обезбедила на Балкану.

Писани споразум између Италије и Југославије склопљен је 25. марта 1937. у Београду. Потписали су га Стојадиновић и гроф Ђано. Најважније клаузуле биле су следеће: 1. обавеза међусобне неутралности; 2. обавеза узајамног договора код међународних заплета; 3. Обавеза мирољубивог решавања међусобних спорова; 4. обавеза спречавања свих активности уперених против друге уговорне стране. Трајање уговора ограничено је на пет година.¹⁰ Истовремено, Ђано је Стојадиновићу предао писмену изјаву о укидању усташке организације у Италији. Рим је исто тако одобрио да један представник југословенског министарства унутрашњих послова

сарађује са италијанским органима на овом послу.¹¹

Стојадиновић је пронашао два плодотворна начина да за кратко обузда хрватске тежње. Са спољашње стране, он је споразумом са Италијом неутралисао усташки покрет, али и умањио значај Мачекових незваничних додира и преговора са Римом. С друге стране, стварањем ЈРЗ, Стојадиновић је изоловао Хрвате као политичког чиниоца на домаћој сцени. У спреси са Словенцима и муслиманима, он је и српску опозицију отерао ка Мачеку. Тиме је коначно учврстио свој политички положај.

И Стојадиновићева концепција ишла је за истрошеном идејом државног и националног јединства - интегралним Југословенством. Његови умесни маневри и у међународним односима и у унутрашњој политици само показују практичну вештину, али не и разумевање суштине српско-хрватског проблема.

* * *

Намера Енглеза да се Хрватима по сваку цену изиђе у сусрет постојала је одавно. Коначно решење дошло је те 1939. године. Притисак на Кнеза Павла да се одрекне Стојадиновића имао је као последицу истовремену припрему споразума Цветковић-Мачек.

Са своје стране Хрвати су поновили своје познато становиште. На скупу у Загребу 15. јануара, сви хрватски посланици изабрани у Народну скупштину Краљевине Југославије обратили су се једном резолуцијом великим силама и затражили њихову интервеницију како би се "Хрватској осигурала слобода одлучивања о властитој судбини". У истој резолуцији речено је и ово:

"Догађаји после 1918. даље су доказивали неостварљивост југословенске идеје, једне државе заједничке и Србији и Хрватској."¹²

Већ шест месеци после пада Стојадиновића, споразум је био готов 20. августа и потписан три дана доцније, 23. августа. Преговори су текли током пролећа и лета 1939. године. У једном тренутку дошло је до прекида преговора. Том приликом Мачек је изјавио и ово:

"Ако Београд не може земљи дати ред, Немачка може."¹³

У својим основним цртама, Споразум је предвиђао стварање Хрватске Бановине која је обухватала Савску и Приморску бановину, као и делове Врбаске и Дунавске бановине. Установљен је Хрватски сабор са правом доношења посебног буџета. Закони су се имали доносити у садејству Сабора и Круне. Средишњој власти су остали најважније државне надлежности: инострана политика, војска, трговина, јавна безбедност и просвета.

Двадесет шестог августа образована је коалициона влада чији је председник био Драгиша Цветковић, а подпредседник Влатко Мачек. У владу су ушли и припадници Самосталне демократске странке, дакле представници Срба из Хрватске и Босне, иако је стварање Бановине Хрватске највише погађало њих и народ чије су интересе заступали.

* * *

Најјачи отпор Споразуму и стварању Бановине Хрватске, са српске стране, пружао је Српски културни клуб. Ово удружење основано је 1937. као нестраначко друштво за "неговање српске културе у оквиру југословенства". СКК је окупио истакнуте српске интелектуалце на челу са Слободаном Јовановићем као председником. Ту су још били Владимир Ђоровић, Драгослав Страњаковић, Васа Чубриловић, Слободан М. Драшковић и други. Своја гледишта на српску историју, културу и политику износили су у свом гласилу које је 1939-40 излазило под називом *Српскг лас*. Хроничар Клуба и некадашњи члан његове омладине, одредио је главне циљеве *Српско ласа*:

"Надвијање ратне опасности над Југославијом и почетак разбијања Југославије образовањем Бановине Хрватске августа 1939. у најве-

ћој мери су утицали на физиономију листа и његову садржину."¹⁴

СКК није доводио у питање опстанак Југославије као заједничке државе. Није у њој видео опасност по Српство и Србе као народ. Напротив, супротстављао се Споразуму зато што је угрозио државно јединство и створио хрватску јединицу, а да није водио рачуна о српским интересима. У читавом низу написа у *Српском ласу*, припадници Клуба објашњавали су ово своје основно становиште:

"Без јаке Југославије нема ни српске ни хрватске слободе. Други услов за успех српско-хрватског споразума јесте не само да Хрвати, него и Срби буду у њему верно заступљени."¹⁵

"Ако се Срби данас окупљају и зову на окуп све југословенске родољубе... по среди је најчистији посао: да се сачува наша заједничка највећа тековина, јединствена национална држава свих Срба, Хрвата и Словенаца."¹⁶

"Срби би грешили ако би мислили да се њихов задатак састоји само у одбрани Српства. Они имају да брину још и о државној целини..."

Ако је југословенство као национална идеја наишла на тешкоће у српском и хрватском национализму, то није доказ да она мора наићи на исте тешкоће и као државна идеја."¹⁷

* * *

Први пут после безмало хиљаду година Хрвати су ујединили Хрватску и Далмацију и добили, уз то, добар део Босне и Срема. Илузија државности отелотворена стварањем Бановине Хрватске, у тренутку када Европа улази у најкрвавије године своје историје, дала је Хрватима осећај успеха. У сенци енглеске спољашње политике.

Проенглеска политика Кнеза Павла следила је свог великог учитеља.¹⁸ Помирљиво држање владе Невила Чемберлена према Хитлеру било је ослонац политике неутралности Кнеза Павла.¹⁹ Уступак Хрватима спасао је стабилност целе државе, обезбедио подршку Британаца и потврдио правац неутралности Краљевине Југославије. Тако је бар веровао Кнез Намесник.

Али, ратни вихор и немачки војни успеси 1939-40 окренули су британску политику против сила Осовине. Чемберленов кабинет је замењен владом Винстона Черчила у пролеће 1940. Уместо уступака и помирљивости Велика Британија се претворила у најозбиљнијег супарника немачкој рушилачкој сили. Енглеска је почетком 1941. остала усамљена непокорена тачка у Европи, али и она под страховитим војним притиском и непрестаним бомбардовањем.

Неутралност Југославије више није била политика коју је Британија помагала. Саветници Кнеза Павла са Острва нису више били на

власти. Принц је изгубио сигурно тле под ногама. И даље верујући у неутралну политику, Павле, немавши куд, одлази код Хитлера. Од њега успева да издејствује споразум о приступу Тројном пакту, али без икаквог ангажовања Југославије у ратним операцијама. Чак ни посредно. Било је то више Хитлерово јемство неутралности Југославије него пристајање на његову страну. Немачка је желела да реши балканско питање, своје југоисточне крило што пре, припремајући одлучан напад на Совјетски Савез. Хитлеров услов био је да главне тачке споразума садржане у три ноте остану недоступне јавности.

Бојећи се распада државе и нелојалног држања Хрвата, влада Цветковић-Мачек прихватила је пакт. Сам Влатко Мачек отворено је признао да није сигуран да ће Хрвати прихватити рат са Немачком.²⁰ У очима потписника, Пакт је изгледао као највиши државни разлог.

Да ствар буде још сложенија, Велика Британија је поред своје званичне политике увелико радила на стварању мреже својих агената у Југославији уз помоћ српских пробританских политичара. Сумња у Кнеза Павла постајала је све израженија. Некадашњи омиљени аристократ са Балкана, изгубио је не само подршку Винстона Черчила, него је почео да бива и препрека ратним циљевима Велике Британије.

2

На основу данас доступне архивске грађе, несумњиво је утврђено да је мрежа завереника за обарање владе Цетковић-Мачек и Кнеза Намесника организована још 1940. године. Циљ је наравно био да се Југославија уведе у рат. Тако би се, надали су се Енглези, макар на трен смањило притисак нацистичке војне силе на Уједињену Краљевину.

Међу Србима, у Београду нарочито, Британци су нашли најбоље сараднике за своју намеру. Традиционално антинемачко расположење из Првог светског рата и српски борбени дух били су ослоњци хладне и промишљене политике енглеских интереса. Знали су Енглези да ако ико у Југославији жели рат против Немачке, онда су то Срби. Давно су Острвљани научили да Србе треба спутавати у миру јер су им државне амбиције и велике и опасне, а да их треба користити у рату јер су изразито ратоборни. Тај српски национални романтизам био је главни енглески адут у Југославији те 1941. године.

Државни удар од 27. марта имао је, тако, двоструку природу. Споља, био је то одговор српске омладине и родољубиве интелигенције на срамно потписан приступ Тројном пакту. Иза тога крила се читава британска организација пуча. Агенти, политичари, официри, новац.

Отуда Черчилова изјава да је "Југославија поново нашла своју душу" звучи извештачено и неискрено. Срби нису били ништа више од машица у рукама једне велике силе и њених интереса.

* * *

Да су британски обавештајци играли главну улогу у припремању удара од 27. марта речито сведоче објављени извештаји из архива СОЕ (Служба за специјалне операције) у Лондону. Ево само неколико примера.

У свом дугачком рапорту из септембра 1941, Тревор Гленвил, један од енглеских агента у Југославији, дословно је написао:

"У ствари ово је (државни удар, прим. М.С.П.) резултат нашег осамнаестомесечног мукотрпног рада."²¹

О личностима међу српским политичарима умешаним у заверу јасно говори једно писмо Александра Глена упућено Билу Бејлију још августа 1940:

"Јован Ђоновић и Илија Трифуновић су посредници преко којих је пренета информација о предложеном пучу... Сматра се у оваквим околностима да тоталитарне тенденције треба прекинути једним ударцем и да то може да се постигне само државним ударом."²²

У писму енглеском премијеру, Хју Далтон је отворено признао умешаност Велике Британије у организацију пуча:

"У ствари... биће вам јасно да је пуч у великој мери Трифуновићево дело, а да је стварну политичку подршку изван старе владе пружила српска Земљорадничка странка - главни инструмент наше политике која је (као и Народна одбрана) на нашем платном списку. Поносим се резултатима које у великој мери сматрам Тејлоровом заслугом и заслугом његових помагача поручника Мастерсона и Бенета."²³

Још један телеграм из Београда упућује на организаторе пуча:

"Мастерсон је изванредно обавио посао и заслужује највећу похвалу. Похвалу заслужује и Бенет који је открио Трифуновића. Исто тако, желео бих да нагласим да треба да захвалимо Ханау што је сецовао на Тупањанина као главног адута."²⁴

О односу Енглеца према Хрватима говори један други поверљив извештај из Београда:

"Не би било фер окривити све Хрвате да су издали земљу и принудили владу да потпише Пакт. Главну одговорност сноси Кнез Павле и његови послушници. Према томе, једва да се може сматрати озбиљном идеја о издаји Хрвата."²⁵

Телеграм чији текст следи у целини, убедљиво доказује енглеску решеност да се

изведе државни удар у Југославији. Деша је унућена из југословенске престонице само неколико дана пре пуча:

"А. Видео сам телеграм Форин Офис-а у коме се скреће пажња на могућност коришћења организације у циљу пружања отпора влади уколико потпише Пакт. Будите уверени да се Посланик у току кризе у потпуности користио услугама СО2, а нарочито услугама Мастерсона.

Б. Неспорно је да је СО2 пружила значајан допринос борби у циљу спречавања потписивања Пакта, како у смислу пружања информација, тако и као посредник у омогућавању контаката на првом месту преко Тупањанина који представља главно језгро отпора."²⁶

Енлески агенти су отворено признавали своје мешање у политички живот Југославије. Ево једног од најбољих доказа:

"Од како сам преузео СОЕ у Југославији потрошили смо најмање 100,000 фунти стерлинга. Новац је углавном отишао на финансирање Земљорадничке странке и остале видове подмићивања... Благодарети овом новцу наши агенти су били у могућности да одржавају пријатељске односе са главним Југословенима расположеним против сила Осовине (као што су Тупањанин из Земљорадничке странке и Трифуновић из Народне одбране), а наше агенције за тајну пропаганду непрестано су подстицале народну жељу да пружи отпор."²⁷

Ови изводи из архивске грађе првог реда са доста убедљивости потврђују претпоставку о непосредном утицају Британаца на догађаје у Југославији од пре педесет година.

3

Зна се да је одбацивање Тројног пакта државним ударом и величанственим демонстрацијама у Београду и другим српским градовима, довело до коначног напада Немачке на Југославију 6. априла 1941. године.

Краткотрајан отпор Југословенске краљевске војске био је праћен учесталим издајничким потезима несрпских официра. Последице су биле катастрофалне. Распарчана земља, окупација, стварање Независне државе Хрватске, покољ над Србима.

Не пристајући на немачко заробљеништво, група српских официра Југословенске краљевске војске окупила се већ маја месеца те несрећне 1941. на Равној Гори да почне организовани покрет отпора. Предвођени пуковником (доцније генералом) Драгољубом-Дражом Михаиловићем, они су ускоро прерасли у истинску оружану силу под називом - Југословенска Војска у Отаџбини.

Све до средине 1943. покрет Драже Михаиловића био је, и у очима светске јавности и у

очима српског народа, израз отпора окупаторима земље. Комунисти и њихов партизански покрет појавили су се тек крајем јула и почетком августа месеца, и то као партијска организација у знак солидарности са Совјетским Савезом и његовом наметнутом борбом против Хитлера. Као и сви дисциплиновани интернационалисти, југословенски комунисти су подржавали немачко-совјетски пакт из 1939. и исто тако дисциплиновано кренули у помоћ Совјетима када је Немачка одлучила да нападне прву земљу социјализма.

Сукоб партизана и дражиноваца, после краткотрајне и неуспешне сарадње у јесен 1941, имао је два главна узрока. Први је био по својој суштини националан. Припадници Југословенске Војске у Отаџбини избегавали су отворену борбу са Немцима после одлуке окупационих власти да стреља сто талаца за сваког убијеног немачког војника. Партизанска непомирљивост, произишла из идеолошког чистунства, није могла да прихвати икакав облик тактизирања са непријатељем Совјетског Савеза. Други узрок је идеолошке природе. Југословенска Војска у Отаџбини била је прави покрет отпора чије је политичко залеђе остало одано постојећем, предратном систему власти и законитој Краљевини. Комунисти су одувек били интернационалисти и револуционари. И поново по Совјетском примеру, они су у рату видели прилику

за остварење својих превратничких амбиција. Њихова идеологија заснована на насилној промени власти имала је пресудно место у укупном деловању партизанског покрета. Отуда није нимало чудно што су два тако различита покрета ушла у међусобан окршај.

Често се чује аргумент по којем су се у грађанском рату у Југославији трагично сукобили Срби са Србима као припадници две различите идеологије. То не само да није тачно, него је и намерно смишљено да би се оправдали они коју су приступили комунистима. Напротив, они пореклом Срби који су стали у партизанске редове одрекли су се својевољно свог Српства и постали интернационални револуционари у корист прве земље социјализма. Није то био рат Срба против Срба. Био је то сукоб Срба против комуниста, без обзира на национално порекло тих комуниста. Циљеви су у основи били супротни. Покрет генерала Михаиловића био је национални покрет отпора са јаким коренима у Србији. Партизани су били револуционари, пре свега. И сви они који су се супротстављали идеји комунистичке револуције постајали су њихови непријатељи. Сваки национализам за њих је био опасност. А српски, најјачи од свих, најопаснији. У томе лежи кључни разлог грађанског рата између четника и партизана.

Не тако давно, најзад је обелодањено да су у марту 1943. представници врховног штаба

партизанског покрета склопили споразум са немачком командом за западну Југославију.²⁸ Овај догађај се упорно описује као "мартовски преговори", иако је без сумње закључен споразум у писменом облику. Српска историографија никако да се ослободи идеолошких предрасуда у приказивању неспорних чињеница. Потписници овог споразума били су Коча Поповић, Милован Ђилас и Владимир Велебит с једне, и немачки командант Глез Фон Хорстенау с друге стране.²⁹ Споразум је постигнут у Загребу, после преговора у Горњем Вакуфу и Сарајеву. Као главна тачка овог споразума утврђено је да је највећи противник обе стране четнички покрет Драже Михаиловића. Што је још важније договорена је заједничка оружана акција Немаца и партизана у случају искрцавања западних савезника на Балкан. Сада постаје сасвим јасно да је цела прича о колаборацији четника са окупатором била обична идеолошка неистина југословенских комуниста са намером да се обрука и окаља Југословенска Војска у Отаџбини. Не само да су партизани били ти који су имали додира са Немачком командом, него су са Немцима углавили и писмени споразум.³⁰

Али, ова унутрашња страна тог споразума мање је важна за коначан исход рата у Југославији. Далеко значајнија јесте чињеница то што влади Велике Британије није ништа сметао тај споразум да само два месеца доцније сву по-

моћ и подршку упути управо Титовим партизанима.³¹ На први поглед изгледа невероватно и бесмислено да је једна велика сила безрезервно стала на страну оних који су само неколико недеља раније планирали војну акцију против те исте велике силе и то у сарадњи са највишим представницима немачке команде у Југославији.³²

Досад на ово питање није стигао ваљан одговор стручњака. Један енглески историчар америчког порекла³³ упорно тврди да су британске власти апсолутно знале за мартовски споразум Немаца и партизана. Његово објашњење овог нелогичног потеза енглеског министарства своди се на смушен закључак по којем је тај споразум био знак Черчилу да су Тито и партизани значајнији чинилац на европском југоистику него што се раније мислило. Нагла и неочекивана одлука о промени енглеске политике, од подршке покрету генерала Михаиловића ка Титу, овај историчар налази у тој чињеници. Неки други англосаксонски експерти за ово питање једноставно сматрају да Черчил није имао знања о овом споразуму.³⁴ Ово опет не звучи уверљиво.

У сваком случају проблем је сувише озбиљан да би смео остати без одговора. Могло би се чак тврдити, са много разлога, да би коначно решење овог питања бацило нову светлост на историјску оцену о укупним збивањима у Ју-

гославији 1941-1945 и о истинским узроцима успеха комунистичке револуције и њених носилаца.

У покушају да се пронађе решење требало би поћи од три основне чињенице. Прво, западни савезници Енглеска и САД нису имале доследну и непроменљиву политику све време рата, већ су стратегију формирали искључиво према својим интересима и у односу на постојеће стање ствари. Друго, током читавог рата, западне силе нису на прво место истицале идеолошку оштрицу уперену против Совјетског Савеза и комунизма уопште. И треће, рат у Југославији није имао велики значај у глобалним ратним операцијама, али је подручје Југославије, са стратегијског становишта било од важности и за западне савезнике и за СССР. Подела интересних сфера у Европи после рата била је главна преокупација међу будућим победницима.

План за отварање другог фронта у Европи стар је скоро колико и сам рат.

Од самог почетка Стаљин је инсистирао код својих западних партнера да се активно укључе у европски сукоб и тако доведу Немачку у теснац између фронталних напада са две стране. Из свог угла, и Черчил је размишљао у том правцу, нарочито од 1943. године.³⁵ Успеси Црвене армије на источном фронту били су јасан знак енглеском премијеру да се Руси неће лако зауставити. Отварањем фронта на Балкану и

бржим напредовањем на север, Черчил је мислио да ће спречити совјетски продор у централну Европу. Наук из Првог светског рата уверавао је Черчила у исправност таквог подухвата. После упорног избегавања, Американци су коначно одбацили овај план почетком маја 1943. Ова одлука дошла је као последица америчке незаинтересованости за уплитање у европски рат. Стара изолационистичка политика још увек је имала својих утицајних присталица у Вашингтону. Победа над Јапаном у том тренутку била је далеко важнија од опасне авантуре на Балкану.³⁶

Америчко одбијање британског плана о искрцавању на Балкан и отварању другог фронта у Европи³⁷ драматично је променило енглеску политику према Југославији. Средином 1943. Британцима је постало јасно да уколико западни савезници не уђу на Балкан, то ће учинити совјетска армија. У том случају Тито и партизани постају кључни чинилац у решењу југословенског питања и будућих интересних сфера у југоисточној Европи. Покушавајући да задржи одређени утицај у Југославији, Черчил се одлучио да пређе на Титову страну и на тај начин парира неизбежној совјетској доминацији.³⁸ Све је то било сасвим у складу са традиционално прагматичном политиком Велике Британије.

Може лако бити да у томе лежи главни разлог његовог наглог преокрета ка Титу и комунистима.³⁹

* * *

Најзад, стара идеја о равнотежи Срба и Хрвата у Југославији⁴⁰ била је озбиљно угрожена стварањем Независне државе Хрватске и страховитим погромом над српским живљем.

Хрвати су се, како год се погледа, одлучили да пристану на страну сила Осовине.⁴¹ Срби, с друге стране, масовно учествујући у покрету ДМ, јасно су стали уз западне савезнике. Равнотежа не само што је била поремећена, него је и будућност некакве равноправне, а посебно федеративне Југославије постајала све мање вероватна. Крај рата је неминовно водио исходу у коме би Срби били победници, а Хрвати поражени. Последице би биле штетне и за Хрвате и за Југославију као целину. Срби као победници, били би у прилици да одређују и услове мира и темеље односа у новој држави и евентуалне државне границе. Предратна решења и уступци Хрватима сигурно не би били обновљени. Напротив.

Појава комуниста и победа њихове револуције успеле су да замагле природне односе зараћених страна. Револуција је донела нову поделу на револуционаре и контрареволуционаре.

Победници и поражени нашли су се на истој, изгубљеној страни.

Југословенски комунизам успоставио је вештачку једнакост између Срба и Хрвата сврставајући их заједно у партизане (победнике) или у противнике народноослободилачког покрета (поражене). Симетрија између наводне колаборације четника⁴² и отворене нацистичке и геноцидне идеологије усташа потврдила је националну политику југословенских комуниста. Југославија јесте опстала, али се претворила у равноправну федерацију поражених и измишљених нација. Једино су Срби остали преварени и збуњени преваром.

Али, оно што овде остаје најзначајније јесте то што се суштина ратног сукоба претворила у однос супротстављених страна у револуцији. Став партизанских историчара о револуцији и контрареволуцији тако је уствари добио своју потврду, али из једног сасвим другог угла.

Наравно, остаје питање у којој мери је овакав развој догађаја одговарао западним савезницима. Да ли су Велика Британија и доцније Сједињене Државе имали удела у овој трагичној игри интереса, идеологија и симбола?

4

Темељи комунистичке власти у Југославији налазе се у одлукама тзв. АВНОЈ-а. Заседања овог тела у три маха (1942, 1943, 1945) добила су снагу највишег уставног и правног значаја.⁴³ Сви доцнији потези власти заснивали су се на томе. Зато је сасвим оправдано поставити питање уставне и нравне ваљаности тих одлука.

Прво. Несумњиво је да су комунисти на власт у Југославији дошли насилним путем, тј. револуцијом. А револуција, сама по себи, јесте поништавање (негација) уставног и правног поретка. Она је у суштини неправна промена остварена употребом силе. Нешто што је неправно не може, ни у ком случају, да производи правне, већ само неправне последице. Отуда доследно излази да су сви акти комунистичке власти у последњих пола века били без икакве правне снаге. Принуда, тј. монопол физичке силе, дакле једна фактичка околност, чинила је да споља изгледа као да су комунистички устав и закони имали легалну утемељеност.

Друго. И сам састав и начин одлучивања у АВНОЈ-у показује да нису постојали ни најелементарнији захтеви једног законодавног тела. Нити су тзв. делегати бирани, нити су представљали бирачко тело или његове делове. То су били пуки чланови једне политичке партије, наоружане и борбене, спремне да на власт дође

бајонетима и куршумима. Партијска руководстава су одређивала особе које су на овим скуповима учествовале. Већина од њих дошла је у униформама и под оружјем, носећи на капама једно интернационално обележје, црвену звезду петокраку. Отуда је сасвим јасно да АВНОЈ није представљао никога, а најмање југословенске народе.

Треће. Начин одлучивања акламацијом, примењен на заседањима у АВНОЈ-у, непознат је у традицији модерних демократија. Све је то много више личило на митинг наоружане партијске војске, него на државни парламент. Реч парламент стварно пара ухо када се употреби за скупове комунистичких делегата.

Тек је треће заседање АВНОЈ-а било проширено оним предратним посланицима, који, по мишљењу комунистичке власти, нису сарађивали са окупатором.⁴⁴ Њих неколицина били су само декор, појединци без икаквог утицаја на одлучивање. То није било ништа више од невешто намештене игре у којој су западни савезници из својих разлога помогли политичку фарсу у Југославији и омогућили коначан долазак комуниста на власт. Јер, на њихово инсистирање ови посланици из 1938. придодати су АВНОЈ-у.⁴⁵

Најзад, друго заседање АВНОЈ-а чије се одлуке сматрају за уставни основ друге Југославије, није признао ниједан члан међународне за-

једнице. Чак ни велики покровитељ комуниста у Југославији, Совјетски Савез. У исто време, постојала је легална влада југословенске државе у Лондону, коју су званично признавали сви, па и Совјетски Савез.

Ни споразум Тито-Шубашић⁴⁶ из 1944. године, правно гледано, није имао никакву тежину. То је био договор двојице политичара од којих ниједан није био народни представник.⁴⁷ Поготову не Тито. Он је био вођа једне интернационалне партије и њених оружаних снага и ништа друго. Нигде на свету где се поштују демократија и цивилизована држава није могућно да се на основу договора два појединца одлучи судбина петнаест милиона држављана једне државе, а да се они о томе и не питају, а камоли изјасне.⁴⁸

Сада постаје сасвим извесно да је позивање на АВНОЈ празно слово, без икаквог оправдања, ни правног ни политичког. Признање одлука АВНОЈ-а може једино значити признање комунистичке револуције и власти која је из ње проистекла. То је све.

* * *

И данас, после безмало пола stoleћа комунистичких заблуда, нико од оних који одлучују не одустаје од АВНОЈ-а. Без обзира из ког националног центра долазе, у име које нације

иступају, сви без разлике признају одлуке АВНОЈ-а, а тиме и целокупну комунистичку власт у бившој Југославији.

Зашто?

Разлози су истовремено и очигледни и једноставни.

Одлуке АВНОЈ-а чине стуб власти свих комуниста у Југославији.⁴⁹

Читав овај период несрећне историје има једну непрекидну нит. Од 1943. до данашњег дана.⁵⁰ Главни правци утврђени су још онда и од њих комунистички властодршци никада нису одступили. Мењали су облике, називе, речнике, али суштину никада нису изменили.⁵¹

Идеја о федеративном устројству Југославије⁵² под патронатом комунистичке партије неминовно је водио успостављању суверенитета тих федералних јединица.⁵³ И ту је линија непрекидна.⁵⁴ Устав из 1974. просто је извео до краја ту основну идеју. Решење замршеног националног питања у Југославији доведено је до свог суштинског исхода, свакако комунистичког. Свака република, па и аутономна покрајина, постала је не само једини представник одређеног народа, него и конститутивни елемент федерације.⁵⁵ Тако је давнашња тежња појединих југословенских нација за својом државом остварена посредним путем. Јер, систем установљен уставом 1974. дао је предност федералним јединицама и у политичком и у уставном и у национал-

ном смислу. Делегатски систем, у коме републике и покрајине именују делегације у савезним представничким телима, замишљен је као ефикасно средство за остваривање локалних интереса и, што је још горе, предност републичких власти над савезним. Наравно, врховна власт је остала у рукама комунистичке партије чија је улога увек била централна и у вођењу политике и у одабирању личности.

Претходни кораци били су само припрема за коначно решење. Увођење тзв. радничког самоуправљања (1950), уставни закон (1953) и устав 1963. непогрешиво су водили успостављању суверенитета републичких и покрајинских власти. Устав 1974. био је врхунац оваквог схватања и националног и државног питања.

Вековне тежње појединих југословенских нација за сопственом државом остале су неостварене све до краја Другог светског рата. Једино су Србија и Црна Гора успеле да извојују своју независност у деветнаестом веку. Остали су живели као непризнати делови великих царевина, османског и аустријског. Уласком у Југославију за њих се ништа битно није изменило. Они су само Беч и Цариград заменили Београдом. Југославију су прихватили као најмање рђаво решење, јер би, у сваком другом случају, били на изгубљеној страни у Првом светском рату. Њихови екстремни делови чинили су све да ту

државу растуре, служећи се при том и политичком и оружаниом борбом. Краљ Александар I Карађорђевић пао је као жртва једне такве завере у Марсељу 1934. године.

Само је Србија своју независну државу добровољно уложила у уједињену Југославију. Зато су Срби и били темељни стуб државности између два рата. Јер за њих је Југославија била историјски наставак Србије. И у националном и у политичком погледу.

Други светски рат донео је ново крвопролиће и грађански рат. Жеља за сопственом државом натерала је несрпске народе у сарадњу са окупационим силама. Тако је већ у априлу 1941. настала Независна држава Хрватска. И Македонци, и Шиптари и муслимани, па и Словенци махом су стали на страну оних који су доцније рат изгубили. Оно мало авантуриста и интернационалиста отишло је у комунисте и четири године ратовало за Совјетски Савез и комунистичку револуцију. Када су односи између великих савезника и ситуација у земљи постали повољни за извршење њиховог циља, комунисти су преузели власт у Југославији. А да би задовољили националне жеље незадовољних нација, увели су федеративно уређење са идејом да га развију у конфедерално.

У свему томе, сви несрпски комунисти деловали су у складу са националним тежњама народа из којих су потекли. У многим случајевима,

као по правилу, њихови национални циљеви били су важнији од идеолошких. Већина Хрвата, Словенаца, Македонаца, Шиптара, муслимана прилазила је комунистима на исти начин и из истих побуда као што су претходно прилазили Немцима или Италијанима. Да остваре своје националне снове. Комунизам је изненада постао излаз за оне који су изабрали погрешну страну у рату.

С друге стране, српски комунисти били су истински интернационалисти и поклоници светске револуције. У својој залуђености одрицали су се нације којој су припадали. Заменили су национална знамења црвеном петокраком, не само на капама, него и у убеђењима. Што је још горе, чинили су све да сломе и униште државотворност Србије и Срба, да затру ту велику опасност од Српства. И за време рата и после њега. Српски националисти, иако на страни победника, проглашени су за издајнике, побијени и прогоњени. Српски сељак, градитељ и носилац српске националне идеје и државности, морао је да буде уништен, и биолошки и материјално, да би комунизам успео у Југославији. То се, нажалост, и догодило. Под комунистичком диктатуром сломила се кичма српског народа. Он више нема оне снаге коју је некада имао. Ни снаге, ни националне свести, ни некадашње отпорности.

Под комунистичким режимом сви су добили осим Срба. Несрпски народи добили су

прилику да граде сопствене државе. Прво у формалном оквиру Југославије, а доцније и ван ње. Једино су Срби, остали у зачараном кругу између комунизма, страха и заблуда. Велико је питање да ли ће икада наћи излаз.

5

У последње време све је изашло на видело и постало јасније него што је икада било. Распад комунистичке Југославије потврдио је сва претходна политичка кретања. Несрпски народи и њихова вођства имали су само један циљ: неугасиву жељу за сопственом државом. Развој комунистичког режима омогућио им је да данас буду ближи остварењу тог циља него икада у прошлости. Иако су избори у Хрватској, Словенији, Босни и Херцеговини и Македонији формално скинули комунисте с власти, свуда је остала на снази иста политика. Сва нова руководства не само да потичу из комунистичких редова, него и заснивају своја гледишта на неправним темељима Титове Југославије.

И У Србији се десило исто. Али, без оправдања и без логике. Срби су једини народ у Југославији коме је комунистичка власт одузела државу, раскомадала нацију, уништила свест.

Садашња власт у Србији наставила је да се позива на неправне акте и уставе донесене у

комунизму. Тиме је, сасвим очигледно и огољено, потврдила своје комунистичко опредељење. На тај начин, она ради директно против интереса Српства. Исто онако као што су комунисти увек чинили. Ту нема недоумице.

У случају да се Србија одрекла комунизма и одбацила све последице педесетогодишње диктатуре сама би себи скинула окове и могла би слободно да преговара са свима. Ослобођена и чиста. Овако, Србија заробљена у комунизму остаје беспомоћна и слаба. А они који су захваљујући комунистичкој власти и њеним одлукама створили сопствене државе, слободно се одричу тог истог комунизма и приказују свету као слободоумни и борци за демократију. Захваљујући власти у Србији. У супротном, било би јасно свима ко је у суштини комуниста, а ко није. Јер без комунизма несрпске нације нису имале никаквог основа да траже своја национална, а камоли државна права. То право уживали су Срби пре свих, али им је њихова власт свесно то право ускратила. Да ствар буде још гора, читава спољашња политика Србије заснована је на тзв. континуитету са бившом СФРЈ. Та држава је у свему одговарала властима у Србији осим евентуално у погледу граница. Неодрживост тог аргумента и недоследност партије на власти огледа се управо у тој чињеници. Она упорно инсистира на признању континуитета са оном државом чије унутрашње границе ни-

како није спремна да прихвати, а признавала их је догод је та држава (бивша СФРЈ) постојала. У име такве накарадне политике, која са интересима Српства никакве везе нема, они су милионе невиних људи утерали у грађански рат, огромну несрећу, погибију и бежанију. И после свега, још очекују признање за своје заслуге у одбрани српског народа.

Као у Орвеловој 1984, лаж је постала врлина, лицемерје искреност, а обмана замена за истину.

Последице су, нажалост, катастрофалне. Они који држе власт у Србији успели су да оборе српску националну идеју, да Србе обрукају пред свима и да нацију одвоје од читавог света.

* * *

Начело националне државе било је европско начело деветнаестог века. Показано је да су још у прошлом столећу Срби истакли свој коначни циљ: ослобођење и уједињење свег Српства.

У данашње време, међутим, постављају се два питања пре него што се приступи остварењу остарелог идеала. Прво, шта је у суштини значио тај национални принцип из прохујалог доба. И друго, да ли су Срби у овом тренутку спремни да тај циљ остваре.

Сасвим прецизно, национално уједињење значи стварање националне државе. Дакле, сви Срби у српској држави, а не сви Срби у једној држави. Националне државе су и настале као противтежа вишенационалним империјама. Ово начело се не може задовољити у сложеним државним творевинама заснованим на националном мерилу. Следствено, Југославија као сложена држава никако није могла да оствари национални идеал. Срби који су једини имали своју националну државу и пре Југославије, морали су се ослободити тог многонационалног оптерећења и раније и лакше од осталих. Напослетку, национално начело нигде у Европи није доследно спроведено. Истина јесте да већина припадника европских нација живи у својим националним државама, али свака од тих нација има и своје националне мањине у суседним државама.

Срби су морали бити свесни да је полувековна комунистичка владавина оставила много дубоких бразготина на самом бићу Српства. Ниједна од српских националних установа није остала неокрњена, а многе су потпуно затрвене. Поред тога, многи су Срби, из различитих разлога, подлегли искушењима комунистичког поретка.

Укупно узев, на изласку из комунизма, ако га је уопште било, Српство се нашло на најнижој тачки свог постојања као нације. Срби су

били апсолутно неспособни за извршење задатка који је требало испунити одавно. Цена комунизма је прескупа. Срби, или још боље они који у њихово име иступају, нису хтели да буду свесни тога. Исти онај знак који је скрхао Српство, сада је требало да га брани. Пресудитељ се преко ноћи претворио у спасиоца. Непријатељ је постао заштитник. Војска израсла из револуције проглашена је за ослободиоца српског народа. Све се преокренуло у сопствену супротност. Српство поражено унутра, морало је да буде осуђено и споља.

Ово је време за национални рад, а не за националну борбу. Уместо да се створи језгро националне државе, без обзира на границе, и почне тежак национални посао на политичком, културном и економском пољу, кренуло се путем насиља. Под велом рата за национални опстанак у деловима Југославије који су се одвојили, крила се уствари воља за очувањем државе и поретка из Титовог доба. Српско питање је било само изговор. Намучени народ из којег је истиснуто готово све што је било истински српско, прихватио је неискрени ратни поклич као зов за обнову српске нације.

Превара се најбоље види по томе што се најлакше одрекло оне области која је била најмање спорна - Македоније. Краљевина Србија унела је област Јужне Србије (Македоније) у Југославију као део своје суверене територије

ослобођене у Балканским ратовима 1912-13. Али се зато ратовало за подручја која у модерној историји никада нису припадала Србији. И правац оружаних борби наводи на исти закључак. Кренуло се од запада ка истоку, уместо обратно. Да је српски национални интерес био првенствени циљ, на прво место би дошло оно што је Србија обухватала пре југословенског уједињења, затим би се поставило питање српских области ван Србије. Уместо тога, отпадала је једна република за другом, комунисти су се повлачили просторно, али су упорно чували стари систем и његову власт.

* * *

Други светски рат почео је као отпор силама Осовине, а завршио се победом комунистичке револуције. Међународни интереси и нов послератни поредак учинили су да Срби изгубе основни правац свог националног и политичког кретања. Она усправна линија српске историје силом је поломљена и искидана.

Од жртава комунизма, Срби су постали његови заточеници.

1 Последњи избори у Краљевини Југославији одржани су у децембру 1938. Владина коалиција састављена од ЈРЗ, СЈС и ЈМО добила је једва 59% гласова, а Удружена опозиција пуних 41%. У односу на прет-

ходне изборе из 1935, владина листа добила је 52.000 гласова мање, опозиција 250.000 више. 650.000 Срба више гласало је за удружену опозицију него 1935.

Видети: Џејкоб Б. Хофтнер, *Југославија у кризи 1934-1941*, Ријека 1973, 146

- 2 На изричит захтев југословенске владе од 1. марта 1941, Велика Британија прихватила је да склони Стојадиновића. Он је 20. марта прешао југословенско-грчку границу, одмах пао Енглезима у руке и одведен на Маурицијус.

Government Printing Office, Washington, Documents on German Foreign Policy 1918-1945, D, IX, doc. 517

- 3 Стојадиновић је пао после разговора Кнеза Павла са петорицом министара: Цветковићем, Спахом, Креком, Куленовићем и Снојом. Сутрадан после овог разговора, 2. фебруара 1939, они су поднели оставке са образложењем да "у влади постоје различита гледишта о питању споразума са Хрватима", да су дотични чланови кабинета уверени у "неопходност коначног споразума" и да "влада у садашњем саставу спречава решење тог важног питања".

Хофтнер, 150

- 4 *Стајинистички годишњак Краљевине Југославије 1934-35*, Београд 1937. 346

5 Чулиновић, *Југославија између два рата II*, 99

6 *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије 1934-35*, књ. II, Београд 1937, 115

- 7 У меморандуму Кнезу Павлу од 18. маја, Стојадиновић га је обавестио о новој организацији и поставио три основна циља: придобијање Мачекове сарадње, ублажавање напетости у земљи и расписивање избора.

Видети: Хофтнер, 146

- 8 Милан Стојадиновић на скупштини ЈРЗ у Београду 1. јула 1936.

Новосици, Загреб, 2. јул 1936.

- 9 Видети: Богдан Кризман, "Предговор", Џејкоб Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934-1941*, 13-14
- 10 Кризман, 22
- 11 Еуген Кватерник, један од главешина усташке организације и доцнији шеф службе безбедности у НДХ, оптуживао је Мусолинија да је злостављао хрватске сепаратисте у Италији. Говорио је како су Италијани, шест недеља после убиства Краља Александра, интернирали све усташе, осим Павелића, на острво Липари. Сам Павелић био је полукофиниран у Сијени са свега 5.000 лира месечне апанаже. Кватерник је тврдио да се прогон усташа осетно појачао после доласка представника југословенске полиције, Владете Милановића.
Видети: *Ријечи и чињенице*, Буенос Аирес, V, март 1955, 56-59
- 12 Хоптнер, 157
- 13 *The New York Times*, 2. август 1939.
- 14 *Јако Сријсџво - јака Југославија*, приредио Миодраг Јовичић, Београд 1991, 6
- 15 *Сријски глас*, бр.1, 1. новембар 1939.
- 16 Слободан М. Драшковић, "Великосрпство", *Сријски глас*, бр.3, 30. новембар 1939.
- 17 Слободан Јовановић, "Југословенска мисао", *Сријски глас*, бр. 8, 4. јануар 1940.
- 18 Близак пријатељ Кнеза Намесника био је Невил Хендерсон, високи чиновник британског министарства спољњих послова. Поводом промене министра спољњих послова фебруара 1938. у кабинету Невила Чемберлена (када је лорд Халифакс заменио Ентони Идна), Хендерсон је писао Павлу:
"Волео бих да могу да кажем да Идна више нећу видети, али се бојим да ће се коло поново окренути. Надам се не тако брзо, јер сам неупоредиво задовољнији с Халифаксом као шефом... Немци су зло, али кад се човек мора борити на два фронта, онда то није никакав по-

- сао. Мислим да ће Невил Чемберлен успети што се Италије тиче, али ће с Немачком имати много дужи и тежи задатак. "
- Government Printing Office, Washington, Documents on German Foreign Policy 1918-1945, D, I, doc 128*
- 19 Кризман, 10
- 20 Коста Ст. Павловић, *Разговори са Слободаном Јовановићем I*, Виндзор, 1969, 33
- 21 Извештај Тревора Гленвила од 27. септембра 1941, *Архив СОЕ*, Лондон, Нил Балфур и Сели Мекеј, *Кнез Павле Карађорђевић*, Београд 1990, 240
- 22 *Писмо Александра Глена Билу Бејлију*, 2. август 1940, Балфур и Мекеј, 228
- 23 *Писмо Хју Далтона Винсиону Черчилу*, 28. март 1941, Балфур и Мекеј, 230
- 24 *Телеграм мајора Џорџа Тејлора из Београда у Лондон*, 27. март 1941, Балфур и Мекеј, 232
- 25 *Извештај Тревора Гленвила*, Балфур и Мекеј, 231
- 26 *Телеграм мајора Џорџа Тејлора*, Балфур и Мекеј, 230
- 27 *Писмо Хју Далтона Винсиону Черчилу*, Балфур и Мекеј, 230
- 28 Дуго се овај догађај држао у тајности. Први је овај догађај поменуо амерички историчар Волтер Робертс у свом делу објављеном 1973 (*Walter Roberts, Tito, Mihailovich and the Allies*, Rutgers University Press, New Jersey, 1973). Доцније је о овоме писао и Милован Ђилас у својој књизи *Рајно доба* (*Milovan Djilas, Wartime*, Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1976). И у данашње време историчари по правилу овај догађај називају "мартовски преговори" не би ли умањили његов историјски значај, иако је несорно да је закључен споразум у писменом облику. Тако је извесни Мишо Лековић објавио једну књижницу под истим насловом током осамдесетих година. Ни Веселин Ђуретић у свом разбарушеном делу *Савезници и југословенска ратна*

драма (1985) не поклања претерану пажњу овом догађају и остаје код израза "разговори".

29 Видети Владимир Дедијер *Нови њрилози за биографију Ј. Б. Тића*, Београд 1981, 810

30 Чак и Веселин Ђуретић у књизи *Савезници и југословенска рајна драма I*, Београд 1985, пише о "разговорима Немаца и партизана и не помиње потписивање споразума, мада признаје да је за обе стране четнички покрет био "опасан непријатељ" (248-50).

Чињеница да је Хитлер био тај који је споразум одбио само потвђује да је комунистичко руководство било изразито расположено за сарадњу са Немцима уперену против Михаиловића.

31 Још у фебруару 1943. енглеска влада је донела одлуку о пружању помоћи комунистима у Југославији.

У мају исте године Британци постављају Михаиловићу списак услова под којим може очекивати даљу помоћ. У ултимативном тону саопштено му је следеће: успостављање тесне сарадње са енглеским центром у Каиру; прекид свих веза са Италијанима и Недићем; обустављање свих дејстава против Хрвата и Словенаца; прекид непријатељстава против партизана и активност на споразуму са њима; договор са пуковником Бејлијем о унућивању нових савезничких мисија (FO 371/375584 R 3995/2/92, Идн-Јовановићу 7. мај 1943).

У јуну 1943. најзад је сазрело схватање да сву подршку треба пружити Титу и партизанима.

Видети: Ђуретић I, 276.

32 Већ крајем маја 1943. први британски официр за везу Бил Дикин (Bill Deakin) стигао је у Врховни штаб НОВЈ. Крајем септембра Енглези шаљу нову мисију код Тита. Овога пута је сачињавају конзервативни народни посланик Фицрој Меклин (Fitzroy MacLean) и Черчиллов син Рандолф (Randolph Churchill).

- 33 Г. Марк Вилер (Mark Wheeler), по сопственој тврдњи званичан историчар СОЕ у име владе Њеног Величанства Краљице Јелисавете II.
- 34 Међу такве стручњаке спадао је енглески командос и учесник у рату на страни Југословенске Војске у Отаџбини, писац књиге *Силованье Србије*, Београд 1990 - Мајкл Лис (Michael Lees).
- 35 У мају 1942. совјетски комесар за иностране послове Молотов спремао се за преговоре са западним савезницима о могућностима отварања другог фронта у Европи.
Видети: Јован Марјановић, *Дража Михаиловић између Бриџанаца и Немаца*, Београд 1979, 274
Неколико месеци доцније, средином августа, Черчил је боравио у Москви где је преговарао са Стаљином о истом питању, отварању другог фронта. Овога пута Черчил је био принуђен да се правда совјетском вођи због савезничке одлуке да се други фронт не отвара током 1942.
Винстон Черчил, *Други свейски рай IV*, 438-465
И Немци су показивали забринутост због могућности отварања фронта на Балкану и улоге коју су у том случају могле имати Михаиловићеве јединице у Црној Гори и Херцеговини.
National Archives, Washington, Oberkommand der Wehrmacht, 811, 7. Децембар 1942.
Најзад, Рузвелт је упорно одбацивао Черчилов план о искрцавању на Балкану и продору преко Југославије и Подунавља ка централној Европи (Квебешки план, август 1943).
Видети: Constantin Fotich, *The War We Lost*, New York 1948, 207-212.
- 36 Одлука је донета 7. маја 1943. Садржана је у Меморандуму Заједничке комисије за ратне планове под насло-

вом Инвазија европског континента из база у Медитерану.

National Archives, Washington DC, Memorandum of the Joint War Plans Committee, Invasion of the European Continent from Bases in Mediteranean, Record group 218, Records of the Joint Chiefs of Staff (mm) JCS 288, CCS 381 (4-24-43), sec. 5pt. 1 mm.

37 Датуми се очигледно уклапају. Споразум Немаца и партизана закључен је 22. марта 1943. Америчка заједничка команда одбацила је план о искрцавању на Балкан 7. маја. Већ крајем истог месеца Черчил је започео операцију коначног напуштања генерала Михаиловића и окретања ка Титу.

38 Дугорочни британски циљеви на Балкану били су првенствено усмерени ка спречавању совјетског утицаја. О овоме најбоље сведочи енглески хроничар Другог светског рата:

Sir Lewellin Woodward, British Foreign Policy in the Second World War, London 1973, 283.

39 Божићар Пурић је предосетио циљ енглеске политике и закључио у августу 1943:

"Енглези су уверени да партизани нису комунисти, већ сељаци који хоће слободу. Енглези их снабдевају оружјем јер им га Руси већ шаљу, а Енглези не би хтели да партизани падну под искључиви совјетски утицај. Због тога су послали и своје официре за везу, јер се совјетски већ налазе у партизанским штабовима. Ово Енглези чине да би се поред совјетског осетио и британски утицај."

Павловић I, 41

Слично гледиште изнео је и сам Слободан Јовановић после разговора са једним енглеским пријатељем у октобру исте године:

"Енглези помажу комунисте у Југославији само зато да би показали Русима, ако би пре њих стигли на Балкан,

да нису противници комуниста. Уствари, ако би они пре Руса доспели до Балкана, уништили би комунистички покрет."

Павловић I, 43

40 Слободан Јовановић је у лето 1944. о овоме говорио Кости Ст. Павловићу:

"Черчил је узео овакав став према Титу само зато да би одвојио Хрвате од Павелића и, самим тим, од Немаца."

Павловић I, 79

41 Слободан Јовановић је тврдио да "Енглези воле Хрвате, покрај свега што су они по својим политичким убеђењима тоталитарци и што је ХСС, и по свом уређењу и по свом начину рада, тоталитарна странка".

Павловић I, 38-39

И поново:

"Черчил је узео став према Титу само зато да би одвојио Хрвате од Павелића и самим тим од Немаца."

Павловић I, 73

Стари професор остао је доследан својим утисцима и после коначне Титове победе. У фебруару 1945. још једном је потврдио свој став:

"Код Енглеза се још осећа тенденција да контролу над Титом употребе између осталог и за спасавање Хрвата од чисто комунистичког режима."

Павловић I, 91

42 Овде је занимљиво поменути догађај који се најчешће употребљава као крунски доказ о Михаиловићевој сарадњи са Немцима - сусрету у селу Дивци 11. новембра 1941. Прво, на основу познатих чињеница, неспорно је да су то били преговори између две зарађене стране и да су се завршили без успеха. Никакав писмени споразум није закључен. Михаиловић је одбио немачки захтев за безусловну капитулацију.

Два Михаиловићева официра који су овај сусрет организовали пуковник Бранислав Пантић и капетан Ненад Митровић ухапшени су по налогу немачке полиције, већ у децембру 1941. Пантић је завршио у немачком логору, а Митровић је додије ипак пуштен. Немци су га поново ухапсили и стрељали 1943.

Видети: Марјановић, 165-167

43 Фердо Чулиновић, *Државнојравна хисторија југословенских земаља XIX и XX вијека II*, Загреб 1959, 386

44 Комунисти у Југославији невољно су пристали на овај уступак и то тек после изричитих препорука конференције у Јалти (4-11 фебруар 1945).

Видети: Драгослав Јанковић и Мирко Мирковић, *Државнојравна историја Југославије*, Београд 1989, 479-481

45 Краљ Петар II дао је изјаву штампи 11. јануара 1945. у којој је одбио предложено Намесништво и одбацио да пренесе законодавну власт на АВНОЈ јер "би то значило предавање земље једној странци".

Павловић I, 87

46 Иван Шубашић, бан Бановине Хрватске, до краја је остао одан интересима хрватског народа. Још 1941. године он је поклатио једну плочу са натписом "Хрватска 1941" католичкој цркви ЕССЕ НОММО и потписао своју донацију као Viceroy of Croatia (Вицекраљ Хрватске). Очигледна је алузија на Независну државу Хрватску.

Видети: Павловић I, 11

47 Крајем маја 1944. председник краљевске владе Божидар Пурић поднео је оставку свог кабинета у којем је генерал Д. Михаиловић последњи пут био министар војни. Мандат је потом поверен др Ивапу Шубашићу предратном бану Бановине Хрватске. Пресудан притисак на југословенског монарха извршио је Винстон Черчил.

Видети: Бранко Лазих (Бранислав Страњаковић), *Титов њокрећ и режим у Југославији 1941-1946*, 1946, 65-66

Први споразум Тито-Шубашић закључен је на Вису 16. јуна 1944. Титу и партизанима је признато да представљају једини војнички чинилац у земљи. Питање облика владавине одложено је за крај рата. У тренутку закључења овог споразума Шубашић је био само мандатар без министарског кабинета. Када је доцније кабинет састављен, имао је само шест чланова од којих су двојица били Титови људи из земље.

Лазих, 67

Други споразум Тито-Шубашић потписан је у Београду 1. новембра 1944. Тада је успостављен међународно-правни континуитет између предратне и нове државе, Југославија је одређена као федеративна заједница, а АВНОЈ и НКОЈ били су признати као привремени органи власти до сазивања Уставотворне скупштине.

Јанковић и Мирковић, 479-481

Краљ је са своје стране два пута реаговао на овај споразум. У саопштењу Дворске канцеларије од 11. јануара 1945, Краљ је одбио могућност да АВНОЈ преузме потпуу законодавну власт. У другом саопштењу од 22. јануара Краљ је исказао своје неповерење према Шубашићу и немогућност даље сарадње.

Лазих, 68

Отпор Краља и његових саветника био је заустављен енергичном акцијом британског премијера. У свом говору 18. јануара у Доњем Дому енглеског парламента Черчил је дословно рекао:

"Ако будемо тако несрећни па не успемо да добијемо пристанак Краља Петра, ствари ће се одвијати као да је он дао свој пристанак."

Лазих, 68-69

48 Избори за Уставотворну скупштину одржани су 11. новембра 1945. под нередовним условима. Опозиција је одбила да истакне своју листу, тако да се на изборима појавила само једна листа владајућег Народног фронта. Резултати доказују одлучност нових власти и монолитност бирачког тела. Од укупног броја бирача (8.383.455) на изборе је изишло за Савезну скупштину 7.432.469 (88.66%), а за Скупштину народа 7.413.214 (88.43%). Листа Народног фронта добила је за Савезну скупштину 6.725.047 (90.48%), а за Скупштину народа 6.574.975 (88.69%).

Јанковић и Мирковић, 487

49 Још је Слободан Јовановић приметио суштину новог уређења Југославије:

"Федерација има бити тако састављена да се свакој јединици остави право да може, ако жели иступити из федерације."

Павловић I, 84

50 Уставом ФНРЈ из 1946. "одређен је састав федерације која је, сагласно тековинама револуције, заснована на слободи и равноправности народа у оквиру народних република".

Јанковић и Мирковић, 487

51 "...југословенска федерација, створена за народноослободилачке борбе, оживотворавала је на чело само о п р е д е љ е њ а н а р о д а признајући свакој југословенској нацији и њезино право на самосталан економски, културни и економски развитак, дакле тиме и право на њезину н а ц и о н а л н у д р ж а в н о с т"...

Чулиновић, 284

52 Овде треба застати и поменути да је још крајем 1928. пред само увођење личне власти Краља Александра, Велика Британија саветовала преуређење Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у правцу федерације. Ово становиште изнео је Роберт Ситон-Вотсон, енглески по-

литичар и публициста, стручњак за питања југоисточне Европе:

1. опстанак јужнословенске државе;
2. ревизија Видовданског устава зато што се испоставило да такво уређење неће довести до постепеног уједињења југословенских народа;
3. да остану заједничке функције у спољним пословима, војсци и финансијама;
4. да промена државног уређења мора поћи од историјских провинција, јер је управо то најконструктивнији елемент државне заједнице.

Дипломатски архив Југославије, Дворске хартије, писмо М. Дринковића Краљу Александру, без датума

53 На првом заседању АВНОЈ-а у Бихаћу новембра 1942. донета је Резолуција у којој је истакнуто:

"...основни задатак АВНОЈ-а... је даље развијање јединствености напора свих народа Југославије за извојевање коначног ослобођења за све њих и за стварање услова за пуну њихову слободу и равноправност у ослобођеној братској заједници"...

Архив ЦК СКЈ, Фонд АВНОЈ-а 1942/44.

Наведено у: Бранко Петрановић и Момчило Зечевић, *Југословенски федерализам, идеје и стварносћ I*, Београд 1987, 731

На другом заседању АВНОЈ-а у Јајцу крајем новембра 1943. записано је и следеће у Одлуци о изградњи Југославије на федеративном принципу:

"...2. Да би се остварио принцип суверености народа Југославије, да би Југославија представљала истинску домовину свих својих народа и да никад више не би постала домом било које хегемонистичке клике, Југославија се изграђује и изградиће се на федеративном принципу, који ће осигурати пуну равноправност Срба, Хрвата, Словенаца, Македонаца и Црногораца, однос-

но народа Србије, Хрватске, Словеначке, Македоније, Црне Горе и Босне и Херцеговине."

Архив ЦК СКЈ, Фонд АВНОЈ-а, 1943-52

Видети: Петрановић и Зечевић, 801

54 Члан 9. Устава Федеративне Народне Републике Југославије од 31. јануара 1946 каже:

"Суверенитет народних република у саставу ФНРЈ ограничена је само правима која су овим уставом дана ФНРЈ. ФНРЈ штити и брани суверена права народних република..."

55 Тако је Словенија створена 19. фебруара 1944. на првом заседању СНОС.

У свој Декларацији СНОС је изјавио:

"Slovenski narod se je združil s narodi Srbije, Hrvatske, Makedonije, Crne Gore ter Bosne i Hercegovine u enotni i drzavni skupnosti, v federativni Jugoslaviji, zgrajeni na principih resnicne ljudske demokracije i narodne ednakopravnosti, svobodno, po svojoj lastni volji, na temelju pravice slehernega naroda do samolosbe, ukljucno pravico odcepitve, pa tudi združitve z drugimi narodi."

Чулиновић, 389

Хрватска је створена на трећем заседању ЗАВНОХ-а почетком маја 1944. у Топуском. У одлукама са овог скупа у првој тачки каже се и следеће:

"...одлуке II заседања АВНОЈ-а... изражавају остварење вјековних тежња и Хрватске и српског народа Хрватске за својом националном слободом и самосталношћу, њихове тежње за животом Јужних Словена у заједничкој држави на основу стварне демократије и пуне националне равноправности и осигуравају хрватском и српском народу у Хрватској пуну сувереност, уједињење свих хрватских земаља и оживотворење хрватске државности."

Чулиновић, 391

По истом принципу основани су највиши органи револуционарне власти у Босни и Херцеговини (ЗАВНО-БИХ, друго заседање, јул 1944, Сански Мост), Црној Гори (ЦАСНО, друго заседање 14. јула 1944), Македонији (АСНОМ, прво заседање 2. август 1944, српски манастир Прохор Пчињски) и најзад у Србији (АСНОС, друго заседање, 11. новембар 1944, Београд).

СТУБОВИ СРПСТВА

У последње време на површину је изишао један дуго потискивани појам - појам Српства. На нашу велику жалост, под њим се данас подразумевају различите ствари и погрешне вредности. Српство је постало оправдање за многе.

Уместо скупа националних идеја, Српство се представља као један празан појам који тек треба поунити одређеним садржајем. Појединци себи дају то свето право да одређују не само правац Српства, него и његову унутрашњу суштину. Као да Српство пре њих није постојало, или је у најбољем случају било збуњено и несигурно.

Просто је невероватно то што се у Српство гурају и они делови туђих идеологија које су непосредно супротстављене Српству.

Стога се указује озбиљна потреба да се Српство још једном протумачи. Као историјска и национална појава. Да му се врати истинско значење и садржина. Изгледа да Срби треба поново да испитују свој национални морал и да се сасвим поштени и очишћени врате својим светињама, оним које их одређују и као народ и као друштво.

Срби су у сваком погледу историјска нација. У своме вековном трајању, они су, полако и поступно, изграђивали она својства, морална и политичка, која су их, најзад, одредила као народ. То је она пресудна одлика нација које се сматрају историјским. Уосталом, оно што обележава сваки народ посебно јесте његова национална култура. У њу улазе наслеђени и остварени резултати једног народног постојања. Нека од тих достигнућа трају одређено време, па буду замењена новим, савременијим и бољим. Нека су толико значајна и непроменљива да остају као трајна обележја појединог народа. Српство, дакле, није ништа друго него збир духовних својстава српског народа.

Тај сложени појам који су Срби столећима испуњавали састоји се, уствари, од четири основна морална и политичка уверења. То су: православље, државност, Круна и отпор комунизму. У различитим историјским временима свака од ових српских особина носила је Српство у целини. Скупљене заједно, данас би тре-

бало да чине језгро националне свести и сваког Србина и целокупног српског народа.

Без ова четири темеља просто би било немогућно замислити Српство различито од сваке друге националне културе.

1

Много је већ просуто речи о српском православљу и његовој улози у изградњи Српства. Зато се на овом месту неће понављати одавно познате чињенице. Довољно ће бити да се укаже на национални карактер Српске православне цркве. Од када је настала, видовитошћу Светог Саве, српска црква је била носилац и чувар Српства, дакле српске народне свести, више него што је била верска установа. С друге стране гледано, Срби су у својој цркви видели и поштовали оно што је пре свега само њихово, самосвојно и посебно. Српска црква је, тако, преживела као најстарији доказ српске свести о самима себи. Током вековног ропства под Турцима, када су се сви други српски ослонци срушили, остало је српско православље као последње, најскривеније уточиште народне свести. Национална природа српске вере и цркве остала је њено основно и вечито својство. Срби нису остајали православни због својег непоколебљивог веровања у хришћанску мисао, него,

изнад свега, зато што је православље значило исто што и Српство. Имеђу Српства и православља Срби нису видели ни граница ни разлике.

Српска црква и православно уверење полако су препуштали своју водећу улогу у Српству упоредо са обновом српске државе током деветнаестог века. Световна држава, савременији облик националне свести и културе, потпуно је заменила српску цркву на челу Српства. Процес стварања националне државе, који је тако силовито запљуснуо читаву Европу и успоставио једно од најважнијих историјских правила, захватио је и Србе, не много доцније него најснажније европске народе. Тако је крајем прошлог столећа, а посебно почетком овог, српско православље постало само појединачно, лично и дубоко осећање побожности и захвалности засновано на строгом поштовању обреда. Свака српска кућа наставила је да обележава православне празнике као свечано подсећање на доба у коме је православље неговало и изражавало Српство. И једно и друго у исти мах.

Крсна слава је одувек била најзначајнији верски празник сваког Србина. И поред напора разних научника да умање улогу крсне славе, она је остала најпоузданије мерило Српства. Древни закон по коме онај који слави мора да је Србин ни до данас није успешно оборен. Двострука природа крсне славе, паганска и право-

славна, још је једна ваљана чињеница у низу потврда о посебности српске вере и њеног националног карактера.

Кад год су се други носиоци Српства повлачили под ударима историје и непријатеља, Српство се враћало православљу. А то се у модерној српској историји често догађало. Српска судбина, нажалост, није једна усправна линија. Њен ток је кривудава, препун успона и падова, заблуда и грешака, и намерних и случајних. Повратак вери значио је за Србе тешку несрећу. Увек када је изгледало да другог излаза нема, Срби су се подсећали да су хришћани и у својој наглој побожности тражили сламку спаса.

У новије доба, то враћање Богу, често не сасвим искрено и недовољно дубоко, било је поздан знак да је Српство поражено и поломљено и да му је од свих националних установа и достигнућа остала само Српска православна црква.

Данас православље може бити само пут ка појединачном моралном очишћењу, уколико се православна порука схвати са духовном скромношћу и унутрашњом побожношћу. За Српство православље има историјску вредност и место у самом језгру националне свести. Али, оно само, као и њена црква, нема ни снаге, ни воље, нити је његов задатак да гради онај скуп националних вредности који је у давној прошлости већ једном градило и неговало. Ту улогу, у садашње време, треба да преузму други.

Српство се уствари, налази на великом искушењу. Да ли ће успети да поново уздигне своју судбину и врати је на ону стазу са које је скренуло силом других? Међу темељима тога будућег повратка, православље може бити само један од стубова.

Први међу Србима који су се усудили да погазе православље и одбаце га од себе били су комунисти. Пре њих левичари јесу одрицали водећу улогу цркве и донекле одбацивали хришћански поглед на свет. Али, пре појаве комуниста, ни они најгласнији, нису имали храбрости, ни воље да избришу православно уверење као историјски облик Српства.

Одлуком да нападну православље, комунисти су се истовремено одрекли и Српства. Опредељујући се за револуцију, интернационализам и оданост првој земљи социјализма, комунисти пореклом Срби, једноставно су престали да припадају Српству. И то својом слободном одлуком. Отуда невероватан податак да су Срби међу комунистима сакривали своје национално порекло и издавали се за припаднике других народа постаје сасвим објашњиво. Примајући марксистички поглед на свет, њихова невера имала је и своје идеолошко оправдање. На тај начин, они међу Србима који су приступили комунистичком покрету, сами су одбили православну веру као исконски израз Српства и тим својим избором отпали од српског народа.

И раније је било примера, на несрећу не ретких, када су Срби, под утицајем страних чинилаца, одустајали од православља и Српства и узимали друге вере и туђе народе као своје. Срби су се, на ивицама Српства, претапали и у католике, и у муслимане, и у невернике. Истовремено су, и то је овде најважније запазити, одлазили из Српства. У тим претходним случајевима, отпадање од Српства чињено је под притиском силника или под налетима чежње за бољим животом.

Комунисти су, напротив, тежили општем потирању и Српства и православља. Зато је њихова одлука и морално тежа и последицама далекосежнија.

И сами Срби, бар једним својим делом, дозволили су да их последњих пола века одвоји од православља. Нешто због општег безбожњаштва, нешто због отвореног антисрпства, тек комунистички властодршци успели су у ономе у чему није нико пре њих. Да Србе одвоје од српске вере, а тиме и од самог Српства. У навали неверњаштва, Срби су олако заборавили своје светиње и обреде, полако се претварајући у народну масу без корена, имена и знања. На почетку притисцима, а потом упорним идеолошким средствима, комунисти су Србима одузели све. Прво веру и обичаје, а затим и поштовање самих себе. Тако су се Срби, донекле непознати пред собом, збуњени и постиђени сопственим

држањем, нашли на моралном и националном беспућу. А први корак у том народном постању био је одбацивање и православља и српске цркве.

Нису сви Срби сасвим напустили своју веру и цркву. Многи су и под комунистима наставили да славе своје празнике и да поштују своје величине. Временом је и та форма код већине остала без садржаја и смисла. Мало је српских породица успело да очува и пренесе на млађа покољења завет Светог Саве и српске свести. Срби су једнолично и неумитно урањали у таму моралног незнања, сумњивих вредности вулгарно пренетих са запада и помешаних са комунистичким лицемерјем. Материјални интереси надјачали су већ нарушено Српство. Без вере која је морално уздизала Србе столећима, народ је, корак по корак, тонуо у овоземаљска искушења. Све даље од своје праве суштине.

Губећи тле под ногама, остајући и без имања и без верника, и сама српска црква, узмицала је пред нападима насилника. Изморена и повређена, ни она више није имала унутрашње моћи да још једном одбрани Српство. Колико је могла црква је чинила. У комунизму је преживела као једина национална установа српског народа, али је њено дејство у чувању православља и српске свести сведено у хладне зидове српских богомоља. А тамо је било све мање Срба.

Пад комунизма у Европи требало је да поврати достојанство и утицај православној цркви. На несрећу, то се у Србији није догодило. Нити је комунизам пао, нити је српска црква показала довољно снаге да поново поведе Српство. Они усамљени покушаји појединих српских духовника, само су доказ слабости цркве и поштења изузетних Срба. Сувише мало да би се подигло читаво Српство, истински и усправно.

Да ствар буде још гора, српска црква се, у неколико махова, појавила у помоћ лажних српских бранитеља. Оних који су српско питање ставили у службу заштите једног несрпског покрета. Ако се грешке предводника српске цркве могу разумети и опростити, не могу се оправдати. У општем српском посртању, црква није успела да одоли. И она је као целина поклекла. Тек у последњем тренутку, када је већ све уништено, српска црква је најзад дигла глас против Доцкан.

Упркос свему, српско православље и српска црква остају стамени темељ Српства. Без искреног повратка својој вери, Срби немају ни трачак наде да опстану и да се усправе. У томе је улога српске цркве и пресудна и историјска.

2

Срби су одувек стављали државу на прво место својих националних циљева.

Стварање државе Немањића врло рано је Србима донело осећај државотворности. Може бити да у средњем веку та држава и није била прихваћена међу свим слојевима Српства као израз националних тежњи. Њен феудални карактер и честе промене владалаца под сумњивим околностима учинили су да држава Немањића у своје време није увек имала најсветлији изглед. Гледано сасвим реалним очима, та држава је, у сваком погледу, имала великих успеха и у унутрашњем и у спољашњем развоју.

Тешко је, међутим, прихватити да је у читавом Српству она значила остварење националних идеала. Пре би се могло тврдити да је држава Немањића по својој суштини била веома слична околним феудалним државама. Српски дух одржавао се у аристократској елити, али и ту само условно. Међу обичним средњовековним светом национална припадност и национална култура нису играле улогу првог реда. Сама чињеница да је у средњем веку постојала српска држава дала је, тек накнадно, Србима основ и право да граде свест о својој историјској државности.

Повезаност државе Немањића и Српске православне цркве јесте основни чинилац од-

ржања Српства. То је био онај спој феудалне државе и националне цркве који је требало да утемељи владарску лозу Немањића. Упоредо с тим, оснивање српске независне цркве вољом двора, припремило је темеље српског посебног националног карактера.

Пропаст српске средњовековне државе и њене господе оставила је празнину у историјском развоју српског народа. Срби су одједном били суочени са два нова изазова. Прво, морали су се помирити са друштвеном равнотежом свог сељачког порекла, без вођства и без владарске породице. И друго, били су натерани да проналазе начина да заштите своје обичаје и обреде од османских завојевача. Зато је српска држава Немањића, у потоњим вековима, претворена у култ. Штитећи своје најосетљивије национално осећање Срби су под Турцима изградили једну романтичну и нереалну представу о средњем веку и том представом чували своје националне одлике. Турски освајач био је толико непознат и туђ да су Срби, уплашени и угрожени, тражили заклон у јуначком певању о изгубљеном средњовековном царству.

Оно што је у том бегу од грубе свакодневице било најзначајније јесте то што су Срби очували свест о својој државотворности. Нестала држава добила је током векова значај највише националне вредности. Читава покољења српских сељака расла је са сликама, улепшаним

и идеализованим, некадашње државне величине свога народа.

Присуство Српске православне цркве, која је тај култ уздизала, уверавала је обичне и неуке Србе да је славна прошлост уистину постојала. Тако је једно психолошко уточиште претворено у извор државотворне свести. Та потврдна црта српског националног карактера била је главна претпоставка васкрса српске државе у деветнаестом веку.

Готово у исти мах са устанком против Турака, почетком минулог столећа, Срби су обновили своју историјску тежњу за стварањем националне државе. Један народни покрет за ослобођење од туђинског господара усмерио је још једном, и то врло брзо, правац Српства ка државотворности. Побуњени Срби се никако нису могли задовољити пуким побољшањем животног прилика под османском влашћу. Обнова српске државе, дакле поновно остварење средњовековних представа, поставила се као првенствени циљ опште буне. Лавипу више нико није могао да заустави.

На тај начин је Први српски устанак имао уствари двоструки смисао. Прво, био је то отпор туђинској власти, тј. један одречан покрет. Друго, значајније, тај покрет је имао своју градителску природу. Тежио је од самог почетка, установљавању српске државе. Одавно је још утврђено да је Први устанак ударио темеље мо-

дерне српске државе. И просторне, и политичке, и националне. Карађорђева Србија јесте, у то нема сумње, колевка савремене српске државности.

Процес изградње српске државе током деветнаестог века није био ни лак ни једноставан. Срби су морали да савладају и непријатеље и сами себе да би коначно створили националну државу европског узора. Сукоб са противницима и борба за међународно признање били су трновит пут на коме су српски владари и вођи упорно истрајавали. Некад уступцима, некад замкама, некад ратовима. Берлински конгрес у лето 1878. најзад је Србији донео нуну државну независност.

Онај други, унутрашњи вид градње српске државе био је и тежи и противречнији. Ослобађајући се од Турака, Срби су очекивали да ће њихова држава бити мање захтевна и наклоњенија српском сељаштву. Они су се надали да ће порези, намети и обавезе које држава потражује исчезнути заједно са страним господарем. Али, закони савремене државности и њених установа донели су, на изненађење многих Срба, посебно оних на селу, веће обавезе него омражена турска управа. Новчана потраживања, обавезно школовање, војна служба учинили су нову државу отуђеном и далеком већини српског сељаштва.

Слој државних чиновника, који је неминовно прихватио начин понашања и руковођења од европске бирократије направио је од Србије подељено и слојевито друштво. Први одговор српског села био је отуда усмерен против нове власти и њеног чиновништва. Срби су, у почетку, устали против сопствене државе. Честе сељачке буне, током читавог деветнаестог века, управо су примери отпора према обавезама савременог државног система. И нови државни службеници, понети својим повољнијим положајем, понекад су злоупотребљавали власт и тиме гурали обично становништво још даље од државе.

Тек се крајем прошлог столећа, појавом Народне радикалне странке и њеног античиновничког и демократског програма заснованог на локалној самоуправи, српско сељаштво претворило у један државотворни чинилац. Радикали су, и поред свих замерки које им се упућују, Србији донели две главне новине: европско схватање парламентаризма и демократског устројства и државотворност српског села. У освит деветнаестог века Срби су као народ у целини израсли у европску нацију са развијеним разумевањем и нације и државе. Српска држава је управо тада постала истински израз Српства као националне идеологије чији се садржај састојао од слободарских традиција демократског система: либералним уставима (1888, 1903), гра-

ђанским и политичким слободама, локалној самоуправи и парламентаризму.

Европско схватање нације и државе постепено је продирало у Србију током прошлог века. Карађорђево устанак имао је у себи својства ослободилачког рата, али и националне револуције. Раскидање османских феудалних односа и враћање земље српским сељацима у време владавине Књаза Милоша ударили су темеље здравог привредног развоја Србије. Процес је довршен коначним уређивањем Србије као парламентарне монархије после 1903. године.

Они делови Српства који су остали ван граница српске државе нису имали услова да своје националне осећаје развију у истом правцу као Срби у Србији. За њих је Српство остало једноставан појам везан искључиво за национално уједињење, независно од његове политичке садржине. Изборна утакмица, страначки живот и демократско устројство за њих су биле нејасне појаве које могу само да отупе оштрицу Српства и отежају рад на националном ослобођењу.

Истини за вољу, и српски вођи из Србије стављали су национално уједињење целокупног српског народа у сам врх својих политичких циљева. Али, за њих је тај циљ био само спољашња страна политичких програма. Унутрашња страна водила је променама у самој Србији без којих национално уједињење није било могућно остварити. Од Светозара Марко-

вића и радикала, српско питање се поставило као питање унутрашњег преображаја саме Србије. Једино је слободна Србија могла бити јака Србија.

Различита историјска искуства оних Срба који су остали под туђинском влашћу и Срба који су живели у својој држави утицала су да Срби почну другачије да мисле и доживљавају Српство. За једне оно је било равно националном уједињењу, за друге оно је значило збир одређених политичких принципа. Основна разлика била је уствари у схватању државе.

Природни наставак овог развитка водио је неминовном проширењу српске државе на целокупно Српство. Тиме би, вероватно, и ове разлике у разумевању Српства исчезле, протоком времена и животом у једној држави. Срби ван Србије би тако у будућности достигли националну свест своје браће из Србије.

Такав исход се и очекивао после Првог светског рата. Стварање Југославије као заједничке државе јужних Словена, на несрећу, омео је природни правац развоја Српства. Једна наднационална идеја заменила је чисто националну. Српство као скуп националних начела изгубило се у магли Југословенства. Са српском државом, својим најпоузданијим носиоцем, полако је нестајало и Српство. Разоружано и угрожено, оно ће се борити да опстане и у првој и у другој Југославији. Али, никада више са оном

снагом и зрелошћу као у време српске државе. Југославија је сахранила и Србију и Српство.

3

На врху српске државне грађевине одувек је стајао владалац. Упоредо са стварањем државе у средњем веку, Срби су добили и своју прву владарску породицу - Свету лозу Немањића.

Феудални друштвени ред донео је Србима и друге господске дворове из којих је долазила српска аристократска властела овенчанам различитим наследним титулама. Тај средњовековни облик монархије учинио је да Срби заувек остану верни својој Круни. За разлику од осталих мањих народа у Европи, за Србе је Краљевина била један од главних израза националне свести. Страни владари сматрани су или непријатељима или туђинима. У том погледу, Срби су се још од дванаестог века сврстали у ред оних европских народа који су имали моћи да створе сопствене династије. Отуда је оданост Краљу израсла у један од најбитнијих симбола Српства.

Откад су Срби у деветнаестом веку обновили своју државу, монархични облик државног устројства никада није доведен у питање. Немајући изданака својих средњовековних круниса-

них породица, Срби су изградили нове. И овога пута из редова свог народа и то његовог најширег, сељачког слоја. Обе српске краљевске лозе потекле су из ослободилачких устанака и обе су прерасле у знамења српске националне идеје. И Карађорђевићи и Обреновићи стављали су српску државу изнад свега. Зато су и проглашени за носиоце обновљене српске државности. Пошто су се с великим напором ослободили турске власти, Срби су морали да докажу и себи и другима да им је место међу крунисаним народима, и то оним који се крунишу сопственом Круном.

Династичке борбе и смене на престолу током минулог столећа донекле су замаглиле савремену представу о српској монархичности. Рађајући две супарничке владарске породице, Срби су прихватили краљеве само условно. Дотле док испуњавају националне циљеве и док одговарају слици српског владоца. Срби су створили своје крунисане главе, а не обратно. Стога су себи задржали право да оцењују владаре и да их скидају са власти чим се удаље од народних интереса и српских традиција.

И поред свих заслуга Срби Карађорђу нису заборавили што их је напустио 1813. Књаз Милош је израстао из оних српских тежњи ка државности које су претпостављале умишљеност, лукавство и ласкавост. Али је, упркос томе, Милош био и најближи и најразумљивији

српски владалац деветнаестог века. Срби су га управо због тога вратили на престо у позним годинама, 1858. Милош је једини српски господар кога је смрт задесила на престолу. Кнез Александар, Карађорђевићев син и наследник, завршио је своје владање после шеснаест година, у неспоразуму и са српским вођима и са самим Србима. Михаило Обреновић, српски Кнез најближи идеалу деспотског просветитељства пао је као жртва завере, али га је његово господство и непоштовање патријархалних обичаја већ увелико удаљило од српског народа. Мешање са страним породицама и дугогодишњи боравак ван Србије учинили су да Краљ Милан Обреновић не буде омиљен међу Србима. Ни то што је Србију прогласио краљевином (1882) није му помогло да постане уистину српски владар. Политички неуспеси и распусно понашање у приватном животу приморали су га најзад да се одрекне Круне. Још горе је прошао његов наследник, Краљ Александар Обреновић. Убили су га његови увређени официри заједно са Краљицом Драгом.

Када се династичко питање у Србији поново отворило (1903) одлучено је да се прво састане Народна скупштина и врати на снагу слободоумни устав из 1888, па тек онда да се доведе нови краљ. Тако је крунисање Петра I Карађорђевића обављено тек следеће 1904. године.

Српски обичај да суди о својим краљевима никако не значи да су Срби икада сумњали у саму установу монархије. Напротив. Они су изградили идеал владоца и према том идеалу оцењивали поједине личности. Управо тај строги, патријархални однос према владоцу чувао је представу Срба о себи, свом националном карактеру и својој држави.

Срби су уствари увек очекивали од свог монарха да служи, а не да влада. И када краљује, он је за њих само предводник, а не владар. И када га називају господаром, Срби свога Краља сматрају само за првог бранитеља народних интереса.

У односу између државе и Краља, држава је увек имала првенство. Отуда је развој Србије и њеног унутрашњег уређења одређивао улогу владоца. Личност на челу српске државе, поготову зато што је на тај положај дошао наслеђем а не заслугом, морала је да се прилагоди захтевима државног устројства. Једино тако је могао да опстане на престоу. И Краљ Милан и Краљ Александар из династије Обреновића супротставили су се демократском преображају Србије. Свој значај и улогу претпоставили су већини српског народа и његовим тежњама. У том нескладу трпела је Србија и споља и унутра. Зато су и морали да оду. Српска државотворност рушила је све пред собом. Па чак и српске владаре.

После деценија сукоба између династије Обреновића и већине Срба, склад је поново успостављен. Петар I Карађорђевић прихватио је демократску, парламентарну основу српске државе и само тако је могао да постане најомиљенији српски монарх у новијој историји. Његово скромно и отмено држање уздигло га је до савршенства српске Круне.

Традиција међу Србима имала је увек врло истакнуто место. Краљеви су свакако једна од најстаријих српских традиција. Републиканство никада у Србији није могло да привуче шири круг следбеника. И када се појављивало на политичкој сцени, остајало је ограничено и усамљено. Да би обезбедила масовну подршку сељаштва и Народна радикална странка је била принуђена да се одрекне свог првобитног републиканства. Уместо тога, радикални прваци постали су противници Краља Милана и сваке аутократске власти владоца. Републиканска идеја замењена је идејом парламентарне монархије. Модерна демократска начела повезана су са древном краљевском традицијом. Срби су били на оном самосталном путу који уједињује народна својства и поставља их у савршен ред. И вера, и држава и Круна добиле су коначно онај задатак и улогу који најбоље доприносе Српству као општој националној вредности.

На сву српску несрећу, стварање Југославије и у овом погледу прекинуло је природну ли-

нију историјског развоја Српства. Победа комунистичке револуције коначно је, и то силом, одвојила Србе од последњег преживелог ослонца - Краљевине.

Кад су Срби почели да лутају и да се губе са настанком заједничке државе и српска Круна се нашла на беспућу. Одрекла се српског барјака и узела један други. А тај други нити је њу желео нити је Круна нову заставу пригрлила свим срцем. Разум није довољан да једна држава постане краљевина. Колику одговорност за историјске догађаје носе појединци, а колико је све то био сплет неповољних околности остаје отворено питање. Суштина јесте у томе што су Срби уласком у заједничку државу, без обзира на узроке, остали обезглављени, осиромашени и изгубљени.

4

Од сва четири темељна стуба Српства, отпор комунизму је најмлађи и једини одречан. Појавио се упоредо са настанком једне међународне превратничке идеологије.

Одбојност према комунизму Срби су осетили тек онда када је почео да руши и разједа само Српство. Дотад су Срби према комунистима имали готово равнодушан став. Чврсто стојећи на ослонцима своје националне идеје, Срби

нису видели непосредну угроженост од те опасне револуционарне организације.

Рат је донео преокрет. У корист комунизма, на штету Српства. Распадом Краљевине Југославије, подељени и уплашени, Срби су једино тражили спасење. Догод су имали снаге бранили су установе Српства, свесни да без њих они сами падају и нестају. Опстанак је налагао отпор и заштиту српских светиња.

Зашто су Срби у комунизму видели непријатеља?

Одговор је колико јасан, толико и сложен. Југословенски комунистички покрет од почетка, а током рата изразито, изградио је једну посебну идеологију засновану на антисрпству. Српска државотворност, православље и Круна учинили су од Срба национално свестан народ, спреман да се супротстави сваком ко удари на српске светиње. Зато је грађански рат у Србији био сукоб у коме су једни бранили Српство, а други га рушили. И ови други су, нажалост, победили.

Сасвим хладнокрвно и смишљено, комунисти су уништавали и брисали све што је било српско: историју, цркву, Круну, имовину, саме Србе. Нико од свих српских непријатеља није секао Српство у корену као комунисти.

Постепено, после деценија живота под комунизмом и Срби су почели да заборављају своје националне тековине, своје стубове посто-

јања. Проливена крв, разарања и издаје, и унутрашње и спољашње, оставили су само празну жељу за опстанком. Српске вредности биле су скупа цена тренутном залечењу. Без моралних убеђења, Срби су постали слаби и подложни искушењима. Комунизам се полако увлачио у кожу бар оних људи који су очекивали успех и друштвено признање. А потом се, као каква зараза, ширио даље. Срби више нису били Срби. Српство је готово сасвим нестало и из свести и са усана.

Поломљени и поражени, помирили смо се са комунизмом губећи веру да ће икада нестати. Пад смо дочекали неспремни и збуњени. Непријатељ је коначно успео да нас искористи и гурне у још једну несрећу. Овога пута кријући се иза образине неприродног, извитопереног Српства. Једна стара, чиста и довршена идеја постала је оружје у рукама дојучерашњих противника Српства. Судбина је хтела да ти српски непријатељи буду, по крви и ни по чему другом, изданци српског народа. Српство јесте пробуђено, али наопако и рђаво. У одбрану две идеје од којих ниједна није српска: Југословенства и комунизма.

Срби су прећутно и мирно прихватили лаж и обману. Помало из страха, помало из заблуда. Истинско Српство су одбацили и заборавили, а тешко је било признати грех. Зато су наставили да испаштају и страдају за рачун својих

непријатеља. Чудно, жалосно, болно, али истинито.

Није се комунизам смирио док Србима све није наплатио још једном. Као да је круг морао да се затвори. Пре пола века Срби су страшно кажњени зато што су устали против комунизма. Није била ни прилика ни време. Данас се брукају и гину, јер бране Југославију и комунизам. Ни данас није ни прилика ни време.

Да ли уопште има излаза?

Уистину, нисам сигуран. Али, ако га има онда лежи у покајничком повратку Срба правом Српству и његовим стубовима. Што даље од данашњег дана, блиске прошлости и комунизма.

Другог пута нема.

THE APPROACH

1

History is not subject to strict laws. Still, historical trends do possess certain regularities: hidden and general paths of development. At that point, intellectual speculation becomes dangerous. It might easily slip away into falsification or untrue images of human past. Nonetheless, it is exactly that line of thought, often named historical synthesis, which provides higher level of understanding and knowledge of historical phenomena and events.

The attempt to penetrate into the very meaning of history is indeed the greatest scientific challenge.

Serbs certainly do belong to European family of nations. All those complex processes which characterized Europe, reached Serbia as well, leaving specific marks and visible traces. There could be no serious study of Serbian history without constant reflections on developments in Europe. Ideas and phenomena inter-

acted to such an extent that what was European became at the same time Serbian too. Those specifically Serbian characteristics seldomly appeared completely clarified, liberated from European influences. Serbian history of the 19th and 20th centuries, therefore, was merely a branch of European history. Serbdom was not opposed to Europe even when the two clashed against each other. Individual national interests are often in conflict, but even then, general trends are similar, sometimes identical.

I

Modern European history during the last two centuries has been stamped by a single basic fact: the development of modern nations. A nation could be best defined as a people, i.e. an ethnic group, with three significant features: collective self consciousness, common will for social living and organized institutions of existence. The development of European nations, understandably, was a diverse process, uneven in time span and individual features. Each of European nations looked for its own path to national self-identification. It was only the general goal which was unique. Both, the 19th and the 20th centuries caught Europe in vast fermentation. Old values from previous periods were falling down, one after the other in revolutions, revolts and wars. New order was established with difficulty and was accompanied by innumerable vic-

tims and misconceptions. And it never fully developed. The system of national states was to be that modern European order. Contradictory in itself, because the emancipation of one nation often negates the emancipation of another, this system remained an unfinished enterprise. Stability was achieved by solutions imposed by victors or, more frequently, by freezing of the existing situation. Older nations and their states succeeded to define and encircle their national aspirations and territories. Smaller nations were not as fortunate. They had to experience numerous temptations, both internal and external, on the road to national self-determination.

Development of European nation-states led to a higher level of things. Democracy, as a system of government, proved that it was possible to reach a satisfactory level of social and political accord within a particular national society. Political agreement among different segments of national community provided the overall economic and state progress. That European historical model, named national and democratic state, never really dominated over the entire Continent. Even in areas where it emerged victorious, it could not prevent clashes between individual national interests.

After many forceful conflicts and two world wars, Western Europe thought it had finally found an answer. Unification on the basis of common political, economic and cultural values had to replace the instability of national contradictions.

The other part of the Continent, went a different way. Divided among three traditional and multinational

empires (Tsarist Russia, Habsburg Monarchy, Ottoman Empire), nations of Eastern Europe wondered between national longing and influences from abroad. The process of national emancipation was much slower and more difficult. Retreating before stronger enemy, East Europeans were forced to settle for the struggle for national autonomy. The ultimate goal was, therefore, achieved with great delay or failed to be achieved. Democratic state as a model remained almost completely out of reach of East European nations. Long-lasting struggle for national emancipation simply could not enable free development of internal institutions of government.

Democratic systems could have developed only in those environments in which the national sentiment became identified with the belonging to a given state. More precisely, only in the moment when national consciousness expressed itself through individual and group citizenship. For example, a Frenchman was not a member of the French people of single ethnic origin, language and custom, but simply each citizen of France. All previous national characteristics had already been implemented and spread by the state, i.e. by an organized social apparatus.

The nation-state, as the universal expression of modern European history, had three basic variations. The first group was comprised of those countries in Western Europe, whose development started earliest and had been least jeopardized. Led by France and Great Britain, those nations were able to establish their

respective democratic national states already in the 19th century. The second group was represented by Germany and Italy. Their national unification came only in the last three decades of the previous century. Distant from democratic model, both succumbed to temptations of external affirmation of their national maturation. Finally, at the turn of the century, Eastern Europe was still under domination of multinational empires, deprived of practical opportunity for national emancipation. It was only after World War One, that the principle of national self-determination had been promulgated. But, even at that turning point, the general principle was not applied with utmost consistency.

In the interwar period, the democratic form of government was faced by another challenge. The appearance of totalitarianism, first international (USSR) and soon after, national (Fascist Italy and Nazi Germany), brought Europe to yet another catastrophe in which, after an unimaginable bloodshed, national totalitarianism was defeated. Europe continued to live on the edge of two conflicting worlds, two opposing philosophies, two unapproachable blocs. Each of the two possessed its own internal logic of existence: the first founded on democratic principles of nation-states, the second based on revolutionary doctrine of class struggle. The old Continent, thus, survived for the next fifty years divided in two halves. When the iron curtain was finally lifted, it became visible that neither the West remained entirely faithful to its democratic traditions,

nor the East possessed ideological militancy from which it had drawn strength for decades.

Nations of Eastern and Southeastern Europe never really reached the point of well grounded national state. At first, the communist danger was prevented by a type of fortification against Soviet Union, consisting of several newly established countries (Cordon sanitaire).

Xenophobia which was deeply rooted among nations of Eastern and Southeastern Europe could not enable normal process of national emancipation. Various sorts of undemocratic regimes and autocratic rules were the predominant forms of government. Stakes were too high in the eyes of East Europeans to experiment with parliamentarism.

The only real exceptions in that part of Europe were represented by Serbia and Greece. Their national and political developments in the course of the 19th and 20th centuries closely reflected processes in the West. After national liberation revolts at the beginning of the previous century, both Greece and Serbia entered into struggle for national statehood. In both cases this was accomplished in the course of the 19th century. Greeks have succeeded relatively quickly, while Serbs had to wait until 1878. Greece and Serbia, thus, faced the new century with encircled national and political institutions, on the right track towards the governmental model, here named parliamentary democracy. It was not before the end of World War One that

Serbia and Greece had been pushed to continue their separate ways.

II

In the foundations of the transformation Western Europe, which established nation-states with democratic governments, laid new order of the market economy. This process developed in two basic directions. On one side, the industrial revolution of the second half of the 18th and the entire 19th centuries, produced initial capital, i.e. concentrated financial resources ready to multiply itself. As a result, the legal system had to be based on a single, most important, supposition: absolutely protected private ownership. The initial accumulation made in industry, was further transformed into commercial and finally financial capital. Industrial development led to the establishment of markets, and market functions caused inventions of modern banking, credit and monetary systems. Western economy, thus, was transformed into a complex mechanism of highly efficient business.

On the other side, after acquiring new technologies, it became clear that it was not production which was the creator of value. The classic line of economic circle, production - circulation - distribution - consumption was negated by economic realities. The entire system was mirrored on the market. The market took the role of the only arbiter of value. This realistic expres-

sion of merchandise was, and still is, the price defined exclusively by the relation of supply and demand. It was not any more production which instigated consumption, but the other way around. Market laws fostered certain aspects of industry and production for a simple reason of profit making. Value was built by circulation, and, doing so, stimulated production. Marxist theory which thought that only human labor was the source of real value, could survive only as an instrument of social revolution and a vision of the new world. But, in reality, the market emerged as the sole criterion for all sorts of human activities.

Freedom in economy required freedom in politics. Representative democracy, or more precisely democratic parliamentarism, appeared spontaneously, parallel to the development of free market economy. Both of these systems, economic and political, were characterized by virtually limitless capacity to accommodate. Forms changed over the years, but the essence remained unchanged. The principle of individual usefulness, according to which the individual interest is always dominant, and collective only a group of individual, displayed its qualities, both in time and efficiency. West European civilization developed a national state of special kind, one which was characterized by democratic procedure and market economy.

III

Serbian national idea presented itself in three basic aspects: as a national liberation movement, as a political system and as a cultural model. Each of these aspects reflected a certain stage of national awareness and, consequently, led towards the accomplishment of specific national goals. Taken as a whole, those were the essential expressions of national ideology in three degrees of Serbian maturation process.

From that standpoint, the development of the Serbian idea followed general trends of modern European history. Those three phases of nationalism were typical to majority of European nations, especially to most numerous and most influential ones.

The initial of these historical dimensions was defined by national and liberatory tendencies of the Serbian nation. Collective awareness of belonging to the same national group was, regardless of unclear notions about ethnic borders and geographic limits of Serbdom, the source and the foundations of the struggle for national liberation against the Ottoman occupation. Further direction of development of national consciousness led to the establishment of nation-state. Therefore, the next step, here named the statehood model, gradually evolved into a full image. Democratic state could emerge only as the highest stage of statehood model. At the turn of the century, Serbia as a state and Serbs as a nation, indeed reach that most mature form of national state.

Finally, the last phase of development of national idea was the one in which the national spirit of a particular nation tended to incorporate itself into the universal community of Europe and the world. The period when Serbs, fully aware of their Serbdom, both intellectually and materially, expressed the wish to join in the global framework of politics and culture. This cultural model, Serbs have never accomplished entirely, although during a certain period came close (first half of the 20th century). More precisely, only the most respected Serbs reached the heights where national enters into universal. Serbian society, taken as an entity, remained to this day limited by its traditional and local characteristics.

2

I

Modern history of Serbia is rightfully counted from the beginning of the First Serbian Insurrection (1804). If in European history, the French Revolution is taken as the beginning of modern epoch, than Serbs were not more than fifteen years late. "There is nothing outside or above the Great French revolution", a wise man wrote many years ago. Something similar could be stated for the First Serbian Insurrection. It really represented the Serbian emergence to the scene of modernism.

Decision to rise against dahyis terror, soon evolved into a full scale struggle for national liberation. Serbs revolted in an attempt to find solution to an objectively unfavorable position. The inner longing for national liberty of the Serbs as a nation, was, however, the essential nature of the first Serbian Insurrection.

Serbs were not entirely unprepared for the events of 1804. After four centuries under the Turkish rule, they have forgotten many of their medieval institutions and ideals which stood in those distant times as pillars of the Serbian Empire. Long-lasting Ottoman occupation resulted in absence of all recollections of the aristocratic society.

Of all medieval institutions, it was only the Serbian Orthodox Church which had survived. Her role under the Turks was twofold: protectory and spiritual. Church walls remained as the last defense against the occupator. The Serbian Church, at the same time, carried the light of Orthodoxy which unified Christianity and Serbdom.

Epic poetry was the other cornerstone of Serbian identity under the Ottomans. Verbally and rhythmically, from one generation to another, Serbs kept their collective memories of destroyed Serbian Kingdom, thus reminding themselves of their origins and common background.

II

The statehood model was being built together with the struggle for national liberty. The first two stages of the national idea, therefore, coupled and interacted in the course of the 19th century. Gradually, though, the liberatory tendencies were replaced by the process of state building.

Already Prince Milos, the leader of the Second Serbian Insurrection (1815) started the process. As much as he worked on the international recognition of Serbia, he was also devoted to the installation of internal state foundations. His understanding of authority, however, originated from Turkish experience. Without much knowledge of European political systems, Milos ruled like a Turkish pasha. Nonetheless, it should be noted here that it was under Milos that Serbia was granted the autonomous status within the Ottoman Empire (1830) and that Milos was appointed hereditary Prince of Serbia (1833). Those were the greatest achievements of Milos' epoch.

It did not take long until local Serbian lords, who have emerged as leaders during the Serbian revolts of 1804 and 1815, decided to challenge Milos' autocracy. As a result, Serbia received its first Constitution in 1835. Even though, it was soon abrogated by the Sultan, it showed that Serbia was on the right path. Several years later, Milos was forced to denounce his throne.

What followed was the period of oligarchic rule (1839-1858). Then came the era of enlightened absolutism under Milos' younger son Mihailo (1860-1868). The road to democracy took Serbia through several additional phases of development. First the period of Liberals in power (1869-1880) during which Serbia received its first independently promulgated Constitution (1869) and full national independence (1878). Although under some influence of Western Liberalism, Serbian Liberals, early abandoned political concepts from their youth and espoused a more conservative bureaucratic type of government.

In the early 1880's a new party emerged on the political scene - the Radicals. Champions of Western like democracy they succeeded to bring to Serbia another constitution (1888) which introduced full democracy and parliamentarism. But for the final victory of that concept, Serbia had to wait until 1903. In the meantime, the country witnessed constant struggle between the autocratic tendencies of the last two Obrenovics (King Milan and his son, King Aleksandar). In 1882, Serbia was proclaimed a Kingdom.

In the period 1903-1914, Serbia, at last, entered into the age of Western type parliamentary democracy under the leadership of the Radical party and the Crown of King Petar Karadjordjevic, grandson of Karadjordje, famous leader of the First Serbian Insurrection of 1804.

Historical destiny, hélas, took Serbs on a wrong path. After World War One, Serbia lost its in-

dependent statehood and included itself into yet another multinational state, first named the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (1918-1929) and later - Kingdom of Yugoslavia (1929-1945).

3

I

Yugoslavia was created, December 1, 1918, consisting of two different entities.

On one side, by the independent, internationally recognized, Kingdom of Serbia, victor in World War One. In 1912-1913, Serbia, together with other Balkan states fought two wars over the Ottoman territories in central Balkans. As a result of those victories, Serbia acquired the province of South Serbia or Macedonia. Several days prior to the unification act, Montenegro and Vojvodina decided to join in with the Kingdom of Serbia.

On the other side, Slovenes, Croats and Serbs from former Austria-Hungary, formed a separate entity, after the final dismemberment of the Habsburg Empire in late October of 1918. It failed to receive international recognition, for none of the Great powers showed interest to do so. Austria-Hungary, whose subjects were those peoples, lost the war. It was only the Serbian government who agreed to recognize the Na-

tional Council of the Slovenes, Croats and Serbs from Zagreb for the sole purpose of unification.

During the first ten years of existence, Yugoslavia was organized as a simple state based on divided supreme authority between the parliament and the Crown. Political life, however was chiefly stamped by activities of political parties, most of which represented particular local interests of various ethnic groups. It was only in Serbia, that prewar political parties continued to function in competition for power. Yugoslav parliamentarism soon became distorted into a full scale struggle among Serbs and Croats as two dominant nations in the country. Serbs, in an attempt to preserve the state and its mechanisms understanding them as if they had been Serbian and Croats gathered all their forces in the struggle for Croat national self-recognition.

Final clash was inevitable.

The thirties found Yugoslavia in a personal regime of king Aleksandar Karadjordjevic whose absolutism (1929-1934) was an effort to defend the survival of the state as a whole. In 1934 he was assassinated in Marseilles by a Macedonian nationalist while visiting France.

The road to hell was opened.

II

World War Two marked the breakdown of Yugoslavia, after the Cabinet signed the Tripartite Pact

(March 25, 1941) and a military coup d'etat two days later (March 27, 1941). Axis powers attacked Yugoslavia on April 6 and occupied the country in less than two weeks. In Croatia, a puppet Fascist state was organized immediately, under the protection of Hitler and Mussolini (Independent State of Croatia). Run by Croat nationalist extremists, called Ustashi, hundreds of thousands of Serbs, Jews and Gypsies were annihilated in concentration camps.

Already in May of 1941, a group of Serbian officers who refused to surrender, gathered in west Serbian mountains to start a resistance movement. Under the leadership of Colonel (later General) Dragoljub-Draza Mihailovic. Mihailovic's resistance (the Chetniks) enjoyed the support of Allies until mid-1943.

Sometimes in July-August 1941, only after Hitler attacked the Soviet Union, Yugoslav Communists decided to start their own uprising. Faithful to their ideology, they were overwhelmed by the possibility of performing a Communist revolution of the Bolshevik type. The situation in the country seemed favorable for such an enterprise. They soon came into an ideological conflict with Mihailovic's royalists. The outcome was the civil war.

In May of 1943, British Prime Minister, Winston Churchill, made a historic switch from backing Mihailovic and his troops to supporting Tito and Communist partisans. The official justification of that sharp change went along the lines of Mihailovic's al-

leged collaboration with the occupator and Tito's firm readiness to fight the Axis regardless of cost.

It appears, though, that the real truth about that decisive incident is still to be revealed. One could only suggest several considerations.

First, only two months before Churchill changed sides, partisan High Command signed an agreement with German Command for Southeastern Europe (March 22, 1943, Zagreb) which included co-operation against Mihailovic's forces and a joint partisan-German action against possible Allied intervention in the Balkans.

Second, it was in April 1943, that the American Joint Command finally refused British plans concerning the invasion of the Adriatic coast, i.e. the opening of the Second front in Europe. This definitely convinced Winston Churchill that, since the Allies would not enter the Balkans, the Peninsula would be conquered by the Soviet Army. In that case Tito would be "the horse to run". Trying to keep certain influence over the region, Churchill thought to win Tito over. This might explain his sudden move.

Third, whichever standpoint one might take, it was obvious that the outcome of the war must have favored the Serbs as victors who fought on Allied side. Croats, on the contrary, due to their affiliation with Fascist Independent State of Croatia, found themselves on the losing side. The ultimate solution must have taken this fact into account. Yugoslavia was in danger not to be reconstructed after the war. Even if it was to

survive, it had to be the Serbs who would have dictated conditions of postwar solutions.

But, the presence of Communists blurred this line of logic. Revolution was a different type of criterion. War recognizes victors and losers. Revolutions - revolutionaries and counterrevolutionaries. Communist revolution pushed together all who opposed the revolution regardless of their attitude towards the occupator. Thus, both Ustashi and Chetnics were labeled enemies of the same sort. As a consequence, Yugoslavia was reorganized as a federal republic of six sovereign republics. Each republic was proclaimed the exclusive representative of a particular ethnic group. Unity was guaranteed by the authority of the Communist party, its armed forces and international recognition of the new revolutionary government.

4

Seeds of contemporary tragedy in what used to be Yugoslavia were planted fifty years ago. General argument goes as follows: whenever a forceful solution of the national question imposed by Communism is taken as the basis for separation and dismemberment, the outcome must be a bloodshed. Especially in case where all local leaders come from the same Communist background and then clash against each other.

Yugoslavia probably had no chance to survive. It was an artificial multiethnic conglomerate, too con-

tradictory in itself to be able to exist as a union. Communist system, furthermore, favored certain nationalisms and suppressed others. Some nonexistent nations were first recognized within Yugoslav Titoist system, and later, as a paradox, by the international community. The question of national boundaries was not the principle one. The major dilemma laid in the the problem of recognizing republican sovereignties of Yugoslav federal states. That was the consequence of the revolution, a forceful act. It could have not and must have not be taken as the basis for dismemberment of Yugoslavia. Yugoslav Communist leaderships in all republics agreed upon that fact and clashed against each other.

It is understandable why non-Serbian nations insisted on Communist consequences as the basis of separation. Without that, they would have been left with no argument for secession. Their respective statehoods were born by revolutionary acts of the supreme revolutionary body - The Anti-Fascist Council of the People's Liberation of Yugoslavia which met on three occasion (1942,1943, 1945).

The reason why Serbia went along with that rational is, however, difficult to comprehend, except for pure ideological reasons.

Serbia had an easy way out: proclamation of all Communist decisions illegal and reaffirmation of Serbian sovereignty of pre-1918 would have done the trick. One should not forget that Serbia withdrew its international sovereignty by her free will. Any type of agreement with the rest of Yugoslavia might have been

acceptable under a single condition: Communist solutions had to be revoked. It does not seem likely that the international community could have made any objections to that line of logic.

5

This book covers several important problems of modern history of Serbia. First essay represents a synthetic study of major European trends in politics and economy in the course of the 19th century. Second and third deal with the 19th century developments in Serbia from two opposite viewpoints: national state building and evolution of governmental structures. Fourth chapter is an analysis of the crucial steps which led to the creation of Yugoslavia (1914-1921), mainly from the Serbian side. Fifth is concentrated around the fundamental Serb-Croat misunderstandings during the interwar period including discussion of consequences. Fifth essay is probably the most controversial: it treats causes, developments and outcomes of World War Two in Yugoslavia. Final piece is something of a conclusion. The author tried to point out certain basic notions which, according to the author, defined Serbdom as a national idea in the course of Serbian historical experience.

"Др Милан Ст. Протић је овом књигом показао да дубоко, у потребној мери интимно, разуме овај сплет историјских збивања и политичких идеја у којима се јавила, развијала и почела опадати српска национална мисао. Он није само настојао да историју те идеје прати у делима појединих политичких мислилаца и државника, него је настојао да тај развитак схвати и прикаже у склопу датих околности, тј. у свеукупној историји једног народа који се борио за своју еманципацију. Отуда читаоцу постају сасвим разумљива снага и слабости, унутрашња виталност и трошност, једне националне мисли. Од посебног је значаја то што је аутор питање развика српске националне идеје, у потребној мери, доводио у зависност од оних догађаја који обележавају историју Србије у последња два века."

Радован САМАРЦИЋ

ISBN 86-7179-017-7